

монографије

Владимир Ментус
**О ПАРАДОКСУ
ПРОГРЕСА**

ИНСТИТУТ
ДРУШТВЕНИХ НАУКА
БЕОГРАД
INSTITUTE
OF SOCIAL SCIENCES
BELGRADE

О ПАРАДОКСУ
ПРОГРЕСА

Едиција

Монографије

Издавач

Институт друштвених наука

Београд, 2018

За издавача

Др Горан Башић

Рецензенти

Проф. др Владимир Вулетић

Проф. др Слободан Цвејић

Др Нада Новаковић

Владимир Ментус

О ПАРАДОКСУ ПРОГРЕСА

● монографије

Институт друштвених наука
Београд, 2018

Садржај

7	Предговор
11	Увод
21	Парадокс прогреса или илузија парадокса?
63	Објашњења парадокса прогреса
63	Хипотеза релативног дохотка и теорија социјалног поређења
79	Теорија хедонистичке адаптације и <i>set-point</i> теорија
90	Теорија нивоа аспирација
99	Симултани поништавајући чиниоци
124	Закон опадајуће маргиналне корисности
141	Парадокс избора и парадокс уштеде времена
152	Истерлинова илузија? Емпиријска евиденција парадокса прогреса
159	Закључна разматрања
167	Литература

Предговор

У овој књизи разматра се тзв. парадокс прогреса (у литератури често називан Истерлиновим парадоксом), односно теза о дугорочној неповезаности економског раста са тзв. субјективним благостањем. Књига представља у извесној мери измењену и допуњену верзију дисертације „Повезаност економског раста и субјективног благостања – преиспитивање Истерлиновог парадокса у случају економски развијених друштава”, одбрањене 2017. године на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

У књизи се даје одговор на питање да ли је даљи економски раст развијених земаља неопходан и/или довољан услов повећања нивоа субјективног благостања њихових популација. Наиме, већ неколико деценија изражена су у прилично великој мери спорења између аутора о природи дугорочне повезаности између економског благостања унутар одређеног друштва или групе друштава и социјалног благостања њихових популација. Посматрано уз утилитаристичке перспективе, с обзиром на значај који се већ дуго приписује економском расту, чини се веома битним испитати његову сврху у смислу раста социјалног благостања, овде схваћеног као нивоа субјективног благостања унутар популација. Социјално благостање, мерено субјективним индикаторима, можда се може сматрати кључним аспектом квалитета друштава, што је идеја са веома дугом традицијом. Да би се даљи економски раст развијених земаља могао сматрати оправданим, неопходноно је, дакле, показати да је даљи раст неопходан услов за повећање нивоа субјективног благостања популација.

У првом, уводном поглављу књиге приказан је развој мисли о повезаности економског и социјалног благостања, са нагласком на субјективне индикаторе друштвеног благостања. У том смислу, веома истакнуту улогу имале су италијанска просветитељска традиција политичке економије, француска економска мисао и каснији економисти утилитаристичке оријентације. Данас, након неколико деценија веома интензивног раста научног интересовања за субјективно благостање, ова област, према појединим оценама, спада међу најперспективнија поља истраживања у друштвеним наукама. Поједини утилитаристички економисти субјективно благостање сматрају не само легитимним већ и јединим легитимним предметом изучавања у економији данас.

Друго поглавље пружа хронолошки преглед савремених истраживања унутар економије, социологије, психологије и политикологије које се односе на парадокс прогреса. Захваљујући психолозима, субјективно благостање је са колико-толиком прецизношћу постало емпиријски мерљиво (како субјективним, тако и објективним путем). То је, између осталог, омогућило експоненцијални раст броја истраживања повезаности између економских индикатора благостања и субјективног благостања од седамдесетих година прошлог века. Ипак, и данас је у литератури у великој мери присутно неслагање у вези са природом, интензитетом, па и самим постојањем ових повезаности.

Треће поглавље књиге односи се на могућа објашњења парадокса прогреса. У складу с тим, по једно потпоглавље разматра хипотезу релативног дохотка и теорију социјалног поређења, затим теорију хедонистичке адаптације и тзв. *set-point* теорију, затим теорију нивоа аспирација, чиниоце поништавајућег ефекта по благостање, а који су најчешће симултани са економским растом, затим закон опадајуће маргиналне корисности и, коначно, тзв. парадокс избора и парадокс уштеде времена.

У четвром поглављу пружена је емпиријска евиденција парадокса прогреса у економски развијеним европским друштвима – показано је да економски раст дугорочно заиста није повезан са растом субјективног благостања. Овде разматрана

друштва и посматрани период досад нису били предмет истраживања с тог аспекта.

У петом поглављу изнета су закључна разматрања.

Овом приликом аутор изражава посебну захвалност ментору и рецензенту проф. др Владимиру Вулетићу за помоћ и подршку при писању докторске дисертације, као и рецензенту и члану Комисије за одбрану докторске дисертације проф. др Слободану Цвејићу и рецензенту др Нади Новаковић, те осталим члановима Комисије за одбрану докторске дисертације - проф. др Драгану Попадићу и проф. др Михаилу Арандаренку.

Увод

Да ли је ниво богатства друштва, у коликој мери и под којим условима повезан са субјективним благостањем припадника истог друштва, одавно је у високом степену предмет спорења. Када је реч о економији, ово поље интересовања никако није ново, нарочито имајући у виду још италијанску просветитељску традицију политичке економије 18. века. Наиме, за разлику од смитовског (али и рикардовског и малтусовског) фокуса на богатству народа, дистрибуцији, стварању и расту богатства, за италијанске економисте тога доба може се рећи да су се, синтетишући схоластичко јавно добро и утилитаристичку срећу, занимали првенствено за стварање, дистрибуцију и раст јавне среће (*felicità pubblica*) (Logia, 1904, према: Porta, 2015). Новонастала италијанска политичка економија је јавну срећу поставила као главни фокус свог интересовања. Овде би посебно требало истаћи Лудовика Антонија Муриаторија (Ludovico Antonio Muratori), који је 1749. године први употребио термин јавна срећа, као и Ђузепеа Палмијерија (Giuseppe Palmieri) и Пјетра Верија (Pietro Verri).

Нешто касније и у Француској, филозофи-економисти, као што су Русо (Rousseau), Лиге (Ligue), Моперти (Maupertuis), Некер (Necker), Тјурго (Turgot), Кондорсе (Condorcet) и Сисмонди (Sismondi), дали су осећају среће место у својим анализама, а *félicité publique* је представљала једну од кључних идеја француског просветитељског покрета (Bruni, 2007). Политичким економистима у Енглеској и Шкотској, иако изучавање осећаја среће није у потпуности било занемарено, нарочито у смислу њене повезаности са богатством (Bruni, 2006, према: Bruni, 2010), замерано је да су се у том смислу исувише фокусирали на

богатство науштрб осећаја среће (Sismondi, 1819, према: Bruni, 2007).¹

Ипак, током највећег дела 20. века, са настанком тзв. нове економије благостања, као и бихејвиоралне психологије, у великој мери је дошло до одбојности према изучавању субјективног благостања услед немогућности објективног опажања благостања. Овакво схватање је све доскоро било доминантно (Stutzer and Frey, 2004), конкретније, до праве „револуције у економији“ (Frey, 2008), када је субјективно благостање поново почело да се сматра легитимним пољем истраживања, па чак и, према појединим (утилитаристичким) економистима – јединим легитимним (на пример, Layard, 2011).² Освалд (Oswald, 1997), тако, сматра да су економске ствари битне само онолико колико људе могу учинити срећнијим. Такође, битно је истаћи и да данас, у савременим истраживањима, за разлику од класичних идеја, осећај среће, захваљујући психолозима, постаје све више емпиријски мерљив и све прецизније, како у субјективном,³ тако и у објективном смислу (макар као тренутно афективно стање).

Током последњих неколико деценија приметан је тренд веома интензивног раста интересовања за субјективно благостање не само унутар економије,⁴ већ првенствено унутар психологије, али и социологије и политикологије. Од друге половине седамдесетих година 20. века, према подацима који се могу

¹ Касније је долазило до помака ка интересовању за осећај среће, при чему је сигурно најистакнутији Франсис Исидро Едџворт (Francis Ysidro Edgeworth) и његова идеја хедонометра (Edgeworth, 1881). Међутим, то није било довољно да осећај среће заузме завидније место у тамошњој економској мисли.

² Према овој групи аутора, друштвене науке уопште би требало за главни циљ да имају откривање чинилаца који увећавају и смањују субјективно благостање (*ibid.*).

³ Овакви покушаји датирају још од двадесетих година прошлог века, од рада Џона Флугела (John Flügel). Он је, наиме, први сакупио податке о квантитативној процени испитаника о трајању и интензитету њиховог искушеног задовољства и незадовољства, као и детаљне описе о њиховим превладавајућим менталним стањима (Flügel, 1925).

⁴ У четворогодишњем периоду, од 2001. до 2005. године, према економској библиографској бази *EconLit*, објављено је преко 100 чланака у вези са задовољством животом, у односу на свега четири деценију раније, од 1991. до 1995. године, док је само 2008. године објављено преко 60 чланака чији је наслов укључивао појмове срећа, благостање или задовољство животом (према: Stoll, 2014).

пронаћи на *Google Scholar*, приметан је експоненцијални раст публикација унутар овог домена, а у последње време поједини аутори га сматрају можда и најперспективнијим пољем истраживања у друштвеним наукама (Frey and Gallus, 2012). Тако, може се говорити о позитивној психологији као засебном пољу истраживања, па чак и о, мада мање познатој, позитивној социологији (Stebbins, 2009).

Према психологу Едварду Динеру (Edward Diener), који је и сковао појам субјективно благостање, овај појам се одређује као „афективна и когнитивна евалуација живота“ (Diener et al., 2002: 63), при чему се прва односи на доживљавање што више позитивних и што мање негативних емоција, а друга на висок степен задовољства животом, тј. позитивну општу евалуацију нечијег живота. Тиме, према њему, појам заправо представља синоним за осећај среће, само што је више научан и мање нејасан (на пример, Diener and Scollon, 2003; Diener and Diener, 1996). Социолози, а нарочито економисти, у поређењу са психолозима, посвећују мање пажње одређивању овог и сродних појмова, а најчешће их ни не експлицирају. Тако, можда најистакнутији економисти унутар овог поља, Фреј и Штуцер (Frey and Stutzer, 2006), појмове субјективног благостања, позитивних и негативних афеката, среће, задовољства животом, па чак и квалитета живота, сматрају синонимима. Као најнаучнији израз, они такође користе субјективно благостање (Frey and Stutzer, 2012). И други истакнути економисти субјективно благостање сматрају синонимом за срећу (према: Brunі and Porta, 2007). За Освалда (Oswald, 1997) срећа је синоним за задовољство, а за Истерлина (Easterlin, 2001; 2003) срећа, субјективно благостање, задовољство, корисност, благостање и добробит представљају појмове који се могу користити као синоними. Ни Френк (Frank, 1997) не прави разлику између среће, субјективног благостања, задовољства животом и корисности, а Јен (Ng, 1997) између среће и благостања. Ван Праг (Van Praag, 2005) поистовећује корисност, благостање и срећу. Поједини аутори користе просечну вредност задовољства животом и среће као меру субјективног благостања (према: Soukiazis and Ramos, 2016). Други аутори (на пример, Blanchflower and Oswald, 2005) коришћење појмова среће и

задовољства животом као синониме правдају скоро идентичним налазима без обзира на то који је од ова два појма у фокусу истраживања (Blanchflower and Oswald, 2004, према: *ibid.*) независно од тога да ли се разматра задовољство животом или осећај среће. Кемпбел и сарадници (Campbell et al., 1976: 8) одређују задовољство животом, односно когнитивну компоненту као „перципирану дистанцу између аспирација и постигнућа, у распону од задовољења до депривације”. При томе, „задовољство животом подразумева процењујуће или когнитивно искуство док осећај среће подразумева искуство или осећање афекта”, што је типично хедонистичко схватање среће, које заступају многи велики аутори (на пример, Bradburn, 1969). И у овој књизи субјективно благостање и задовољство животом ће се користити као синоними.

Иначе, тридесетих година прошлог века почела је да јача идеја о томе да друштвени индикатори треба не само да добију важно место у друштвеним истраживањима већ и да се користе с циљем мерења и праћења квалитета живота и социјалног прогреса (Noll, 2002, према: Stoll, *ibid.*). Тако, после Другог светског рата питања о субјективним индикаторима благостања, попут осећаја среће или задовољства животом, почела су да се укључују у глобалне анкете, и то најпре једноајтемска, а касније и вишеајтемска (Ментус, 2017а). Све чешћа употреба друштвених индикатора од стране статистичара била је праћена признавањем од стране политичара да би друштвено благостање требало мерити на свеобухватнији начин од чисто економског раста (Stoll, *ibid.*).⁵

⁵ На пример, ту је често цитирана критика употребе бруто националног производа као мере друштвеног благостања, коју је 1968. године изнео Роберт Кенеди (Robert Kennedy): „Бруто национални производ [...] убраја загађење ваздуха и рекламирање цигарета, и амбулантна кола када чисте аутопутеве од настрадалих тела, [...] посебне браве за наша врата и затворе за људе који их сламају, [...] уништавање секвоја и губитак нашег природног чуда у хаотичном ширењу, (...) напалм и нуклеарне бојеве главе, и оклопне аутомобиле за полицију када се бори против нереда у нашим градовима, [...] телевизијске програме који промовишу насиље како би се продавале играчке нашој деци. Ипак, бруто национални производ не подразумева здравље за нашу децу, квалитет њиховог образовања или радост њихове игре, [...] лепоту наше поезије или јачину наших бракова, интелигенцију наше јавне дебате или интегритет наших јавних функционера, [...] нашу уметност нити нашу хра-

Битно је истаћи то да је, најпре, започевши у Бутану још од 1972. године, и касније у Кини, Аустралији, Канади, Тајланду, Уједињеном Краљевству, Француској итд., увећање субјективног благостања становништва почело да се сврстава у експлицитне циљеве јавне политике или да се периодично мери (Helliwell, 2011; Kahneman and Krueger, 2006; Derclaye, 2013, Van Hoorn, 2009).⁶ Ту је и истакнута комисија – *Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, са својим извештајем о индексу благостања, који би требало да замени тренутно веома коришћене индикаторе засноване на доходу (Stiglitz, Sen and Fitoussi, 2009, према: Sarracino, 2010).⁷ Слично је и са иницијативом *Better Life*, коју је 2011. године покренула Организација за економску сарадњу и развој, као и са Манифестом благостања за напредно друштво (Marks and Shah, 2004). Најзад, ту су и настојања истакнутих истраживача из различитих научних дисциплина, као што су Лејерд (Layard, 2011), Динер (Diener, 2000), Селицмен (на пример, Diener and Seligman, 2004) или Канемен (на пример, Kahneman et al., 2004), да укажу на значај повећања субјективног благостања популација. На макронивоу, повећавање субјективног благостања нарочито постаје битно када се има у виду не нужно оправдано, али доминантно инсистирање на неограниченом економском расту без обзира на његову одрживост, нарочито еколошку.

Национални производ је још од краја 18. века играо једну од централних улога у економској анализи. И након тога, односно од двадесетих година прошлог века, почео је нашироко да се употребљава као главна мера економског

брост, ни нашу мудрост, ни наше учење, нити наше саосећање, нити нашу посвећеност својој земљи, он мери све, укратко, осим оног што чини живот вредним“ (према: Guillen-Royo, 2016: 24-25).

⁶ Две америчке државе, Вермонт и Мериленд, уместо раста БДП-а, прихватиле су тзв. стварни индикатор прогреса (*Genuine Progress Indicator*), као меру економског раста, и отпочеле са применом политика које за циљ имају управо његово увећање (Costanza et al., 2014).

⁷ Мајкл Фрис (Michael Frese), бивши председавајући удружењем *International Association of Applied Psychology*, својевремено је упућивао захтеве УН да усвоје мерење субјективног благостања као део својих регуларних националних статистичких извештаја (Diener et al., 2008).

благостања, и као такав, доводи у везу са „социјалним благостањем“. Ипак, и касније, у радовима Галбрајта (Galbraith), Скитовског (Scitovsky), Хирша (Hirsch), Хиршмана (Hirschman) и Џорџеску-Регена (Georgescu-Roegen), и даље је превладавало становиште о само делимичној повезаности економског и различитих индикатора друштвеног благостања,⁸ а не нужно позитивно, како су раније тврдили, рецимо, Маршал (Marshall) или Кејнз (Keynes) (Bartolini et al., forthcoming).⁹

Чак је и Кузнец (Kuznets), творац БДП-а као индикатора, који је почетком тридесетих година 20. века први покушао да измери амерички БДП, сматрао да економски индикатори чине само део општег друштвеног благостања, тако да о потоњем тешко да може да се закључује искључиво на основу мерења БДП-а, као и да циљ прикупљања података у вези са различитим економским индикаторима заправо треба да буде испитивање тога како они утичу на укупно благостање (Kuznets, 1934: 7, према: Seligman et al., 2011). Такође, Кузнец је истицао да „на уму морају да се имају разлике између квантитета и квалитета раста, између његових трошкова и добити, и између дугог и кратког рока. [...] Тежња ‘већем’ расту би требало да буде одређенија у вези са тим чега раст и због чега раст“ (Kuznets, 1962, према: OECD, 2001: 9). Одмах после Другог светског рата, када је БДП почео нашироко да се употребљава као примарни индикатор благостања земаља, Кузнец је по поменутој основи упућивао критике на рачун раста као главног циља економских политика.

⁸ В. Kuznets, 1934, према: McManners, 2010.

⁹ Једна од Малтусових (Malthus) критика Смита (Smith) чини се да добро одражава прво становиште: „Др Адам Смит наводи као предмет свог истраживања природу и узроке богатства народа. Ту је ипак још једно истраживање, још занимљивије, а које он повремено меша са овим, мислим на истраживање узорака који утичу на срећу народа или срећу и лагодност живота нижих слојева друштва, који су најбројнија класа људи у свих народа. Довољно сам свестан блиске повезаности ове две теме и тога да узроци који теже да повећавају богатство државе, такође, уопштено говорећи, подстичу и срећу нижих слојева људи. Али, можда је др Адам Смит сматрао да су ове две теме још тешње повезане, него што стварно јесу, или бар није застао да уочи оне случајеве у којима се богатство друштва може увећати (у складу са његовом дефиницијом богатства) без икакве тежње да се олакша живот радничком делу друштва“ (Maltus, 2015: 185).

Не узимајући у обзир Кузнецова упозорења, као и великог броја других економиста после њега, и данас се економски индикатори сматрају главним у оцењивању општег друштвеног благостања (Seligman et al., 2011). Без подробнијег залажења у недостатке БДП-а као мере општег благостања, само најчешће помињани недостаци тичу се тога што овај индикатор узима у обзир само формалне економске активности, у потпуности занемарујући неформалне, а које такође могу у великој мери утицати на благостање, затим занемаривање неједнаке дистрибуције корисности услед раста и, наравно, неузимање у обзир еколошких екстерналија и исцрпљивање природних ресурса – на пример, док штета од загађења и уништавања животне средине уопште не улазе у БДП, чишћење услед загађења улази (Giannetti et al., 2015, Van den Bergh and Antal, 2014).¹⁰

С друге стране, током читавог прошлог века, ни теоријски, нити емпиријски, није изостајала одбрана тезе о директној позитивној повезаности економског и друштвеног благостања. Тако, енглески економиста Артур Сесил Пигу (Arthur Cecil Pigou) (на пример, Pigou, 1920, према: Easterlin, 2004) разликовао је социјално благостање и, према истом аутору, релативно ужи појам економског благостања, за који је сматрао да може директно или индиректно бити доведен у везу са самерљивом количином новца. Осим тога што је сматрао да се национални производ може узимати као објективни, мерљиви показатељ економског благостања, Пигу је био мишљења да „постоји јасна претпоставка да промене у економском благостању индукују промене у социјалном благостању у истом смеру, ако не у истој мери” (Pigou, 1932, према: Abramovitz, 1959: 3). То је позиција коју и данас заступају многи економисти (на пример, Stevenson and Wolfers, 2013) и социолози (Hagerty and Veenhoven, 2003; 2006; Veenhoven

¹⁰ О појединим алтернативама БДП-а као мере друштвеног прогреса в. у: Schepelmann et al., 2010. Ипак, како пишу Костанца (Costanza) и сарадници (Costanza et al., 2009: 4): „Важно је признати да БДП није инхерентно лош – мери оно што мери. Пре ће бити да се погрешно употребљава као индикатор нечега што не мери, и никада није ни требало да мери.”

and Vergunst, 2013), али и често критикована позиција (на пример, Easterlin et al., 2010; Easterlin and Angelescu McVey, 2010).¹¹

Пигу овакво становиште, међутим, није никада емпиријски доказао. Прва озбиљнија критика ове идеје потиче од америчког економисте Мозеса Абрамовица (Moses Abramovitz) (Abramovitz, 1959), који такође није понудио емпиријску евиденцију за своје тврдње. Први који је покушао да емпиријски преиспита ваљаност ових теза је економиста Ричард Истерлин (Richard Easterlin), у чланку под називом *Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence* (Easterlin, 1974), чиме је покренуо лавину истраживачких подухвата на ту тему. Подаци којима се он служио указивали су на мањкавости Пигуове тезе, као и на то да, иако унутар земаља постоји повезаност између дохотка и субјективног благостања, она не постоји посматрано кроз време, као ни између земаља крос-секционално. Ова врста парадокса касније је по њему добила назив Истерлинов парадокс,¹² али је често у употреби и терминолошка синтагма парадокс прогреса.

И касније је великим бројем емпиријских истраживања (која ће, између осталих, у наредном поглављу бити детаљно представљена) овакво становиште одбачено као неосновано и показано да у многим западноевропским земљама и САД после Другог светског рата није долазило до повећања субјективног благостања популација и поред оствариваног огромног економског раста. Наведено, наиме, представља и основу за један од главних приговора економском расту економски развијених друштава. Други приговор, тренутно још доминантнији, заснива се на негативним екстерналијама раста из перспективе очувања животне средине. Оба правца критике су настала отприлике средином седамдесетих

¹¹ В. Hicks, 1975; Graaff, 1957.

¹² Овај појам сковао је Абрамовиц (Abramovitz, 1979). Међутим, још од његовог настанка није у потпуности јасно да ли се он односи на крос-секционалну или временску повезаност, с једне стране, и да ли се односи на појединачне земље или групно, с друге стране. Абрамовиц је, наиме, на уму имао сваку од ових могућности (Kennelly, 2014).

година прошлог века, а до данас потенцијално имају прилично крупне импликације по економске политике широм света. То је нарочито битно, имајући у виду улогу значаја који се још увек приписује економском расту и тежњи за његовом максимизацијом.

Половином седамдесетих година прошог века настаје покрет Границе раста¹³ (*Limits to Growth*), усмерен на различите негативне, односно непожељне нуспродукте економског раста (према: Veenvhoven, 1989).¹⁴ Још у познатом истоименом извештају Римског клуба из 1972. године износи се прогноза да ће границе раста бити достигнуте током наредне две генерације, што ће резултовати колапсом човечанства, а да технолошки напредак неће ништа помоћи, осим што ће довести до веће глобалне популације и индустријске производње у периоду пре поменутог колапса (према: Вгууп, 2012). Конкретније, говори се о ограничениости дугорочног економског раста услед ограничениости природних ресурса, с једне, и уништавања животне средине, с друге стране. Уништавање у том смислу може бити релативно опасније, јер нико не поседује животну средину, па се (очекивана) реткост, између осталог, не одражава тренутним ценама, и друго, рециклирање животне средине са техничке тачке гледишта није могуће (*ibid.*).

Међутим, одређен број истраживања указује и на јасну позитивну повезаност економског и друштвеног благостања (често мереном субјективним индикаторима). То је разлог што је дебата о овој повезаности и данас веома жива, како је поменуто – још увек није јасно утврђено да ли, у коликој мери, и под којим условима (дугорочне) промене економског благостања унутар одређеног друштва или групе

¹³ Дела која су у највећој мери обележила овај покрет су *Social Limits to Growth* (1976) Фреда Хирша (Fred Hirsch), *Joyless Economy* (1976) Тибора Скитовског (Tibor Scitovsky), а затим и *Economic Growth and Declining Social Welfare* (1981) Ксенофона Золотаса (Xenophon Zolotas). Корисно је истаћи и *Choosing the Right Pond* Роберта Френка (Robert Frank) из 1985. године. У сваком од ових дела може се наћи по једно различито објашњење Истерлиновог парадокса, што ће касније бити детаљније представљено.

¹⁴ B. Meadows et al., 1972.

друштава имају ефекта на социјално благостање њихових популација. Док група окупљена око Истерлина сматра да ова повезаност не постоји како у случају мање, тако и у случају више развијених земаља, њима најсупротстављенија група заступа тезу о међусобној позитивној повезаности ових варијабли, и то независно од тога да ли су мање или више развијене земље предмет анализе. У наредном поглављу биће више речи о томе.

Парадокс прогреса или илузија парадокса?

Овај део књиге пружа хронолошки преглед до сада углавном најзначајнијих истраживања која се односе на парадокс прогреса. Тек једну деценију након Истерлиновог иницијалног чланка почеле су се јављати озбиљне критике упућене његовом методу и схватањима уопште. И данас првобитно формулисан Истерлинов парадокс прогреса, за одређене ауторе представља, заправо, само „Истерлинову илузију” (Veenhoven and Vergunst, 2013). Одговори и критике, међутим, од почетка нису мањкали ни са супротне стране.

Поменути Истерлинов чланак из 1974. године, осим што је иницирао и данас живе расправе, битан је са више аспеката, што ће бити јасније из каснијих делова књиге.¹⁵ Овде је, пре свега, потребно истаћи да се Истерлин у том чланку бавио претежно крос-секционалном повезаношћу између економског и субјективног благостања, што унутар земаља, што између њих. Он је сумирао податке који потичу из укупно тридесет истраживања из различитих земаља широм света (при чему су поједина садржала податке о осећају среће, а друга о задовољству

¹⁵ У сажетијем облику студија је објављена годину дана раније у чланку *Does Money Buy Happiness?* (Easterlin, 1973). Ипак, требало би истаћи да је скоро једну деценију пре Истерлина, Кентрил (Cantril, 1965, према: Veenhoven, 1984) разматрао повезаност између, с једне стране, „економског развоја” (у који је спадао бруто национални производ по глави становника, број лекара, распрострањеност масовних медија, потрошња енергије по глави становника и писменост) и, с друге стране, просечног осећаја среће. Кентрилови подаци су упућивали на постојање јаке позитивне корелације између ових варијабли ($r = 0,67$, $p < 0,01$), што је он објаснио тенденцијом људи у сиромашнијим земљама да врше евалуације у вези са својим животом у односу на стандарде (потрошње) на Западу.

животом, мада између њих, како је већ истакнуто, Истерлин не прави разлику). Према њему, општа правилност да се појединци са вишим дохотком осећају срећније, односно задовољније својим животима у односу на појединце са нижим дохотком, доминантнијег је смера узрочности од дохотка ка субјективном благостању.

Истерлин затим прави поређења на нивоу група земаља, у једном случају у четрнаест, а у другом у девет земаља, и закључује да између њих нема значајних разлика у просечном субјективном благостању, без обзира на то што се земље у лично великој разликују према нивоу економског развоја.¹⁶ На пример, око 1960. године становници Нигерије, Панаме, Југославије, Јапана и Западне Немачке су се сви осећали приближно једнако срећним (у износу од око 5 на десетостепеној скали). Што се тиче временских серија, Истерлин је показао само на примеру САД да између 1946. и 1970. године није дошло и до раста просечног осећаја среће, упркос константном расту тамошњег БДП-а. Како је речено, тако је настала првобитна верзија парадокса прогреса: иако унутар земаља постоји повезаност између дохотка и субјективног благостања, повезаност не постоји посматрано кроз време, нити између земаља крос-секционално. Међутим, овакви резултати су се заснивали на подацима који су били веома оскудни и нерепрезентативни, те су касније,

¹⁶ Иначе, једно веома битно питање које се поставља у вези са интернационалним поређењима субјективног благостања популација тиче се преводивости термина којима се мери субјективно благостање, као нечега што би могло отежавати или чак онемогућити смисленост оваке врсте поређења. Међутим, истраживања показују да оваква поређења – чак и када се врше помоћу података који потичу са веома различитих говорних подручја – имају задовољавајући ниво прецизности: прво, независно од тога да ли се мери осећај среће, задовољства животом и сл., углавном се добијају веома слична рангирања земаља; друго, када се кинески студенти два пута питају да оцене свој осећај среће, једном на кинеском језику, а други пут на енглеском, у размаку од две недеље, добија се веома висока корелација између одговора у два периода и исте просечне вредности, иако је реч о веома различитим језицима; и треће, у Швајцарској се и на француском, и на немачком, и на италијанском говорном подручју добијају сличне вредности нивоа осећаја среће, а осим тога, и све три групе говорника су у просеку срећније него групе које говоре истим језиком у Француској, Немачкој и Италији (према: Layard, 2011).

како ће се показати, у великом броју случајева били доведени у питање.

Ипак, поједина каснија истраживања у САД су указивала на исто. Иако је 1995. у поређењу са 1957. годином тамо био ду-гло већи БДП и душло већи просечан доходак, становништво се није осећало срећније – 1957. године се 35% њих изјашњавало као „врло срећно“, а 1995. године око 32% њих (Myers and Diener, 1995). Осим тога, од 1974. до 1994. године продуктивност у САД је порасла толико да је, на пример, у просеку било потребно три радна дана како би се стекао доходак за телевизор у боји, у поређењу са потребним временом од три недеље двадесет година раније, а слична правилност важи и за скоро сва друга добра (Templeton, 1999, према: Diener and Biswas-Diener, 2002). Најзад, 1988. године доходовно најнижа петина становника САД је просечно имала потрошњу, када се контролишу трошкови живота, већу него што је износила медијана потрошње 1955. године, тако да је некадашња средња класа према доходу и потрошњи одговарала оном што је крајем осамдесетих било означавањено као сиромашно (*ibid.*).

Тих година Истерлинове резултате испитивања који се односе на САД потврдили су Данкан (Duncan, 1975), Смит (Smith, 1979) и Кемпбел (Campbell, 1981). Данкан је открио да између 1955. и 1971. године међу женама унутар детроитске области није дошло до пораста задовољства животним стандардом и поред значајног раста медијане породичног дохотка. Смит је, сумирајући податке из чак 45 истраживања, која су укључивала и податке о осећају среће, открио да од краја Другог светског рата до краја седамдесетих у САД није дошло до раста субјективног благостања. Конкретније, оно је расло од краја четрдесетих до краја педесетих, затим опадало до раних седамдесетих и било приближно константно до краја седамдесетих. Најзад, Кемпбелови резултати указују на један, могло би се рећи, још чуднији парадокс, а то је да кретања осећаја среће кроз време чак понекад иду и у смеру директно супротном од оног који би се могао претпоставити на основу економских трендова (Campbell, 1981: 29–30, према: Easterlin, 1995). Нешто слично томе, открио је и Золотас (Zolotas, 1981), према чијим подацима раст јесте позитивно повезан са друштвеним

благостањем до одређене границе економске развијености, али након њеног преласка повезаност постаје негативна.

Прва велика критика читавог поменутог покрета уследила је једну деценију касније од стране Фенхофена, у делу *Conditions of Happiness* (Veenhoven, 1984). Ипак, он ту не оповргава до краја закључке које је Истерлин првобитно изнео, јер оставља могућност да позитивна повезаност између економског раста и субјективног благостања може бити привидна. Фенхофен у својој студији користи, у то време нове, *Gallup*-ове податке, где су, како он наводи, најсиромашније групе земаља боље репрезентоване, и закључује да нема дилеме у вези с тим да се људи у сиромашнијим деловима света осећају мање срећно него људи у богатијим деловима¹⁷ (при чему је земље у којима је бруто национални производ по глави мањи од 500 америчких долара означило као сиромашне, а оне са преко 3.000 долара као богате). Осим тога, изражена је и опадајућа маргинална корисност бруто националног производа по осећај среће, тако да је њихова међусобна повезаност јача у групама сиромашнијих друштава. Исто тако, у деловима света где је мањи удео апсолутно сиромашних, као и недовољно ухрањених, разумљиво, просечан осећај среће је већи. Тиме, као и каснијим истраживањима, доведен је у питање Истерлинов закључак о непостојању крос-секционалне повезаности између просечног субјективног благостања и нивоа економског развоја.

Што се тиче временских серија, Фенхофен је тада унео новину у том смислу што је истражио случајеве других земаља,

¹⁷ Касније ниједно озбиљније истраживање није указало на другачије резултате – крос-секционално, много пута је након тога утврђивана позитивна корелација између БДП-а по глави становника у одређеним земаљама и субјективног благостања њихових популација (на пример, Diener et al., 1999; Diener, Diener and Diener, 2009; Di Tella et al., 2003; Leigh and Wolfers, 2006; Myers and Diener, 1995; Deaton, 2008; Schyns, 1998; Helliwell et al., 2012). Најобухватније истраживање овог типа, о којем ће касније бити више речи, потиче од Стивенсон и Вулферса (Stevenson and Wolfers, 2013), који су користили *Gallup*-ове податке сакупљане у 155 земаља (које садрже преко 95% укупне светске популације), у периоду између 2008. и 2012. године и утврдили постојање позитивне приближно линеарне корелације између логаритма БДП-а по становнику и задовољства животом. Исто се може закључити и на основу другог великог истраживања, помоћу *Gallup*-ових података сакупљаних у 123 земље (Deaton, 2008).

осим САД, и тиме такође довео у питању резултате који упућују на постојање парадокса. Наиме, у периоду између 1960. и 1975. године постојали су случајеви да је економски раст био праћен растом осећаја среће, на пример, у случајевима Бразила, Јапана или Западне Немачке. Фенхофен наводи да се у случају Бразила тренд може објаснити смањењем апсолутног сиромаштва током поменутог периода, а да су Јапан¹⁸ и Западна Немачка евиденција да и „‘ луксуз’ може увећавати срећу“ (Veenhoven, *ibid.*: 152). Он даље тврди да се просечан осећај среће јесте повећао у случајевима Енглеске, Француске, Холандије и Западне Немачке у односу на крај Другог светског рата, када су низак животни стандард, затим несташица станова, па чак и хране, били уобичајени. Другим речима, између 1948. и 1975. године дошло је и до великог економског опоравка ових земаља и до раста осећаја среће. Конкретније, Фенхофен наводи да је тада у поменутих земљама удео несрећних људи био преполовљен. Међутим, потенцијални проблем у вези са овим налазима јесте тај што табеле у којима су они представљени (Veenhoven, *ibid.*: 171) нису конзистентне – иако су у обе временске одреднице коришћене тростепене скале за мерење субјективног благостања - у првом случају мерило се задовољство животом, а у другом осећај среће.

Оваква кретања субјективног благостања, ипак, сматра Фенхофен, не морају имати узрочне везе са економским растом – за раст осећаја среће могу бити заслужни други фактори, као што су раст политичке стабилности, побољшање администрације, правног система или, у поменутих случајевима, постепено опоравак од рата. Осим тога, преостале земље које Фенхофен анализира иду у прилог Истерлиновим налазима – у случајевима Индије и САД, иако у поменутом периоду просечне годишње стопе раста јесу биле значајне (1,3% у Индији, односно 3,5% у САД), оне нису биле праћене растом субјективног благостања. Фенхофен закључује да су потребни и други услови, осим самог економског раста, да би се повећао и осећај

¹⁸ Ипак, Фенхофен у једном од својих каснијих чланака пише да се током периода између 1958. и 1987. године у Јапану ниво просечног субјективног благостања није значајно мењао (Veenhoven, 1993, према: Veenhoven, 1994).

среће те да то могу бити уједначенија расподела вишка или смањење „друштвених трошкова” раста, као што су: загађење, саобраћајне гужве, дезорганизација породице или опадање религиозности у земљама у развоју.

Пет година касније уследила је још једна Фенхофенова критика Истерлина (Veenhoven, 1989). Помоћу *Eurobarometer*-ових података о субјективном благостању за 10 земаља тадашње Европске комисије 1975–1986. године, Фенхофен је открио да је 6% просечног економског раста у периоду 1975–1976. године било праћено просечним растом субјективног благостања од 12% у периоду 1976–1977. године, а 3% просечног пада БДП-а између 1976. и 1977. године падом субјективног благостања од 8% између 1977. и 1978. године. Даље, успорење економског раста између 1977. и 1981. године је било праћено једнако интензивним успорењем раста субјективног благостања између 1982. и 1983. године. Нулти раст у просеку током 1981. године био је праћен благим опадањем субјективног благостања од 1983. године надаље. Посматрано према земљама групно, у једногодишњим интервалима корелација између ових варијабли је износила 0,56. Међутим, и када се земље посматрају појединачно, била је слична ситуација, са изузецима Немачке и Луксембурга (где није било корелације) и Ирске (где је била изражена негативна корелација).¹⁹

Такође је битно што Фенхофен наводи да би у мање богатим друштвима економске флукуације требало да утичу на субјективно благостање из бар два разлога. Прво, јер су последице у смислу (не)задовољења потреба веће у доњем делу криве повезаности. Друго, трошкови раста су већи у вишем делу криве, па ће тамо ефекти раста бити пре неутрализовани.

У једном интересантном али, нажалост, недовољно познатом и цитираном истраживању, Ћи Хо Фу (秦 汉 福) (Chin Hon Foei, 1989) истраживала је корелације између макроекономских флукуација и просечног задовољства животом у девет земља Европске заједнице за период између 1975. и 1984.

¹⁹ Фенхофен чак пише: „Питам се да ли ће ‘свет’ икад одбацити ову (Истерлинову – В. М.) теорију, или ће њена популарност наставити да је одржава живом” (Veenhoven, 1994: 26).

године помоћу *Eurobarometer*-ових података. Да би истражила утицај флукуација на задовољство животом, она је рачунала корелације између промена једне и друге варијабле од године до године, за сваку од девет земаља током десет година, и то како за исту годину, тако и за задовољство животом једну годину касније, тако да је добијено 18 различитих корелација. За прву групу се показало да није постојала корелација, али за другу (када се посматра задовољство животом једну годину касније у односу на флукуацију) испоставило се да постоји позитивна повезаност. При томе, ефекат флукуација је био нарочито осетан у земљама са најмањим нивоом социјалне заштите, и за сиромашне и незапослене појединце. Међутим, када се посматра читав период, земље су просечно оствариле запажен економски раст, али тамо није дошло и до раста задовољства животом, које је остајало на суштински истом нивоу.

Недуго затим уследило је још једно истраживање вредно помена од стране Фенхофена (Veenhoven, 1991). Он је користио *Gallup*-ове податке из 1975. године за земље подсахарске Африке и Источне Азије и пронашао крос-секционалну позитивну корелацију између бруто националног производа по глави становника и осећаја среће од чак 0,84. Међутим, иако се Фенхофен овде није бавио анализом временских серија, он је критиковао Истерлинове налазе о непостојању временске повезаности у случају САД тврдњом да су оне на крају Другог светског рата већ биле богате, па би, услед опадајуће маргиналне корисности дохотка, било логично очекивати да са њиховим растом не расте и просечан ниво осећаја среће, што, дакле, не би могло да важи као универзално правило.

Фенхофен даље критикује Истерлина тврдњом да субјективно благостање не зависи само од социјалне компарације (што је, како ће бити показано у четвртном поглављу, једно од главних Истерлинових објашњења парадокса) и додаје да су, на пример, афективна стања много мање предмет поређења са афективним стањима других особа те да је од кључног значаја да ли су основне потребе задовољене, независно од тога да ли су задовољене од стране других. Друго, не постоји прилагођавање на неиспуњавање основних потреба. Треће, Истерлинова теорија, сматра Фенхофен, не узима у обзир то да су стандарди

поређења културно детерминисани. Четврто, иако се може се рећи да задовољство дохотком или становањем, заиста, углавном зависе од поређења, то не важи и за задовољство животом у целини, јер оно је зависно и од хедонистичког нивоа афекта такође. Коначно, Фенхофен сматра да Истерлин закључује *pars pro toto*, тј. иако је тачно да одређени појединци могу да се увек осећају несрећно услед тога што константно имају аспирације ка вишем, то није универзално.

Како Фенхофен каже у закључку, људи не могу бити срећни у околностима глади, опасности и изолације, без обзира на то да ли су некада знали за боље или су њима блиски људи у релативно лошијем положају. Субјективно благостање, дакле, само делимично зависи од поређења, а и стандарди поређења се не прилагођавају у потпуности околностима. Оно у великом обиму зависи од задовољења урођених биопсихолошких потреба.²⁰

Сличне резултате добио је и Ендрјус (Andrews, 1991). Он је анализирао податке који се односе на период од 1972. до 1988. године у САД. Конкретније, мерио је благостање помоћу два ајтема који се односе на то како се испитаници уопштено осећају у вези са својим животом и двадесет и четири ајтема који се односе на то како се осећају поводом различитих животних домена, као што су здравље, посао, доходак, животни стандард, па и локална и национална влада. Његов главни закључак је да је у поменутом периоду дошло до раста овако мереног субјективног благостања, највећим делом независно од пола, старости, социоекономског положаја и расе. Осим тога, он је открио и да је факторска структура мера благостања углавном била стабилна током истог периода, из чега је извео закључак да је начин на који су људи интерпретирали и евалуирали ове мере остао приближно константан, односно да се коришћења временских серија истраживања могу сматрати оправданим.

Истерлинов одговор на наведена истраживања стиже у његовом другом познатом чланку, *Will Raising the Incomes of All*

²⁰ Када су основне потребе задовољене, људи се осећају срећно, пре него неутрално, због чега Фенхофен осећање среће, као и, на пример, здравље, сматра „нормалним“ стањем.

Increase the Happiness of All? (Easterlin, 1995), у којем он прати трендове који се односе на дуже и касније периоде него ранија истраживања. Пре свега, што се тиче САД, према подацима *General Social Survey*, у периоду од 1972. до 1991. године, иако је дошло до раста реалног расположивог дохотка за једну трећину, није дошло и до раста просечног субјективног благостања. Још индикативнијим, према Истерлину, јесте то што је у поређењу са целокупним дотадашњим послератним периодом тада већ дошло до дуплирања реалног БДП-а по глави становника (без раста просечног субјективног благостања).

Друго, слично је било и са девет европских земаља у периоду од 1973. до 1989. године. Наиме, иако је у појединим земљама дошло до раста просечног задовољства животом, општи тренд је, према подацима које је Истерлин обрађивао, било његово опадање, а да је при томе БДП по глави становника растао у распонима од 25% до 50%.

Треће, у Јапану такође између 1958. и 1991. године није дошло до раста осећаја среће, иако у почетку тог периода Јапан није био у групи земаља у којима су потребе становништва за храном, одећом и смештајем биле испуњене на задовољавајућем нивоу, то се на крају променило. Истерлин тако доноси закључак да ни у земљама где основне потребе становништва нису задовољене, њихово задовољење не доводи до повећања субјективног благостања. Он је тиме одбацио претпоставку о криволинијској повезаности између њих, о чему ће касније бити више речи. Може се додати и да се Јапанци нису осећали срећније иако су у поменутом периоду уређаји за домаћинство, попут машина за прање судова, фрижидера и телевизора, постали скоро универзални, а аутомобиле је поседовало око 60% становништва, у поређењу са тек 1% 1958. године (*ibid.*). Истерлин такође наводи да је највиша доходовна трећина становништва имала у почетку тог периода значајно виши осећај среће него најнижа. Међутим, иако је на крају периода тај ниво дохотка достигнут од стране значајног дела популације – раст просечног осећаја среће је изостао.

Динер и Су (Diener and Suh, 1997) анализирали су случајеве САД, Јапана и Француске, од краја Другог светског рата до 1990. године. То су, иначе, случајеви земаља које су до тог

тренутка оствариле највише нивое економског раста у историји, чак и када се контролишу стопа инфлације и порези. Динер и Су такође наводе да се, на пример, у САД реални доходак више него дупло увећао. Истербрук (Easterbrook, 2003, према: Соупе, 2004) износи податак да је током педесетих година за један чизбургер у Мекдоналдсу уз просечну дневницу било потребно пола сата рада, а почетком двехиљадитих три минута; Фреј и Штуцер (Frey and Stutzer, 2010) наводе да је доходак по глави у САД између 1946. и 1991. године порастао са око 11.000 на 27.000 долара, а скоро сва домаћинства добила унутрашњи тоалет, машину за прање веша, телевизор у боји и аутомобил. Међутим, ниво субјективног благостања (односно просечан осећај среће у САД, задовољство животом у Јапану и баланс афеката у Француској), наводе двојица аутора, дословно је неизмењен у посматраном послератном периоду.

Нова критика упућена Истерлину стигла је од стране Освалда (Oswald, 1997), који критикује дотадашње Истерлинове закључке јер се не заснивају на конзистентним подацима. Наиме, најдужа временска серија коју Истерлин анализира у САД, а у којој су подаци конзистентни, односи се на период од 1946. до 1957. године, када је дошло до раста просечног осећаја среће. Остатак временске серије коју Истерлин анализира није конзистентан са поменутом серијом, па према томе, наводи Освалд, Истерлинови закључци не могу бити валидни.

Освалд је даље обрадио податке о осећају среће у САД који потичу из *General Social Survey* и односе се на период од 1972. до деведесетих година, прикупљене од око 15.000 испитаника за сваку годину, изузев 1979. и 1981. године. Овом приликом он је закључио да осећај среће у разматраном периоду јесте порастао, али не у значајној мери, што, међутим, указује на то да би Истерлин бар делимично могао бити у праву. Другим речима, повећање националног дохотка, ако и увећава субјективно благостање, не увећава га много. Што се тиче Европе, слично је било када се групно анализирају Белгија, Данска, Западна Немачка, Грчка, Шпанија, Француска, Италија, Луксембург, Холандија, Португал и Велика Британија – за период од 1973. до 1997. године приметан је просечно веома благ раст осећаја среће и поред раста БДП-а. Овде је занимљиво истаћи

пример Белгије, у којој је између 1973. и 1981. из године у годину било просечно око 40% испитаника који су се осећали веома задовољно својим животом, а од 1982. до 1990. године тај удео је спао на око 25%.

Истраживање Чарлса Кенија (Kenney, 1999a) подупрло је Истерлинове закључке, с обзиром на то да је показало да, иако се у САД од 1952. до 1989. године дупло увећао БДП по глави становника, са нешто преко 9.000 на нешто преко 18.000 долара, просечан осећај среће не само да није порастао већ је и опао, и то за око 0,2 степена на тростепеној скали.²¹

Исте године Кени је објавио још један битан чланак (Kenney, 1999b), у којем доводи у питање широко прихваћено становиште да за економски раст кључну улогу игра избор политика. Кени закључује не само да ове политике не одређују стопу раста већ и да државни лидери немају слободу избора када су одлуке ове врсте у питању. Пре свега, када се посматра раст земаља Организације за економску сарадњу и развој, на основу раста од 1880. до 1929. године, релативно се лако могао предвидети приближан БДП из 1987. године.²² Осим тога, веома је јака позитивна корелација између ранга економске развијености земаља 1992. године са оним из 1900. године, па чак и са оним из 1820. године. Дакле, приметне су веома стабилне дугорочне стопе раста, што имплицира или да политике играју веома малу улогу у објашњењу ових стопа, или да земље нису чиниле велике промене политика. Потоње, према Кенију, међутим, није случај, с обзиром на то да су од 1880. до 1987. године драматично мењане политике (на пример, огромна повећања издвајања за образовање или здравство у случају САД). Осим

²¹ Према Лејерду и сарадницима (Layard et al., 2010), подаци који потичу од *Gallup*-а и *General Social Survey* указују на то да је у САД током времена од 1950. до 1973. године, затим од 1963. до 1976. и од 1972. до 2006. године био изражен благ пад осећаја среће. Према другим изворима (Fischer, 2008), у САД је у периоду између 1972. и 2004. године БДП по становнику скочио 1,8 пута, а осећај среће међу тамошњом популацијом не само да није нимало порастао већ је можда чак и опао; односно у периоду између 1946. и 1990. године, БДП по становнику се увећао са 6.000 на 20.000 долара, а проценат врло срећних опао са 7,5% на 7% (Bruni, 2002, према: Vecchetti and Santoro, 2007).

²² Стопе раста посматраних осамдесетих година прошлог века у односу на седамдесете исказују исту тенденцију (Kenney and Williams, 2001).

тога, међусобне разлике у политикама између земаља Организације за економску сарадњу и развој су веома изражене.

Даље, како су богате земље географски обично суседне богатим, а сиромашне сиромашним, то имплицира да су и регионалне (а не државне) карактеристике битне за разлике у богатству земаља. Када се посматрају временске серије, приметан је феномен дивергенције, односно то да су богатије земље много брже постајале богатије него што је то случај са сиромашним земљама (и регионима). Мале варијације раста у богатим земљама и мале варијације раста током дугих периода унутар богатих друштава јесу доказ, према Кенију, да политика не игра битну улогу у расту (јер, дакле, политике су се знатно мењале од 1870. године и варирале од земље до земље). У питању је, према Кенију, деловање других чинилаца, који су у великој мери константни током дугих периода, а од којих он конкретно наводи унутрашње поделе међу становништвом и – од регионалних - климатске услове²³ и богатство суседних земаља.²⁴ Помоћу статистичке обраде података из различитих извора, Кени то и показује. Ипак, Кенију се може замерити што уопште не помиње колонијализам као чинилац неравномерног развоја.²⁵

Даље, Хегерти (Hagerty, 2000), у истраживању које је обухватило осам развијених земаља (САД, Уједињено Краљевство, Холандију, Француску, Немачку, Италију, Данску, и Јапан), установио је да је унутар њих током приближно двадесетпетогодишњих периода, почевши од седамдесетих година прошлог века, опадање Цини коефицијента позитивно утицало на раст просечног нивоа субјективног благостања, што подупире

²³ Раст пољопривредне производње се можда може сматрати нужним (ако не и довољним) условом индустријализације, као што се показало, на пример, са зеленом револуцијом у Индији, или многим другим случајевима где су зелене револуције претходиле или симултано ишле уз периоде веома израженог раста (према: *ibid.*). Веома битан климатски фактор у томе, према Кенију, игра количина кише, која у овом смислу највише погодује расту ако није ни премало, ни превише интензивна.

²⁴ Кени овде првенствено мисли на привлачење инвестиција, могућности које пружа трговина и сазнања о технолошким иновацијама.

²⁵ В., на пример, Bertocchi, 1994.

теорију социјалне компарације, на коју се, као што је било поменуто, Истерлин позива.

Динер и Ојши (Diener and Oishi, 2000) анализирали су податке из четрнаест економски развијених земаља у распонима од 8 до 22 године (изузев Норвешке, коју су обухватили периодом од 4 године). Том приликом су закључили да оне просечно имају дословно неизмењен ниво субјективног благостања, упркос веома израженом економском расту током истог периода. Слично томе, у четрнаест развијених европских земаља, Јапану и САД између 1965. и 1990. године просечан годишњи економски раст је био 2,4%, а раст просечног нивоа субјективног благостања готово једнак нули. Међутим, за поједине земље у развоју, а за које су били расположиви подаци, као што су: Индија, Мексико и Филипини, показало се да се економски раст и раст субјективног благостања крећу у истом смеру. Динер и Ојши додају и да веома брз раст инфлације може утицати на смањење просечног нивоа субјективног благостања.

Према Хегертију и Фенхофену (Hagerty and Veenhoven, 2003), већина дотадашњих истраживања се заснивала на подацима који су обухватили недовољно дугачке временске серије и изузимали земље у развоју.²⁶ Они истичу и то да се из резултата не виде коефицијенти промене нивоа субјективног благостања са променом од 1% БДП-а по глави; изузетак од потоњег су, наводе они, само две студије. Прва је поменута студија Динера и Ојшија (Diener and Oishi, *ibid.*), из које се види да је четрнаест земаља у просеку уз раст од 1% БДП-а по глави имало раст од 0,007 степени субјективног благостања годишње (што је, када се тада коришћена четворостепена скала стандардизује у десетостепену 0,021 степен). На крају, Хегерти и Фенхофен замерају што је овај тренд раста субјективног благостања назван „дословно равним“, а да није наведена вредност теста значајности. Друга је поменута Хегертијева студија (Hagerty, *ibid.*), у којој је наведено да би у просеку раст од 1.000 долара БДП-а по

²⁶ Они конкретније наводе да су земље у развоју посебно значајне јер би тамо требало да је још израженији утицај раста дохотка на раст субјективног благостања, али и да ове земље располажу врло малим средствима која би се употребила у сврху истраживања субјективних индикатора благостања њихових популација.

глави требало да утиче на раст од 0,061 степен субјективног благостања на десетостепеној скали, односно до 0,0093 степена раста, за 1% промене БДП-а по глави. Овде је кључно да, пошто су наведени коефицијенти знатно виши у односу на крос-секционалне (на пример, на основу података које користе Истерлин или Динер и Ојши), Хегерти и Фенхофен изводе закључак да то јесу значајни коефицијенти, а да се разлог због којег су овакви трендови били називани „дословно равним” крије у малој варијабилности БДП-а по глави у временским серијама, која у крос-секционалним случајевима може бити и до четири пута већа.

Хегерти и Фенхофен су двадесет и једну земљу за коју постоје подаци из бар три таласа *Eurobarometer*-а у периоду између 1958. и 1996. године поделили у три групе према економској развијености. У циљу конзистентности, за све земље коришћена је вредност БДП-а из 1987. године. Када се земље посматрају појединачно кроз време, седам од њих показују значајну позитивну, једна значајну негативну, а остале никакву значајну корелацију. Међутим, Хегерти и Фенхофен наводе да је то можда узроковано тиме што не постоји довољан број опсервација за сваку од земаља. Даље, у случају најразвијеније групе земаља (у коју је спадало само пет њих, а од којих је свака просечно имала преко 17.500 америчких долара БДП-а по становнику), 1% раста БДП-а у просеку доноси повећање субјективног благостања за 0,004 степена на десетостепеној скали. У случају средње развијених земаља (од којих је свака просечно имала између 8.500 и 15.500 америчких долара БДП-а по становнику), то је 0,006 степени, а у случају најмање развијених (од којих је свака просечно имала испод 8.500 америчких долара) - 0,01 степен. Међутим, ови аутори остављају могућност да економски раст не узрокује директно раст субјективног благостања, већ да то могу бити и други фактори попут раста демократије или еманципације жена.²⁷

²⁷ У једном од својих каснијих чланака Фенхофен (Veenhoven, 2007) сматра да владавина закона, и економска, политичка и слобода у приватној сфери живота могу узрочно бити повезани са растом субјективног благостања. Поједини аутори истичу и значај јавних улагања у, на пример, болнице или путеве, као фактора који најефикасније може по-

Требало би истаћи и неколико недостатака ове студије. Четворостепене скале осећаја среће су морале бити рекодowane у десетостепене, што нарушава њихову прецизност, затим у случају САД коришћени су подаци о осећају среће, за разлику од осталих земаља, где су коришћени подаци о задовољству животом, и, најзад, за поједине земље БДП и субјективно благостање нису посматрани за исту годину већ за најближу могућу. На крају, такође веома битно, Хегерти и Фенхофен не праве разлику између раста БДП-а и раста дохотка свих, што су веома различите ствари.

Христоф и Нол (Christoph and Noll, 2003, према: Easterlin, 2005d), помоћу *Eurobarometer*-ових података, дошли су до закључка да се задовољство животом од 1991. до 2000. године у петнаест европских земаља (од којих је тринаест било обухваћено истраживањем Хегертија и Фенхофена) није повећавало, а у појединим случајевима је чак и благо опадало. Доновен и Халперн (Donovan and Halpern, 2003, према: Diener and Seligman, 2004), с друге стране, установили су да је субјективно благостање у појединим развијеним земљама порасло, у појединим опало, а у појединим флукутирало. Ипак, није јасно да ли су позитивне промене у благостању узроковане економским чиниоцима или некономским.

Бленчфлауер и Освалд (Blanchflower and Oswald, 2004), користивши податке који потичу из *General Social Survey*-а, установили су да је у САД од раних седамдесетих до касних деведесетих година прошлог века удео оних који се осећају веома срећно опао са 34% на 30% (што је међу женама било још израженије – са 36% на 29%). Објашњење тог пада ови аутори виде првенствено у паду удела ожењеног, односно удатог становништва, и то са 67% на 48%. Даље, Бленчфлауер и Освалд открили су да је у Великој Британији од 1973. до 1998. године дошло до раста осећаја среће, али занемарљиво мало.²⁸ Иако

дићи просечно субјективно благостање (према: Hagerty and Veenhoven, *ibid.*).

²⁸ У Уједињеном Краљевству, у периоду између 1957. и 2006. године, БДП по становнику се скоро утростручио, конкретније, са 6.960 на 19.978 фунти, али је удео веома срећних у популацији опао са 52% на 36% (према: Easton, 2006).

је ово у складу са Истерлиновим налазима, међутим, посматрано према појединим сегментима становништва у САД, као што су мушкарци или Афроамериканци, осећај среће се заиста повећао. Друго, када се контролишу индивидуалне карактеристике, попут брачног статуса или запослености, у случају Велике Британије је такође био приметан статистички значајан раст осећаја среће у посматраном периоду.

Следеће године, исти аутори (Blanchflower and Oswald, 2005), преко података *International Social Survey Programme*, прикупљених од 50.000 испитаника из 35 индустријализованих земаља, истраживали су парадокс прогреса у случају Аустралије. Та земља се у том тренутку налазила на трећем месту према индексу људског развоја (и то изнад свих земаља енглеског говорног подручја), али тек на дванаестом месту у односу на све проучаване земље према просечном осећају среће и близу дна када је у питању задовољство послом.

На ово истраживање недуго затим одговорили су Леј и Вулферс (Leigh and Wolfers, 2006). Они критикују Бленчфлауера и Освалда, прво, јер они уопште нису анализирали крос-секционалну корелацију између индекса људског развоја и просечног осећаја среће на нивоу свих земаља скупа, где се добија јака позитивна корелација. Друго, веома је мала варијабилност развијених земаља према индексу људског развоја, тако да високо рангирање Аустралије према том индикатору не мора нужно имати импликације по друге индикаторе благостања. Међутим, док Леј и Вулферс истичу да Аустралију не карактерише никаква парадоксална ситуација, то не важи и за поједине мање развијене земље, као што су Филипни, Бразил, Мексико или Чиле, а нарочито земље бившег Источног блока, које би све требало да имају знатно више нивое просечног субјективног благостања у односу на њихове индексе људског развоја. Уз то, када се земље бившег Источног блока искључе из анализе, чак и читав позитивна крос-секционална повезаност у земљама као групи доводи се у питање. Да би то подробније испитали, Леј и Вулферс проширују узорак на 115.000 испитаника из 78 земаља (који су тада представљали 83% светске популације), на основу података *World Values Survey*. Установили су да не само да ни према овим подацима Аустралију не карактерише парадокс већ

и да се њено становништво осећа и срећније него што би се то могло претпоставити на основу индекса људског развоја и самог БДП-а. Осим тога, посматрајући групно све земље, осећај среће и индекс људског развоја јесу умерено крос-секционално позитивно повезани, а у случају задовољства животом повезаност је још јача.

У једном историјском осврту, Кени (Кенпу, 2006) наводи да повезаност између економског развоја и ширег квалитета живота није увек била позитивна. Глобални БДП по становнику је прве године износио приближно 444 долара, а хиљадите године незнатно више. До 1920. године на глобалном нивоу БДП по становнику је порастао на приближно 667 долара, при томе у Западној Европи на око 1.232 долара. На глобалном нивоу, 1998. године он је износио око 5.709 долара, а у земљама Организације за економску сарадњу и развој у просеку знатно изнад 20.000 (Maddison, 2001, према: *ibid*). Поред тога, 1820. године је око 84% светске популације имало мање од једног долара дневно, 1910. године тај удео је износио 66%, а 1992. године 24% (Bourguignon and Morrisson, 2002, према: Кенпу, *ibid*). Међутим, наводи Кени, иако постоји много доказа за то да су током највећег дела људске историје скоро сви били апсолутно сиромашни и лошег стања у смислу објективних индикатора квалитета живота, није толико сигурно колико су ове варијабле међусобне повезане, нити то да су се људи субјективно лоше осећали, нити да су се тако осећали услед апсолутног сиромаштва. Основни елементи квалитета живота су, према Кенију, кроз историју за већину припадника многих заједница били у потпуности обезбеђени, и то често са тежњама ка још већем прогресу у том смислу.

Друго, цивилизација, наводи Кени, није увек доносила добро. Ловачко-сакупљачка друштва (као и она која и данас постоје) поседовала су солидне количине залиха хране, често и веома обилне. Прелазак на пољопривреду је омогућио раст популације и развој градова, међутим, рад је морао бити знатно дужи и захтевнији, при чему су почели да расту неухрањеност и хронична обољења. Затим Кени наводи податке према којима је глобализација довела до тога, на пример, да 90% мексичких домородаца буде истребљено, а од вероватно 20 милиона

афричких робова који су напустили Африку, само 10 милиона је дошло до Новог света; многи од оних који су стигли умирали су услед различитих болести, насиља и самоубиства, тако да је њихово очекивано трајање живота 1682. године износило само седам година. Даље, колонизације и ратови су постајали све чешћи. „Уопште, оно што просечном Европљанину ништа није значило током ‘великих географских открића’, истовремено је нанело ненадмашну штету онима који су освојени и поробљени” (Кенпу, *ibid.*: 283). Технолошки и економски напредак је, истиче Кени, омогућио и да више људи буде увлачено у ратове. Дошло је и до усавршавања средстава за усмрћивање људи, тако да је проценат оних који су убијани у ратовима порастао са испод 1% глобалне популације током 19. века на преко 4% током 20. века.

Конечно, иако је Индустијска револуција у Британији довела дотле да већина становништва постане у могућности да задовољи основне потребе, и тада је дошло до увећавања и напорнијег рада – 1750. године он је у просеку трајао око 3.000 сати годишње, а 1800. године 3.200 сати. На првобитних 3.000 сати просечног рада није дошло ни цео век након почетка раста (Voth, 2003, према: Кенпу, *ibid.*). Квалитет здравља се такође погоршао; лекари су смањену ухрањеност сматрали главним узроком обољевања радника. Опало је и очекивано трајање живота (нарочито у градовима), а повећале су се разлике између богатих и сиромашних према том индикатору.²⁹ Касније су, како ће у раду бити детаљније образложено, технологија и институционални напредак (а не економски раст) довели до побољшања квалитета здравља (Кенпу, *ibid.*).

²⁹ У контексту Индустијске револуције, Шретер (Szreter, 1997) наводи да економски раст, а нарочито веома интензиван, треба нужно посматрати кроз призму четири Д – поремећај, депривација, болест и смрт (*disruption, deprivation, disease, death*). Последње три ствари су углавном везане за веома брз раст, а поремећаји су својствени сваком типу раста. При томе, поремећаји се такође односе на четири различита аспекта – поремећај у физичком и биолошком окружењу, промене вредности и норми, затим институционалне и административне промене и, коначно, политички сукоби међу конкурентским друштвеним групама (где спадају и нове друштвене формације створене као агенти економских промена).

Недуго затим Хегертију и Фенхофену је стигао одговор од Истерлина (Easterlin, 2005d), који, пре свега, упућује замерку због позивања на горепоменути чланак Бленчфлауера и Освалда из 2004. године, али само када су у питању резултати крос-секционалне анализе (а не и временске серије), иако назив чланка потоњих имплицира фокус на временске серије. Друго, Истерлин понавља да у САД није био приметан никакав тренд раста осећаја среће, и то када се продужи посматрани период, конкретније, од 1972. до 2002. године. Хегерти и Фенхофен су даље, сматра Истерлин, открили позитивну повезаност кроз време јер су, прво, користили краћу временску серију и, друго, служили су се подацима и ван *General Social Survey*, који нису конзистентни и према којима су нивои просечног осећаја среће мањи.

Истерлин разлику између ових података тумачи и ефектима годишњих доба. Тако, прикупљање података у *General Social Survey* спроводи се у пролеће, када је просечан ниво осећаја среће релативно виши. Што се тиче Европе, Истерлин истиче да у случајевима појединих земаља јесте било позитивних корелација, али за општи тренд је био карактеристичан изостанак корелације. Међутим, он није ни навео, како га Хегерти и Фенхофен критикују, да ни у једној земљи није било позитивне корелације. Везано за критику да Истерлин не узима неразвијене земље у обзир, он наглашава да Јапан 1958. године, када је започето посматрање, није био економски развијена земља. То је, уједно, веома добар пример који указује на то да чак и кад земља пређе пут од економски неразвијене до развијене (што се може рећи за Јапан 1996. године – на крају посматраног периода), општи ниво осећаја среће остаје неизмењен.

За остале земље које су Хегерти и Фенхофен анализирали такође се поставља проблем конзистентности података, јер потичу из различитих извора. Истерлин, коначно, замера двојници аутора и зато што су повезаност између економског раста и промена субјективног благостања разматрали искључиво помоћу теста знакова, али не и помоћу теста значајности корелације – чиме се у случајевима само једне трећине разматраних земаља добија позитивна корелација. На крају, Истерлин

поставља питање: ако стварно економски раст доноси раст осећаја среће, како то да земље са сличним нивоом раста имају тако различите стопе промене нивоа осећаја среће и како то да раст осећаја среће није оно што увек следи из економског раста.

Фенхофен и Хегерти (Veenhoven and Hagerty, 2006) убрзо су одговорили Истерлину. Они најпре тврде да је обрада података који потичу из различитих извора нужна у циљу добијања што дужих временских серија, попут оних од по више деценија. Из тог разлога, они поново комбинују податке из различитих извора, и то за период од 1946. до 2004. године, што до тада најдуже обрађиване временске серије. Њихов закључак је да у САД, иако заиста није било значајних промена нивоа субјективног благостања, јесте било благих позитивних промена, конкретније, за око 0,006 степени годишње на десетостепеној скали. То, другим речима, значи да је потребно око 176 година да би се просечан ниво субјективног благостања подигао за један степен.

Што се тиче европских земаља, Фенхофен и Хегерти тврде да је у истом периоду у осам земаља ЕУ била изражена такође слаба али позитивна повезаност између економског раста и раста субјективног благостања. Регресиони коефицијент за све земље у просеку је износио 0,008, а посматрано по земљама појединачно, у четири земље био је забележен раст субјективног благостања (Данска, Француска, Италија и Луксембург), у једној пад (Белгија). Међутим, у случају Белгије је, наводе они, дошло до пада субјективног благостања након 1990. године, када је и економију карактерисала рецесија, што заправо указује на позитивну повезаност ових варијабли.

Фенхофен и Хегерти су анализирали податке и из земаља у развоју и установили да је, посматрано у различитим периодима, у случајевима једанаест земаља дошло до раста просечног субјективног благостања, а у случају само једне земље до стагнације. Коначно, они разматрају и случајеве постсоцијалистичке Русије и Источне Немачке. У Русији криза рубље средином деведестих била је праћена падом субјективног благостања за два степена на десетостепеној скали, а како је економија почела да се опоравља, ниво просечног субјективног благостања је почео да расте. На

индивидуалном нивоу, била је приметна иста тенденција – Руси који су се у економском смислу опоравили постали су срећнији, а они који су осиромашили постали су мање срећни (према: Graham, 2004). Такође у Источној Немачкој је раст доходака домаћинстава довео до раста задовољства животом после уједињења (Frijters et al., 2004).

Недуго затим стиже још једна критика Истерлинових закључака - овога пута од Инглхарта и сарадника (Inglehart et al., 2008). Они стају у одбрану Хегертија и Фенхофена, истичући да, и када се анализирају подаци који јесу конзистентни, као што су *European Values Study* или *World Values Survey*, и разматрају све земље за које су расположиви подаци од 1981. до 2007. године, приметан је раст просечног осећаја среће у пет пута више земаља, него што је случај са падом. Такође су Инглхарт и сарадници открили да оно што важи за осећај среће не важи и за задовољство животом – осећај среће је растао конзистентније него задовољство животом, што указује на то да се ови појмови не могу сматрати синонимима. На пример, у поменутом интервалу, када су многе бивше социјалистичке земље прошле кроз периоде демократизације праћене економским колапсом, исход је био раст просечног осећаја среће, али и пад нивоа задовољства животом.^{30, 31}

³⁰ Потоње ова група аутора објашњава тиме што је Русија након 1981. године прошла кроз политичку „либерализацију“ и економску рецесију. На почетку тог периода просечан осећај субјективног благостања у Русији је био отприлике на нивоу Кине и Вијетнама, који нису тада ушли у транзицију. До 1982. године Русију је већ карактерисао пораст алкохолизма и других девијантности, па је ниво субјективног благостања био близу нивоа неразвијених земаља, попут Индије и Бангладеша. После 1982. године ниво субјективног благостања је нагло опадао и до 1991. већ се преко половине становништва осећало незадовољно својим животом. Овај удео је био још већи 1995. године. Након 2000. Русија је почела да бележи нагли економски раст, тако да је задовољство животом значајно расло до 2006. године, и то до нивоа нижег него 1982. године, али знатно вишег него 1991. и нарочито 1995. године. Веома сличан образац карактерисао је и друге постсоцијалистичке земље (*ibid.*).

³¹ Фенхофен је, у већ помињаном чланку (Veenhoven, 1989), тврдио да је осећај среће више осетљив на економске флукуације него задовољство животом, и то вероватно због тога што се питања о осећају среће неретко односе на период током претходних дана, за разлику од задовољства животом, о чему се питања углавном односе на читав живот.

Веома познат чланак исте године објавио је Дитн (Deaton, 2008). Сумирајући *Gallup*-ове податке из 2006. године за 123 земље, открио је, између осталог, постојање линеарне повезаности између просечног задовољства животом и логаритма БДП-а по становнику, са јасно слабијом повезаношћу на нивоу изнад 12.000 долара и изразито слабијом изнад 20.000 долара. Ипак, Дитн није пронашао тачку засићења након које две варијабле нису уопште повезане. Иако је извршио само крос-секционалну анализу, његов главни налаз је да свако дуплирање БДП-а по становнику константно увећава задовољство животом.

Дитн нуди неколико објашњења, због чега се његови резултати разликују у односу на велики број дотадашњих, који су упућивали на непостојање повезаности економског развоја и задовољства животом у развијеним земљама. Пре свега, потоњи су најчешће добијани на основу обраде података из *World Values Survey*, који укључују само неколицину веома сиромашних земаља, за разлику од *Gallup*-ових података. Друго, већина релативно најсиромашнијих земаља из истог истраживања су углавном транзиционе земље, где јесте релативно ниско задовољство животом, али не у толикој мери 2006. као 1996. године (талас *World Values Survey*, са којим Дитн упоређује *Gallup*-ове податке). Треће, *World Values Survey* у већини сиромашних земаља обухвата диспропорционално више испитаника са вишим степеном задовољства животом, о чему ће се касније детаљније говорити. Када се све то сумира, испада да *World Values Survey* даје у великој мери искривљенију повезаност задовољства животом и економског развоја него *Gallup*, па самим тим, не само да испада да две варијабле нису повезане посматрајући групу развијених земаља (с обзиром на то да у многим развијеним земљама испадају мале разлике у просечном задовољству животом³²) већ се и у случају сиромашних земаља постојање позитивне повезаности може довести у питање (с обзиром на то да за велики број земаља истог економског развоја испадају веома велике разлике у задовољству животом).

³² В. Ментус, 2015.

Негде у исто време, *Eurobarometer*-ови подаци за петнаест европских земаља и период 1973–2002. године, које су обрадили Бјорнсков и сарадници (Bjørnskov et al., 2008), показали су да, прво, убрзани раст БДП-а³³ и, друго, интензивнији раст владиних издвајања него у суседним земљама увећавају просечни ниво субјективног благостања. Аутори су тако закључили да ниво субјективног благостања заиста расте док нема раскорка са аспирацијама, као и то да људи у самопроценама субјективног благостања врше поређења са условима у другим земљама.

Стивенсон и већ помињани Вулферс су у неколико својих чланака током наредног периода такође објављивали резултате који су доводили Истерлинове налазе у питање. У свом првом чланку из те области (Stevenson and Wolfers, 2008)³⁴ они су посматрали истоветност кретања БДП-а, с једне, и осећаја среће и задовољства животом, с друге стране. Користећи податке из *World Values Survey*, из земаља обухваћених различитим временским периодима, тестовима знакова установили су да од укупно 101 кретања, економски раст и осећај среће су се кретали у истом смеру у 67 случајева (од тога је у 58 случајева забележен раст обе варијабле, а у 9 пад), а у различитом у 34 случаја (од тога је у 25 случајева био приметан економски раст уз пад осећаја среће, а у 9 пад БДП-а праћен растом осећаја среће). Задовољство животом је на овај начин у мањој мери повезано са економским растом – они су се кретали истоветно у само 51 од 101 случаја.³⁵ Ови аутори, што је веома битно,

³³ Ипак, подаци из *Gallup World Poll* указују на то да брз економски раст, чак и када се контролише БДП по становнику, може бити повезан са падом субјективног благостања, као што се показало у случајевима Јужне Кореје или Ирске, што се у литератури назива парадоксом несрећног раста (Грахам, 2011b). Ова врста парадокса се може објаснити несигурношћу и фрустрацијом услед раста макроекономске нестабилности и неједнакости, често карактеристичних за почетне фазе економског раста (*ibid.*).

³⁴ В. Sacks et al., 2010.

³⁵ Међутим, проблем у вези са праћењем трендова задовољства животом помоћу података из *World Values Survey* представља то што је у упитницима у таласима од 1994. до 1999. и од 1999. до 2004. године питању о задовољству животом претходило питање о задовољству финансијском ситуацијом домаћинства, које је тако у великој мери могло утицати на прво (*ibid.*).

сматрају не само да постоји повезаност између дохотка и осећаја среће већ и да је градијент доходак-срећа скоро једнак када се посматра унутар земаља, између земаља крос-секцио-нално, и између земаља кроз време. Међутим, и Стивенсон и Вулферс наводе да има добрих разлога да се доведе у питање тврђење да је повезаност како на индивидуалном нивоу, тако и на нивоу земаља, резултат узрочног ефекта дохотка на субјективно благостање.³⁶

Две године касније, Истерлин и Савангфа (Isterlin and Sawangfa, 2010), на основу *Eurobarometer*-ових података, проверавали су да ли је заиста демократизација заслужна за раст осећаја среће у транзиционим земљама Централне и Источне Европе. Као индикатор демократизације користили су задовољство демократијом унутар сваке од земаља. Најпре, Истерлин и Савангфа наводе да је ниво просечног осећаја среће порастао у девет од дванаест посматраних земаља, а када би тај раст био узрокован демократизацијом, регресија промене осећаја среће на промену задовољства демократијом за свих дванаест земаља би требало да је позитивног нагиба. Међутим, резултати указују на негативан нагиб, мада не статистички значајан. У случајевима две од три земље које су имале највећи раст нивоа осећаја среће између два таласа истраживања, задовољство демократијом је опало, а за две од три земље које су имале највећи пад осећаја среће, задовољство демократијом је порасло, што све указује на то да раст осећаја среће није повезан са растом демократизације.

У истом чланку даје се и одговор на поменуте критике које су упутили Инглхарт и сарадници да се срећа и задовољство животом не могу користити као синоними. Најпре, Истерлин и Савангфа тврде да демократизација ипак може привремено да подигне осећај среће, али, за разлику од тврдњи Инглхарта и сарадника, и ниво задовољства животом може бити привремено увећан, што је било изражено у случају Јужне Африке. Тамо су се задовољство животом и просечан осећај среће кретали у веома сличном смеру као и степен демократизације. Маја 1994. године, један месец после тамошњих првих

³⁶ В. Ментус и Ментус, 2017.

„демократских“ избора, био је забележен висок раст осећаја среће и задовољства животом, међутим, убрзо након тога они су опали на ниво као и пре увођења „демократског“ система (Møller, 2007, према: *ibid.*). Двојица аутора истичу не само да су се обе мере субјективног благостања кретале у истим смеровима већ је и интензитет раста и пада обе варијабле био једнак.

Сакс, Стивенсон и Вулферс затим објављују чланке у којима се наставља критика Истерлинових резултата. Најпре, текстом *Subjective Well-Being, Income, Economic Development and Growth* (Sacks et al., 2010), у којем, међутим, нема новина у односу на први чланак Стивенсон и Вулферса, а затим и *The New Stylized Facts About Income and Subjective Well-Being* (Sacks et al., 2012). У њему износе нове налазе, који доводе парадокс прогреса у питање и објашњавају због чега долази до тих разлика у резултатима. Пре свега, у почетку истраживања парадокса, седамдесетих година прошлог века, наводе они, постојали су подаци само за мали број земаља. Због тога сматрају да Истерлин 1974. године није добио крос-секционалну позитивну повезаност између БДП-а по становнику и субјективног благостања. Друго, налаз да је унутар земаља повезаност између висине дохотка и нивоа субјективног благостања једнаког градијента као и између земаља такође није валидан из истог разлога (Stevenson and Wolfers, 2008). Тиме Сакс и сарадници истичу да Истерлин нити је могао да одбаци могућност постојања парадокса, нити да потврди супротно. Међутим, касније се увећала количина расположивих података, чиме се отворила могућност за прецизнија истраживања, при чему је изучавање временских серија остало најизазовније, мисле они, због непостојања још увек довољно конзистентних података у поређењу са крос-секционалним анализама. Сакс и сарадници тврде да су њихови подаци, који у збиру обухватају хиљаде година и милионе људи, зато прецизнији.

Друго, Сакс и сарадници не посматрају статистичке значајности, јер корелациони коефицијент може бити велик, али не статистички значајан. Своје резултате сумирају на следећи начин: прво, богатији људи имају виши ниво субјективног благостања него сиромашнији; друго, богатије земље имају просечно виши ниво субјективног благостања него сиромашније;

треће, економски раст је током времена повезан са растом субјективног благостања; четврто, нема тачке засићености након које повезаност између дохотка и благостања почиње да опада; и пето, магнитуда ових повезаности је у просеку једнака (*ibid.*).

Коначно, Сакс и сарадници додају да парадокс прогреса заиста важи у случају САД, међутим, напомињу неколико ствари. Прво, може бити проблематично ако се доносе генерални закључци на основу података из само једне земље. Друго, раст неједнакости у САД је знатно интензивнији у односу на друге западне земље. Наиме, према подацима *General Social Survey*, просечни доходак од почетка седамдесетих је скочио за 0,8 степени на логаритамској скали, а просечни логартам дохотка за 0,17 степени. С друге стране, према другим изворима (Kueger, Perri, Pistaferri and Violante, 2009, према: *ibid.*), у европским земљама неједнакост се увећала само за половину тог износа.

Расправи су се прикључили и Ди Теља и Мек Кулах (Di Tella and MacCulloch, 2010). Велики значај њиховог истраживања је у томе што је оно једно од веома ретких које економски неразвијене и развијене земље не анализира заједно већ одвојено. Ова два аутора су, разматрајући крос-секционалне податке које доноси *Gallup World Poll*, установили да у свету од 1960. до 2005. године у богатијој половини друштава економски раст није донео раст задовољства животом на ниво изнад оног из 1960. године. Међутим, нулта хипотеза се не може одбацити и у случају сиромашније половине друштава.

Истерлин је уз помоћ сарадника (Easterlin et al., 2010) у једном релативно обухватном истраживању потврдио валидност својих ранијих налаза. Ова група аутора је анализирала податке из укупно 37 земаља (17 развијених у периодима од 21 до 34 године, затим за 11 транзиционих источноевропских земаља у периодима од 12 до 22 године и, најзад, за 9 неразвијених у периодима од 15 до 33 године). Осим тога, они су пратили и задовољство финансијском ситуацијом у 17 латиноамеричких земаља, у периодима од 10 до 12 година, истичући да би овај индикатор требало још више да буде повезан са економским кретањима него што је то опште задовољство животом. Пре

свега, за сваку од три групе земаља добијен је истоветан резултат – интензитет економског раста није повезан са интензитетом промена субјективног благостања. При томе, ови аутори истичу пример неразвијених земаља, са стопама раста чак и до 6% и, нарочито, пример Кине, са стопом раста од чак 10%, где, међутим, нема и раста осећаја среће у разматраном периоду. Друго, чак ни у случају латиноамеричких земаља, економски раст није нимало повезан са растом задовољства финансијама. Битно је напоменути и да, када се посматра по краћим временским периодима, субјективно благостање и БДП теже да се крећу заједно, што није случај када се посматрају временске сеерије од десет или више година.³⁷

Истерлин и сарадници дају одговоре и на критике постојања парадокса. Прво, разматрају тезу о томе да је крос-секционална повезаност БДП-а и субјективног благостања увек позитивна, што би довело постојање парадокса у питање. Они сада праве измену у односу на првобитну формулацију парадокса и тврде да „када не би било крос-секционалне повезаности, не би било ни парадокса“ (*ibid.*: 22464). Конкретније, парадокс прогреса се више није односио на чињеницу да, иако унутар земаља постоји крос-секционална позитивна корелација између индивидуалног дохотка³⁸ и субјективног

³⁷ Ова идеја била је изложена и раније у: Hagerty and Veenhoven, 2006.

³⁸ И сам Истерлин пише: „Колико је мени познато, у сваком национално репрезентативном истраживању икада извршеном, пронађена је значајна биваријантна повезаност између среће и дохотка“ (Easterlin, 2002: 159), а како Френк пише: „То је запрепашћујућа разлика. Ниједна промена се не може замислити која би вам толико побољшала живот на скали среће као што би то било померање из 5% доњих у 5% горњих на скали дохотка“ (Frank, 2005: 67, према: Bruni, 2006: 126). Богатство је повезано са многим позитивним исходима у животу, на пример, са бољим физичким и менталним здрављем, дужим животом, нижом стопом смртности новорођенчади, нижом стопом виктимитета од насилних злочина, мањом учесталости стресних животних догађаја, већим међусобним поверењем, мањим затворским казнама за исте злочине, затим тинејџери богатих су ређе избацивани из школа итд. Повезаност две варијабле иде у и супротном смеру, тако да више субјективно благостање доноси многе користи, као што су: повећана продуктивност, креативност, мотивација, когнитивне способности, организационе способности, сарадљивост, па самим тим и будућа висина дохотка (De Neve et al., 2013; Diener and Biswas-Diener, 2002; Stevenson and Wolfers, 2008). Међутим, овде треба скренути пажњу на неколико ствари. Прво, иако скоро стпро-

благостања, она не постоји када се крос-секционално посматрају просечно субјективно благостање унутар земаља и БДП-а по становнику, као и њихова повезаност кроз време. Нова формулација парадокса прогреса гласила је да, иако крос-секционално постоји повезаност између богатства земаља и просечног субјективног благостања њихових популација, дугорочно кроз време не постоји повезаност између економског раста земаља и увећања субјективног благостања њихових популација. Такође је битно нагласити да се за Истерлина и сараднике дугорочно односи на период од 10 година или више. Истерлин се са сарадницима тако одбранио од критика које су се заснивале на томе да су две варијабле повезане кроз време уколико су посматрани временски периоди били краћи од једне деценије.

На пример, Истерлин и сарадници сматрају да Стивенсон и Вулферс, који, иако тврде да користе најдуже временске серије, не користе довољно дугачке серије. Наиме, Истерлин и сарадници и сами наводе многа истраживања која су показала то

центно истраживања указују на крос-секционалну корелацију између субјективног благостања и висине дохотка, многа од њих указују само на слабију повезаност (Clark and Oswald, 1994; Frey and Stutzer, 2000; Howell and Howell, 2008, а од лонгитудиналних истраживања Van Praag et al., 2003; Ferrer-i-Carbonell and Frijters, 2004). Када су лонгитудинална истраживања у питању, резултати су релативно шаренији. Динер и сарадници (Diener et al., 1993) на узорку из САД су током десетогодишњег периода открили да су појединци чији је доходак порастао имали сличне нивое задовољства животом као и они чији је доходак опао. Даље, узорци из Велике Британије и Немачке указују на то да је раст дохотка значајно, али слабо повезан са растом афективног и когнитивног благостања (Luhmann et al., 2011; Vecchetti et al., 2008). Међутим, један од недостатака ових истраживања је тај што је раст дохотка често недовољно велики (на пример, 63 америчка долара у случају немачког узорка) да би се посматрао ефекат на раст благостања, па стога и не чуде наведени резултати (Cheung and Lucas, 2015). Друго, богатство и потрошња би могли бити бољи предиктори субјективног благостања, него што је то висина дохотка, а осим тога, и негативни ефекти доходовних поређења, адаптације и појединих црта личности би морали бити узимани у обзир приликом истраживања ове повезаности (према: *ibid.*). И Динер и сарадници (Diener, Tay and Oishi, 2013) сматрају да би било наивно очекивати постојање аутоматске инпут-аутпут везе између дохотка и субјективног благостања и да је ту посредни деловање многих фактора, као што су: друге објективне околности, аспирације, очекивања, начин на који се остварује и троши доходак и сл.

да краткорочно посматрано економске флукуације јесу позитивно повезане са променама субјективног благостања. На то, између осталог, указује и поменути случај 17 латиноамеричких земаља. Ова група аутора зато помоћу нових података разматра и случајеве транзиционих земаља, за које је био карактеристичан нагли пад БДП-а од почетка деведесетих, након чега је уследио опоравак. У случајевима ових земаља економске флукуације су заиста биле праћене истоветним кретањима задовољства животом, на шта указују случајеви Русије, Естоније и Источне Немачке.^{39, 40}

Стивенсон и Вулферс су показали да у две групе земаља регресије БДП-а и субјективног благостања имају статистички значајне позитивне коефицијенте када се посматра дугорочно, међутим, Истерлин и сарадници наводе да су разлог томе транзиционе земље, које, ако би се искључиле из анализе, не би било значајне повезаности ових категорија. Они разматрају и случајеве Кине, Чилеа и Јужне Кореје. У случају Кине дошло је до дуплирања БДП-а по глави становника у периоду од 10 година, у случају Чилеа током 13 година, а у случају Јужне Кореје током 18 година. Са таквим увећањем, пишу Истерлин и сарадници, „могло би се помислити како би многи људи у овим земљама били толико срећни да би плесали по улицама“ (*ibid.*: 22467). Међутим, док су Кину и Чиле одликовали блага, мада не статистички значајна опадања задовољства животом, Јужну Кореју је одликовао благи раст који, међутим, такође није статистички значајан.⁴¹

³⁹ Истерлин (Easterlin, 2013b) касније показује исто на примерима Литваније, Летоније, Словеније и Белорусије.

⁴⁰ Такође, током рецесија израженији су, на пример, брачни и ментални проблеми, при чему су, иначе, обично диспропорционално више погођени појединци нижег нивоа субјективног благостања (Diener and Biswas-Diener, 2002).

⁴¹ И тај благи раст се објашњава ниском иницијалном вредношћу 1980. године, када је био убијен председник земље, а након 1990. године, иако је БДП наставио убрзано да расте, у просеку 5% годишње, задовољство животом је постепено опадало (*ibid.*). У литератури се, иначе, може пронаћи велики број примера који показују како поједини велики догађаји, а који нису економске природе, могу утицати на просечно субјективно благостање популација. На пример, ту је случај Аустралије, током Олимпијских игара 2004. године, када су спортисти из те земље освајали велики број медаља. Након лоших очекивања, Аус-

Кенели (Kennelly, 2014) упућује неколико критика овом чланку. Пре свега, географска покривеност истраживања у неким земљама временом се мењала, а да би се минимизирали ефекти ових промена, конструисане су временске серије, које обухватају исте популације у различитим временима. То је значило да подаци покривају мање од 100% становништва, а како Истерлин и сарадници тврде, они више покривају писменији и урбанији део становништва, за које је вероватније да има већу корисност од економског раста. Друго, Истерлин и сарадници изостављају одређене податке *Eurobarometer*-а, где је питање о задовољству животом претходило питању о задовољству финансијама. Још један приговор тиче се тога што Истерлин и сарадници у случају латиноамеричких земаља користе податке о задовољству финансијском ситуацијом као меру задовољства животом. Међутим, с обзиром на то да, према Истерлину, ове две варијабле нису повезане, он би смео да их користи као синониме. Што се тиче Кине (а то је проблем не само са поменутих истраживањем већ и са другим истраживањима која користе дугорочне податке из ове земље), међу појединим ауторима је изражена сумња у конзистентност тамошњих података (Deaton and Stone, 2013).

Сакс и сарадници (Sacks et al., 2013) користили су нове изворе података како би утврдили да ли су кроз време повезани економски раст и субјективно благостање, овога пута у временским серијама од најмање дванаест година. У анализу су укључили и земље различитог нивоа економске развијености и проучавали да ли је интензитет економског раста повезан са интензитетом промена субјективног

тралија је, конкретно, према броју освојених земаља завршила на четвртм месту, што је у односу на број становника створило њен међународни имиџ као спортске нације. Субјективно благостање, мерено *Personal Wellbeing Index*-ом, током одржавања игара је нагло порасло, а након завршетка вратило се у нормалу. Нагли краткорочни пад субјективног благостања забележен је и у Уједињеном Краљевству након експлозије нуклеарног реактора у Чернобиљу (Veenhoven, 2005). Овакве флукуације, иако краткорочно понекад веома интензивне, дугорочно то нису, услед процеса адаптације, о чему ће бити више речи у наредном поглављу (Cummins, 2011).

благостања посматрано по групама земаља. Пронашли су да, у три од четири ова истраживања (*World Values Survey* – било посматрајући осећај среће, било посматрајући задовољство животом, *International Social Survey Program* и *PEW Global Attitudes*), када се све земље посматрају групно, две варијабле јесу статистички значајно позитивно повезане – што је интензивнији економски раст, у просеку је већи раст субјективног благостања. Према подацима четвртог извора (*Eurobarometer*), међутим, добија се знатно неуједначенија слика.

Сакс и сарадници даље објашњавају да се њихови резултати разликују од оних до којих су дошли Истерлин и његови сарадници, јер, прво, поменути аутори укључују многе земље са нерепрезентативним узорцима и, друго, јер не користе конзистентне податке (имајући у виду разлике у мерењу субјективног благостања).

Фенхофен и Ферхунст (Veenhoven and Vergunst, 2013), помоћу нових података из 67 земаља и 199 временских серија, дугачких од 10 до преко 40 година, открили су да је у две трећине серија дошло до раста, а у једној трећини до пада осећаја среће и такође у близу две трећине земаља је дошло до раста БДП-а, а у једној трећини до пада. Просечан коефицијент промене осећаја среће за свих 199 серија је 0,016, а просечан раст за 67 земаља 0,012. При тој стопи раста осећаја среће, наводе Фенхофен и Ферхунст, долази до раста за један степен на десетостепеној скали у периоду од 70 година. Двојица аутора сматрају да у просеку (за свих изучаваних 67 земаља, различите развијености, за периоде од 10 до 40 година) 1% раста БДП-а по глави на годишњем нивоу води до раста просечног субјективног благостања на скали 0-10 за 0,00335; односно при економском расту од 5% током 60 година за 1 степен на скали. Такође, корелација између економског раста током претходне године и просечне промене нивоа осећаја среће износи 0,22 и статистички је значајна на нивоу 0,05. Најзад, корелација је најјача у најсиромашнијим земљама. Фенхофен и Ферхунст додају да је, дугорочно посматрано, јасно да је раст осећаја среће немогућ у недоглед и да је вероватно 8,5 максимална просечна

вредност која се може остварити унутар неке земље.^{42, 43} Ипак, економски раст ће вероватно, сматрају они, наставити да доприноси увећању трајања живота, па самим тим и увећању тзв. срећних година живота. На основу тога, они сматрају да економски раст може узрочно увећавати ниво субјективног благостања.

Фенхофен и Ферхунст наводе да се њихови резултати разликују од резултата Истерлина и сарадника (Easterlin et al., 2010) јер потоњи користе податке из само 37 земаља у периодима од 12 до 34 године, што је знатно мање од њиховог узорка. Осим тога, Истерлин и сарадници су у случају латиноамеричких земаља као индикатор благостања користили задовољство финансијама, које је у односу на задовољство животом значајно зависније од промена дохотка (Karpeyn et. al, 1978, према: *ibid.*). Фенхофен и Ферхунст закључују да раст осећаја среће иде уз економски раст и да су стабилни нивои осећаја среће пре изузетак него правило, што, најзад, указује на то да је: „Истерлинов парадокс постао Истерлинова илузија” (*ibid.*: 19).

У нешто старијем чланку Фенхофен (Veenhoven, 2010) даје објашњења за налазе према којима субјективно благостање расте како у развијеним, тако и у неразвијеним земљама. За то може бити заслужно неколико фактора. Прво, многи проблеми из прошлости, као што су умирање од глади или релативно већа могућност да се буде убијен у модерним друштвима, у највећој мери су превазиђена. Други фактор је, према Фенхофену, повећана слобода у модерним друштвима.⁴⁴ С

⁴² У једном свом ранијем чланку Фенхофен (Veenhoven, 2010) износи податак да је становништво Исланда достигло просек осећаја среће у износу од 8,5. Ипак, тада је тачка за коју је сматрао да се не може прећи била на износу од 9. Додао је и да се максималних 10 никада не може остварити због тога што људски живот нужно укључује одређену дозу патње и због тога што ниједно друштво не може испунити свачије потребе у једнакој мери.

⁴³ Супротно томе, најнижа вредност просечног субјективног благостања, од 1,6 од могућих 10, забележена је у Доминиканској Републици, што је, могуће, било изазвано политичком нестабилношћу након рушења једне од влада (Diener and Seligman, 2004).

⁴⁴ Међутим, на другом месту Фенхофен (Veenhoven, 1999) наводи да, иако подаци из 43 земље указују на то да су индивидуализам и субјективно благостање позитивно повезани, то може бити привидно, јер трећи фактори, попут економског развоја, могу утицати на раст обе од њих.

овим је повезан трећи фактор, а то је тај што модерна друштва, сматра Фенхофен, омогућавају изазовно окружење, које пружа могућност за задовољавање потребе за самоостварењем. Четврто, живот се побољшава и у већини незападних друштава, јер те земље, наводи Фенхофен, према подацима УН, постају све мање сиромашне и продужава се очекивано трајање живота у њима. Потоње уједно значи и да „критичко“ становиште, према којем квалитет живота унутар друштава на Западу расте, јер она успешно експлоатишу остатак света, наводно, не стоји.

Пол и Гилберт (Paul and Guilbert, 2013) наводе да је према подацима *Household Income and Labour Dynamics in Australia*, у периоду од 2001. до 2005. године просечан ниво субјективног благостања у Аустралији благо опао иако је просечан ниво дохотка у истом периоду порастао. То је, међутим, исувише кратак временски период да би могао да се разматра у светлу парадокса прогреса.

Исте године, у великој мери нејасну и измешану слику о повезаности економског раста са субјективним благостањем покушали су да расветле Динер и сарадници (Diener, Tay and Oishi, 2013). Ова група аутора наводи да се истраживачи парадокса прогреса ослањају на БДП по глави становника као меру економске развијености, али да тај индикатор не одражава на прави начин материјални просперитет просечног домаћинства и да би то могао бити један од разлога због којих Истерлин константно не проналази повезаност две варијабле. Друго, Динер и сарадници сматрају да се потоње може објаснити и малим бројем земаља и исувише хомогеним скупом земаља које Истерлин анализира. Они користе *Gallup*-ове податке од 2005. до 2011. године, скупљене над преко 800.000 испитаника из 135 земаља широм света. Наиме, у свакој од њих, осим у четири земље, дошло је до раста БДП-а, али чак у 61 земљи је дошло до пада доходака домаћинства. На пример, у САД, БДП по становнику је у поменутом периоду порастао за 3.843 долара, али је просечан доходак опао за 7.903 долара; исто тако, у Немачкој је БДП порастао за 6.920 долара по становнику, а просечан доходак опао за 4.684 долара. Дакле, раст БДП-а није увек прецизна мера промене просечног дохотка домаћинства. Иако су ове две варијабле високо повезане на нивоу група земаља, то не

значи да је БДП добар индикатор просечног дохотка унутар земаља, првенствено првенствено због тога што је он прилично неједнако дистрибуиран, и то у различитој мери од земље до земље.

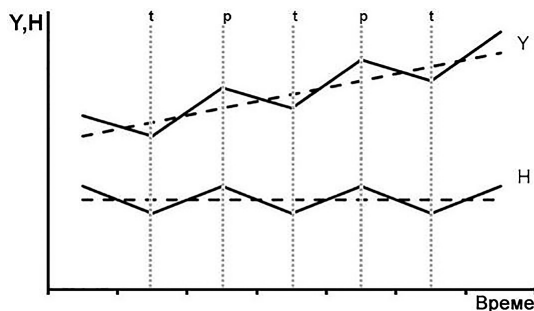
Даље, према резултатима истог истраживања, раст породичног дохотка је повезан са растом задовољства животом и доживљавањем позитивних афеката, као и падом доживљавања негативних афеката. С друге стране, раст БДП-а јесте повезан са растом задовољства животом, али не и са променама у афективном благостању. Такође, Динер и сарадници су открили да јачина повезаности унутар земаља између промена у висини дохотка, с једне, и промена задовољства животом, с друге стране, није много различита у богатијим земљама у поређењу са сиромашнијим земљама (границу је представљао износ од 10.000 долара БДП-а по глави становника).

Такође веома битно, Динер и сарадници су открили да су увећање материјалних поседа, задовољство финансијама и оптимизам медијатори повезаности дохотка и субјективног благостања, и да све три варијабле боље предвиђају задовољство животом него промене дохотка. Даље, промене дохотка не морају резултовати у променама реалне материјалне ситуације просечног домаћинства. Још једна важна ствар коју Динер и сарадници истичу је да од раста БДП-а богати могу имати диспропорционално већу корисност, чиме економски раст заправо може резултовати већим друштвеним неједнакостима и тако пре смањити него увећати просечан ниво субјективног благостања. Дакле, да би заиста дошло до раста субјективног благостања, неопходно је да раст БДП-а буде повезан са растом материјалног благостања просечне особе. Конкретно, увећање дохотка углавном води до позитивних промена субјективног благостања ако има за ефекат увећање куповне моћи, оптимизма, као и задовољства у финансијском смислу.

Међутим, иако Истерлин (још увек) није одговорио на ове резултате, могло би се претпоставити да би се његова одбрана заснивала на томе да временска серија Динера и сарадника није довољно дугачка, те да њихови резултати и нису у супротности са његовим.

Ипак, негде у исто време објављен је Истерлинов други чланак из 2013. године (Easterlin, 2013c), који је нарочито битан из два разлога. Пре свега, у њему Истерлин нуди објашњење на који начин је могуће да субјективно благостање и доходак буду позитивно повезани краткорочно, а да дугорочно не буду. То је представљено на графикону 1, где пуне линије представљају кретања осећаја среће (H) и доходака (Y), са симултаним увећањима (до низа тачака p), односно смањењима (до низа тачака t) сваке од њих. Испрекидана линија показује дугорочне трендове осећаја среће и промена доходака, тако да, упркос томе што су две варијабле краткорочно позитивно повезане, дугорочно посматрано нису:⁴⁵

Графикон 1. Краткорочне флукуације и дугорочни трендови доходака и субјективног благостања

Извор: Easterlin 2013c; 2016.

Друго, Истерлин истражује факторе који, за разлику од економског раста, потенцијално могу имати ефекта на просечно задовољство животом, као што је тип државе благостања. У земљама ултратипа благостања, у које спадају Данска, Шведска и Финска, веће је задовољство послом, здрављем, породичним животом, као и укупним животом, у односу на земље полублагостања (у које спадају Француска, Немачка, Аустрија и Уједињено Краљевство), иако су макроекономски индикатори, попут

⁴⁵ Овакви трендови забележени су, на пример, у Немачкој од 1985. до 2000. године (Di Tella and MacCulloch, 2007).

висине БДП-а или стопе незапослености, у обе групе земаља приближно уједначени. Слично томе, у транзиционим земљама, као што су Кина⁴⁶ или источни део Немачке, ниже

⁴⁶ Током мање од три деценије, просечни доходак по становнику у Кини порастао је више од шест пута, а више од 250 милиона људи је прешло ван границе сиромаштва (један долар дохотка дневно) (Ravallion and Chen, 2007, према: Knight and Gunatilaka, 2011). Од деведесетих у наредне две деценије, Кина је, почевши са веома ниским БДП-ом, остварила највиши раст до сада забележен, и то од најмање 8% годишње, чиме је он четворостручен. Техничка средства у домаћинствима, попут фрижидера или машина за прање веша, иако су 1990. године била веома ретка, у градским подручјима су постала веома честа појава. На пример, телевизора је након две деценије било у просеку бар један по домаћинству; скоро десетина домаћинстава поседовала је и аутомобил (а Кина постала и највећи светски произвођач аутомобила); ипак, према резултатима који потичу из чак шест истраживања, у том периоду задовољство животом у Кини је благо опало (према: Easterlin, 2012; 2013а). Тако, према подацима *World Values Survey*, задовољство животом је опадало од 1990. до периода између 2000. и 2005. године, када је благо почело да расте, али недовољно да би се достигао ниво из 1990. године. Према другим изворима података, задовољство животом је било веће пре 2000. него после тога, при чему је у периоду иза 2005. године забележен раст. Иначе такав, U-облик задовољства животом кроз време карактеристичан је и за друге транзиционе земље. Углавном, једно од објашњења које се тиче саме Кине може се наћи у томе што је 1990. године била висока стопа запослености и постојала је широка мрежа социјалне сигурности, радницама у градским подручјима је била гарантована доживотна позиција и повезане користи, које су укључивале субвенционисану храну, становање, здравствену заштиту, бригу о деци и пензије, као и запослење за одраслу децу (*ibid.*). Оно што је кључно јесте да, иако је током транзиционог периода свим доходовним групама становништва порастао ниво дохотка, дошло је до наглог увећања доходовних неједнакости. Оне су биле повезане са растућим разликама између градских и сеоских подручја, унутар градских и сеоских подручја, и значајног увећања незапослености унутар градова. Док је највишој доходовној групи значајно порасло задовољство дохотком, најнижој је знатно опало. Исто важи и за задовољство животом, у погледу кога се Кина током транзиције померила од једне од највише, до једне од најмање егалитарних земаља. Користи транзиционих процеса су се прелиле у више доходовне и образовне групе, тако да се задовољство животом унутар њих у великој мери повећало, док је унутар нижих група у великој мери опало. Конкретније, 1990. године удео оних који су на десетостепеној скали сматрали да су задовољни животом у износу од 7 или преко био је сличан у горњој доходовној трећини становништва (68%), као у доњој трећини (65%). До 2007. године тај удео међу првима је био 71%, а код потоњих 42%, што је било сличног обрасца као у другим транзиционим земљама (*ibid.*). Сакс (Saks, 2014) наводи још два негативна ефекта интензивног кинеског раста: први је масовно растурање породица на селу услед веома изражених миграција ка граду; други је уништење животне средине, при

задовољство животом се може објаснити опадањем сигурног запослења и уопште подршке државе у том периоду. Према Истерлину, тако, за субјективно благостање популација од прилично великог значаја је тип државе благостања, за разлику од нивоа економске развијености.

Исте године је објављен још један веома битан чланак (Stevenson and Wolfers, 2013), у којем је истраживано да ли постоји и где се налази тачка засићења од које БДП по глави више није повезан са субјективним благостањем. Помоћу *Gallup*-ових података из 155 земаља, које обухватају преко 95% светске популације и све нивое економског развоја, Стивенсон и Вулферс су још једном показали да је градијент доходак-благостање сличан у случају сиромашнијих и богатијих земаља, те како унутар земаља, тако и између земаља. Између БДП-а по становнику и задовољства животом постоји крос-секционална позитивна корелација од 0,79, при чему, дакле, не постоји никаква тачка засићења на логаритамској скали БДП-а. Другим речима, постоји опадајућа маргинална корисност БДП-а по субјективно благостање, али ако и постоји тачка засићења, до ње се још није стигло. На слично указују и подаци *World Values Survey*, *Pew Global Attitudes Survey* и *International Social Survey Program* (*ibid.*).

Најзад, још један Истерлинов чланак објављен је исте године (Easterlin, 2013а). Како он ту наводи, интернационалне крос-секционалне регресије БДП-а по глави становника су одавно широко распрострањене, у смислу приказа повезаности БДП-а по становнику са другим економским, социјалним и политичким варијаблама, а што се готово увек тумачи као евиденција узрочног утицаја економског раста на друге варијабле. Међутим, ту посредни, заправо, сматра Истерлин, могу бити слични обрасци историјског искуства, односно постоје тзв. земље-лидери, које су прве отпочеле са интензивним економским растом, али и прогресом у другим пољима, и земље-пратиоци, које су њих следиле по сличним обрасцима. Крупне друштвене промене које су се одиграле последњих неколико

чему се првенствено мисли на загађење, и то у толикој мери да долази до масовног обољевања и превремене смрти (нарочито услед срчаних и плућних болести, као и од можданог удара и канцера).

векова – раст животног стандарда, очекиваног трајања живота, универзалног образовања, политичке демократије, женских права итд. – имале су свака свој низ узрока и, као резултат, јединствен почетак и јединствену стопу географског ширења. Пре њих су све земље биле близу једна другој (посматрано према свакој од ових појава), у приближно сличним околностима. Ако се претпостави да је географски образац ширења истоветан за сваки аспект побољшања услова, тј. да иста група земаља прва има старт, а земље-пратиоци у различитим деловима света прате сличним географским обрасцем, резултат би био статистички значајна интернационална крос-секционална повезаност између различитих варијабли, али која је привидна, с обзиром на то да оне нису узрочно повезане.

На пример, за скок очекиваног трајања живота Истерлин сматра заслужним напредак у знањима и технологијама везаним за здравље, који је углавном текао у три фазе. Прву су обележиле нове методе превенције ширења болести на половини 19. века – тзв. санитарна револуција подразумевала је одржавање градова помоћу чистијих водовода, чистије одлагање отпадних вода, асфалтирање улица, едукацију о личној хигијени итд. Друга фаза започета око деведесетих година 19. века, означена је увођењем вакцина намењених превенцији одређених инфективних болести. Трећа фаза с почетка тридесетих година 20. века односила се на развој нових лекова (антимикроба) против инфективних болести. Сваки од ових напредака је, сматра Истерлин, прилично различит од нових технологија „индустријских револуција“ заслужних за раст БДП-а. На пример, ако би се заиста раст БДП-а могао сматрати узроком побољшања здравствених технологија, мање развијене земље у 20. веку не би могле остварити програме јавног здравља без значајне помоћи са стране – а која је у просеку заправо износила тек нешто мање од 3% (Preston, 1980, према: *ibid.*).⁴⁷

⁴⁷ На пример, Кени (Кену, 2012а) пише да чак и у најсиромашнијим друштвима ресурси нису нити једини, нити најбитнији фактор који објашњава квалитет здравља. Вакцинација, квалитетнија хигијена, мреже за кревете, орална рехидратација, лекови против маларије и антибиотици, који могу спречити или искоренити болести одговорне за високу стопу смртности деце у развијеном свету су јефтине и све приступачније. На пример, вакцина против упале плућа, која је најза-

Екерсли (Eckersley, 2000) такође сматра да се многе друштвене промене (попут раста научног знања, технолошких иновација, демократизације, побољшања здравствених услова, образовања и квалитета живота уопште) одигравају симултано са економским растом, али да нису његова директна последица. Он наводи да додатне године живота данас коштају знатно мање него раније и да низак економски развој може бити повезан са завидним нивоима квалитета здравља и образовања, о чему ће касније бити више речи (Szterter, 1997).

Побољшање квалитета воде током 19. века одиграло је значајну улогу у паду смртности и увећању очекиваног трајања живота, што је постало видљиво током првих деценија 20. века. Између једне трећине и половине пада стопе смртности у Чикагу између 1870. и 1925. године одиграло се захваљујући само овом фактору. Чистија вода је смањила обољевања од тифуса, туберкулозе и отказивања бубрега или срца. Осим тога, са развојем герминативне теорије дошло је до већег разумевања болести у знатно већој мери.

Током индустријализације у Уједињеном Краљевству положај жена се на тржишту рада погоршао. Од 1795. године до средине 19. века опао је удео удатих жена у радној снази, још интензивније и удео жена у радном добу између двадесетих и деведесетих година 19. века, као и њихове зараде. Исто важи и за квалитет исхране радница у периоду после 1825. године. С друге стране, индустријализација је довела до раста смртности жена, а просечна висина жена је опадала брже на селу него у граду, и брже него међу мушкарцима. Такође, почетком 19. века чак 20% до 30% деце млађе од 16 година у Енглеској и Белгији радило је у мануфактури, као и у производњи угља и кокса. Рана индустријализација и урбанизација су знатно увећали смртност деце у индустријским градовима (Szterter, 1997).

служнија за смртност деце испод пет година старости, кошта само три и по долара по дози. Побољшање здравствених услова у неразвијеним земљама, дакле, требало би да је повезано са њиховим економским растом – истраживање у 45 неразвијених земаља је показало да преваленција болести слабо објашњава смртност деце, а да, рецимо, едукација родитеља о здрављу детета смањује mortalитет деце за трећину (Boone and Zhan, 2006, према: *ibid.*). Слична објашњења у: Casabonne and Kenny, 2011; Kenny, 2009.

И други аутори су се бавили могућом привидношћу крос-секционалне корелације између нивоа економског развоја и субјективног благостања унутар земаља. У једном веома цитираном чланку, Вилијам Истерли (Easterly, 1999) наводи да иако највећи број индикатора благостања заиста јесте у просеку својственији богатијим друштвима, када се сумира 81 индикатор квалитета живота током година: 1960, 1970, 1980. и 1990. унутар великог броја земаља, ове корелације су највећим делом привидне – БДП по становнику има утицај на квалитет живота који је значајан, позитиван и важнији него други фактори невезани за раст у само 6 до 32 случаја (у зависности од технике обраде података).⁴⁸ У основи корелације између БДП-а и благостања може бити велики број других фактора, као што су већи степен стабилности (нарочито политичке), демократичности, слободе, људских права, једнакости итд. (Diener and Biswas-Diener, 2002).

Климатски услови такође могу бити један од фактора који подижу и БДП и осећај среће међу становништвом (Stevenson and Wolfers, 2008).⁴⁹ Међутим, поједини аутори, и у релативно скорашњим истраживањима, на основу позитивине крос-секционалне корелације између БДП-а и субјективног благостања, неосновано износе закључке о њиховој међусобној узрочној повезаности (на пример, Inglehart et al., 2008; Deaton, 2008; Guriev and Zhuravskaya, 2009). Дакле, иако се аутори углавном слажу да крос-секционална повезаност постоји, и даље се у великој мери споре у вези са тим да ли је она и узрочна. Исто тако, у литератури постоје и неслагања у томе где се налази тачка засићења након које економски раст и субјективно благостање више нису повезани, као и око тога да ли та тачка уопште постоји (Ментус, 2015). Више о томе, међутим, у наредном поглављу.

⁴⁸ Може се поменути и Истерлијева (Easterly, *ibid.*) напомена да промене квалитета живота у датом земљи могу много више зависити од глобалног БДП-а него од БДП-а те земље. Овај аутор се, иначе, такође бави посматрањем побољшања здравствених услова на глобалном нивоу и наводи да повећање очекиваног трајања живота као резултат продора антибиотика може бити повезан са растом глобалног БДП-а.

⁴⁹ Кени (Kenney, 1999, према: Stevenson and Wolfers, 2008) пише и о обрнутом смеру утицаја, од среће кадохотку (*ibid.*).

На основу досад изложеног, јасно се може закључити да највећи број досадашњих истраживања међусобне повезаности економског раста и промена субјективног благостања даје веома неконзистентне резултате. Истраживања се разликују у одабраним индикаторима једне и друге варијабле, мерењу њихових промена, дужинама посматраних временских серија, броју и типу економске развијености земаља које су укључене у узорке, техникама статистичке анализе итд. Као један од битних фактора који утиче на то да резултати великог броја досадашњих истраживања буду међусобно неконзистентни, могу се додати и промене нивоа аспирација како земље прелазе из фазе земаља у развоју до развијене земље (Graham, 2011a), што је уједно, како ће у каснијем делу бити показано, једна од кључних ствари за разумевање парадокса прогреса.

У наредном поглављу биће речи о најчешћим могућим објашњењима парадокса прогреса. Иначе, када је реч о супротстављеном становишту („Истерлинова илузија“) да економски раст и промене субјективног благостања јесу повезани, односно да је у развијенијим друштвима просто већи ниво субјективног благостања него у мање развијеним и да ту нема никаквог парадокса – на та објашњења нема потребе освртати се подробније. Она се црпу из конвенционалне економске теорије. Наводно, јасно је да се у просеку богатији људи осећају срећнијим него сиромашнији и да се популације богатијих земаља просто осећају срећније, из чега следе и практичне импликације, које подразумевају да чак и веома развијене земље треба да теже још већем расту. Аутори који бране овакву тезу то најчешће чине, прво, на основу тога што на индивидуалном нивоу постоји позитивна корелација између богатства и субјективног благостања, па је то логично и када су земље у питању, и друго, на основу тога што је велики број пута на нивоу група земаља откривана позитивна крос-секционална повезаност две варијабле, па се чини логичним очекивати да су оне повезане и кроз време. Наведене врсте објашњења, како је поменуто, у великој мери се просто заснивају на здраворазумском принципу, према којем је свако увећање дохотка нужно позитивно, те неће бити подробнијег осврта на њих, за разлику од теорија које се користе у сврху објашњења парадокса прогреса, чије представљање

следи. Међутим, ту су и налази који упућују на неваљаност појединих објашњења парадокса а која се заснивају на симултаним поништавајућим ефектима раста, о чему ће пак бити речи у наредном поглављу.

Објашњења парадокса прогреса

Аутори који бране Истерлинову тезу, најчешће објашњавају парадокс помоћу неколико принципа и теорија. То су хипотеза релативног дохотка и теорија социјалног поређења, затим теорија хедонистичке адаптације, односно *set-point* теорија, теорија нивоа аспирација, затим ту су симултани поништавајући ефекти, који, по правилу, иду уз економски раст, затим закон опадајуће маргиналне корисности и, најзад, парадокс избора и парадокс уштеде времена. Поједини од ових принципа и теорија, иако се на овај начин могу разврстати, у великој мери су повезани и међузависни (Ментус, 2015), као што ће се даље показати.

Хипотеза релативног дохотка и теорија социјалног поређења

Можда најчешће објашњење парадокса прогреса лежи у хипотези релативног дохотка економисте Џејмса Дизенберија (James Duesenberry). Дизенбери је сматрао да појединчева корисност произилази из његовог нивоа потрошње у односу или у поређењу са потрошњом других.

Међутим, још у 18. веку Смит и Ђеновези су давали на значају социјалној димензији потрошње, а при крају 19. века Веблен, и у другој половини 20. века Скитовски, Хирш и Френк (Bruni and Porta, 2007). Како Триг (Trigg, 2001) објашњава, Веблен развија теорију према којој су преференце одређене у односу на позиције других појединаца у друштвеној хијерархији, што је у контрасту са неокласичном идејом максимизације индивидуалне корисности. Према његовој теорији упадљиве потрошње,

појединци имитирају обрасце потрошње других који су на вишим позицијама унутар хијерархије. Упадљива потрошња је најважнија детерминанта понашања потрошача, не само богатих већ и оних из свих других класа. Наиме, припадници сваке од класа опонашају обрасце потрошње припадника класе изнад њих, чиме се дистанцирају, односно разликују од припадника класе којој припадају. Триг додаје да се теорија упадљиве потрошње заснива на развоју доколичарске класе, чији се припадници не баве радом, већ усвајају вишак који произведу они који раде. Када друштва почну са производњом вишка, веза између приватног власништва и статуса постаје све битнија – поседовање власништва значи поседовање статуса, поноса и поштовања. При томе, наслеђено богатство, како је на већој дистанци од радних образаца понашања, носи још већи статус него оно добијено сопственим напором. Овде је кључно да статус произилази из судова других о позицији појединца и, да би се он установио, мора се другима указати на то колико се поседује или обимним доколичарским активностима или раскошном потрошњом (губљење времена или бацање добара) (*ibid.*).⁵⁰

На хипотезу релативног дохотка се позива веома велики број аутора (према: Bruni, 2007).⁵¹ Према овој хипотези, корисност коју појединац црпи из одређеног нивоа потрошње је

⁵⁰ У теорији је познат и тзв. Вебленов ефекат – раст тражње за добром услед његове релативне скупоће. Према речима једног пословође: „Наши купци не желе да плаћају мање. Ако бисмо преполовили цену наших производа, удвостручили бисмо нашу продају за наредних шест месеци, а онда не бисмо продавали ништа” (према: Bagwell and Bernheim, 1996: 349). Осим Вебленовог ефекта, Лајбенштајн (Leibenstein, 1950) додатно разликује и тзв. ефекат хватања у коло, који подразумева повећање тражње за неким добром услед чињенице да други конзумирају то добро, као и ефекат сноба, који подразумева смањење тражње за добром услед тога што други исто конзумирају. У вези са тим је и Френкова (Frank, 1985) разлика између позиционих добара, чија је корисност битна искључиво као релативна у односу на друге, и непозиционих, у којима је апсолутна корисност доминантна. Сродним идејама Скитовског и Хирша ће касније бити посвећена пажња.

⁵¹ Мада традиционално изучавање субјективног благостања није нешто на шта савремени економисти посебно обраћају пажњу, то није случај и са релативно новијом Дизенберијевој идејом, као ни са америчком институционалном традицијом од Веблена (Veblen) до Галбрајта (према: Bruni and Porta, 2007).

зависна од релативне магнитуде потрошње унутар друштва пре него од апсолутног нивоа (Koçkesen, 2008).⁵² Тачније, унутар друштвене заједнице у сваком тренутку постоји „потрошачка норма“ дохотка или богатства, која представља референтни стандард у самопроцењивању свих припадника тог друштва – они испод те норме углавном осећају мање задовољство, а они изнад веће.⁵³ Ова норма тежи да иде навише како општи ниво потрошње расте. Тако, увећање дохотка било ког појединца може увећати његово благостање, али ако порасте свачији доходак, осећај благостања ће остати непромењен. Ово значи и да, ако доходак расте само једном, мањем делу припадника друштва у односу на остале, осталима ће релативна (а самим тим и апсолутна) корисност бити мања.

Једна Марксдова метафора се у литератури често наводи као пример који илуструје ову појаву: „Једна кућа, била она велика или мала, задовољава све друштвене захтеве у погледу стана докле год су и околне куће мале. Али кад се поред мале куће подигне палата, мала кућа постаје колиба. Мала кућа потврђује сада њен сопственик може да има само мале или никакве захтеве; може се она у току цивилизације подизати увис колико хоће, ако суседна палата буде подизана у истој или чак већој размери, становник релативно мале куће осећаће се све неугодније, све незадовољнији, све више притешњен међу своја четири зида“ (Marks, 2006: 50). Слично је Мил (Mill) (према:

⁵² По узору на тзв. хедонистичку покретну траку (о којој ће бити речи), Фреј и Штуцер (Frey and Stutzer, 2016) овај процес називају позиционим покретном траком, а Бруни и Порта (Bruni and Porta, 2007: xxiv) социјалном покретном траком. Потоњи аутори објашњавају да се поред дохотка и потрошње појединца, крећу и доходак и потрошња других, који посредно утичу на тог појединца. На пример, куповина аутомобила мањег квалитета од просека значи и већу могућност смртног исхода у случају саобраћајне несреће; куповина јефтиније одеће за разговор за посао у односу на просек значи већи ризик од недобијања најбољег могућег запослења итд. (*ibid.*). Што више људи користи аутомобиле, тражња за јавним транспортом опада, затим опада или потпуно нестаје јавни превоз, што води у већу потражњу за аутомобилима (Dutt, 2009b).

⁵³ Зато је Дизенбери (Duesenberry, 1949) сковао појам „демонстрацијског ефекта“, према чему свест о нивоу и обрасцима потрошње других може појединца чинити несрећним због свог (нижег) нивоа потрошње, а што ће код њих изазвати мотивацију за увећањем свог нивоа потрошње.

Graham and Pettinato, 2002: 100) писао да „људи не желе само да буду богати, већ да буду богатији од других људи”. На другом месту пак Маркс (Marks, *ibid.*: 51) пише: „Нашим потребама и уживањима извор је у друштву; ми их зато и меримо према друштву; ми их не меримо према предметима којим се подмирују. А како су потребе и уживања друштвене природе, они су релативни.”^{54, 55} И Полањи (Polanyi), између осталих, истицао је улогу релативних разлика у богатству (према: Griffin, 1988).⁵⁶

Клаудија Сеник (Senik, 2009) тврди да, иако је појам релативног дохотка у великој мери заступљен у литератури у друштвеним наукама, нема много резултата који јасно указују на то са ким конкретно људи праве доходовна поређења.^{57, 58} Велика међународна истраживања најчешће не садрже директна питања о томе које су то групе, па истраживачи често сами доносе претпоставке у вези са тим. Поједини аутори претпостављају да су то суседи или слични људи из окружења (при чему се и само окружење различито тумачи), поједини дефинишу референтне групе као сачињене од појединаца са којима се имају свакодневне интеракције, као што су чланови породице или пријатељи (McBride, 2001); за поједине ауторе, нарочито када је у питању задовољство животом, референтне групе чине колеге или сарадници на послу (Cappelli and Sherer, 1988; Clark

⁵⁴ Како је за *New York Times* изјавио један седамнаестогодишњак: „Волим кад могу да погледам са висине у други ауто и осмехнем се тако да то значи: ‘Већи сам од тебе’. То чини да се осећам моћним” (Bradsher, 2000).

⁵⁵ Још корисних примера у: Frank, 2012.

⁵⁶ За критику оваквог схватања в. Veenhoven, 2008a.

⁵⁷ Ова ауторка разликује два типа компарација. Прве су спољашње, односно компарације са релевантним особама, као што су бивши вршњаци из школског одељења, колеге, суседи, родитељи и сл. Други тип су унутрашње компарације, које укључују аспирације и динамичка поређења са својим стањима у различитим тачкама времена. У помениутом истраживању, Сеникова је утврдила да, осим што поређења утичу на субјективно благостање по себи, унутрашње компарације су релативно већег ефекта.

⁵⁸ Референтна група, конкретно, може укључивати све припаднике датог друштва или неку подгрупу, као што су појединци из суседства или, рецимо, истог образовног нивоа (Ferrer-i-Carbonell, 2005), или било које појединце или групе са којом је појединац у одређеном директном или индиректном односу (Merton and Rossi, 1950, према: Åberg-Yngve et al., 2003).

and Oswald, 1996; Brown et al., 2008; Senik, 2004; 2008). У САД, на пример, испитаници изјављују да су им најбитније референтне групе пријатељи (28,2%), сарадници на послу (22,1%), рођаци (12,1%), остали исте религиозне припадности (11,4%), остали истог занимања (8,9%), и само у 2,2% случајева суседи; за одређивање референтне групе најбитнији су класна припадност, степен образовања, висина дохотка, занимање и пол (Schor, 1999, према: Åberg-Yngve et al., 2003). Слично је закључио и МекБрајд (McBride) (McBride, *ibid.*).

Меленберг (Melenberg) (Melenberg, 1992, према: Senik, 2009) је користио податке из *Dutch Socio-Economic Panel*, и утврдио да се доходовне аспирације појединаца увећавају са дохотком њихове социјалне мреже (у које спадају они са којима се често среће). У складу са тим, Најт (Knight) и сарадници (Knight et al., 2009) су истражујући које су главне поредбене групе за становнике руралне Кине, установили да су за 68% испитаника оне сачињене од суседа и осталих становника из њиховог села.⁵⁹

Осим Дизенберијеве теорије, за разумевање овог типа објашњења парадокса прогреса, битно је поменути и неколико сродних теорија – Фестингерову (Festinger) теорију социјалне компарације и Штоферову (Stouffer) теорију релативне депривације. Социјални психолог Фестингер је први формулисао теорију социјалне компарације (Festinger, 1954), и вероватно први емпиријски утврдио да појединци оцењују своје ставове и могућности у поређењу са ставовима и могућностима других, као и то да ова тенденција опада како расте степен разлике између ставова, а нарочито оних који се перципирају као релевантни (Festinger, 1954b, према: Suls and Wheeler, 2000). Поред тога је откривено да појединци пре врше поређења са неким кога перципирају изнад себе, него испод (Wheeler, 1966), и са онима за које сматрају да су им блиски по особинама или ставовима (Goethals and Darley, 1977, према: Goethals and Klein, 2000).

Нешто разрађенији вид ове теорије пружио је Ален Пардуци (Allen Parducci) својом теоријом

⁵⁹ Када се пореде више и мање развијене земље, показало се да нема већих разлика када је у питању утицај компарације на субјективно благостање (Graham, 2004, према: Kenny, 2006).

домета-фреквенције (*Range-Frequency Theory*). Помоћу лабораторијских експеримената (Parducci, 1968; 1995, према: Nagerty, 2000) он је утврдио да приликом доходовних компарација појединци формирају евалуације на основу просека тзв. принципа домета (са појединцима највиших и најнижих доходака) и тзв. принципа фреквенције (са свима у заједници). На тако добијеној кривој дистрибуције дохотка, са њеним издуживањем нагоре, субјективно благостање опада, а са растом асиметричности тако да се предњи крај криве сужава, субјективно благостање расте (јер то значи више људи са релативно мањим дохотком), и обрнуто.⁶⁰

У циљу преиспитивања теорије домета-фреквенције, односно како дистрибуција дохотка утиче на субјективно благостање, Хегерти (*ibid.*) је спровео две студије. У првој, на узорку од преко 7.000 одраслих становника САД из више од 300 различитих насељених подручја, показао је да на субјективно благостање појединчеви апсолутни доходак има највећег ефекта, што, међутим, не значи и невалидност Пардуцијеве теорије, јер се показало и да за појединце датог нивоа дохотка, померање врха криве дистрибуције дохотка ка вишим нивоима заиста има негативног ефекта на просечно субјективно благостање. Супротно томе, показало се и да просечна висина дохотка у заједници не утиче на просечно субјективно благостање.

У другом истраживању, Хегерти је пратио двадесетпетогодишње трендове субјективног благостања и дистрибуције дохотка унутар осам земаља. Ту се показало да је Пардуцијева теорија делимично ваљана, у том смислу што је позитивна накривљеност криве била повезана са нижим просечним

⁶⁰ Још једно истраживање то показује (Smith, Diener and Wedell, 1989, према: Nagerty, *ibid.*). Од испитаника је тражено да на замишљеном запослењу оцене своје задовољство напојницама, при чему су свакоме показиване вредности њихових, као и напојница осталих. Дистрибуција напојница је варирала тако да буде како позитивно, тако и негативно искривљена. Показало се да је задовољство испитаника висином напојница у великој мери зависно од напојница других, и то не само од домета дистрибуције већ и од фреквенције. Конкретније, када се контролишу апсолутни износи, задовољство је било највише са позитивно накривљеном дистрибуцијом (када други добијају напојнице што ближе дну криве).

субјективним благостањем, али и нижи крај дистрибуције није имао никаквог ефекта по субјективно благостање.

Теорија социјалне компарације је у тесној вези са теоријом релативне депривације. Релативна депривација се односи на процену неповољности положаја у којем се налази субјект у односу на одређени релевантни стандард, што код њега узрокује осећања љутње и озлојеђености (Pettigrew, 2015). Термин релативна депривација први су употребили Штофер и сарадници (Stouffer et al., 1949), који су и емпиријски показали да је осећај задовољства односно незадовољства нечијим околностима завистанпре од субјективних стандарда у вези са околностима релевантних особа, него од објективног стања (према: Olson and Hazlewood, 1986). Дејвис (Davis) (Davis, 1959, према: *ibid.*) је релативну депривацију и релативну гратификацију (у зависности од тога да ли су нечији исходи повољнији или лошији у односу на оног који врши поређење) ограничио на поређења са сличним другим, унутар исте друштвене групе, а према Рансиму (Runciman, 1966, према: *ibid.*) исти процеси се дешавају и приликом поређења које појединац врши са својим ранијим стањима.

Поједини аутори, као што је Лејерд, процес социјалног поређења називају чак и ривалством (Layard, 2003а). Како он каже, „када је свима боље, мени треба више да бих се осећао једнако добро као пре тога” (*ibid.*: 5). Према њему, људи воде рачуна о туђем дохотку исто колико и о својим; ако им доходак не расте док расту свима другима, они постају узнемирени, а ако им се доходак смањује осећаће се срећно једино ако се смањују и свима осталима, при чему се потоње може сматрати и (бар делимичним) разлогом због којег током Другог светског рата није било много економског незадовољства; исто тако, велика инфлација седамдесетих година у великој мери је утицала на раст незадовољства, између осталог, јер једнима је значајно порастао доходак, док је другима тежио константности (Ashenfelter and Layard, 1983, према: *ibid.*).

Постоји још много истраживања која су указала на значај социјалне компарације. На пример, око 50% испитаника би бирало мањи реалан доходак уколико би он био већи у односу на доходак других (Solnick and Hemenway, 1998, према: Paul and

Guilbert, 2013), конкретније, студенти пре бирају могућност где би они зарађивали 50.000 долара док остали зарађују 25.000, него да зарађују 100.000 док други зарађују 250.000 долара (према: Donovan and Halpern, 2002). Више од половине оних чије богатство износи између 1 и 4 милиона долара сматрају да је богат онај који има преко 5 милиона, а само 9% њих се сматра богатим; 1990. године је просечан Американац мислио да је његових 21% сународника богато, а само 0,5% је себе тако означило (према: Kenney, 2006). Кларк (Clark) и Освалд (Clark and Oswald, 1996) открили су да је задовољство послом пре одређено релативном, а не апсолутном висином дохотка. Такође, што се тиче незапослености, откривено је да што је јача норма, односно друштвени притисак за запослењем, мањи је ниво задовољства животом незапослених, као и трајање незапослености (Stutzer and Lalive, 2004). У складу са тим, Кларк (Clark, 2003) је показао да немају сви користи од смањења стопе незапослености – онима који остају незапослени и након смањења стопе, додатно се смањује ниво субјективног благостања. Вајт (White) и сарадници (White et al., 2006) су открили да појединци који чешће врше социјалне компарације имају већу вероватноћу искушавања љубоморе, кривице, жаљења, да више лажу, криве друге и имају неиспуњене мотиве, али и да не постоји повезаност са самопоштовањем.

Латмер (Luttmer) (Luttmer, 2005) је користећи лонгитудиналне податке из *National Survey of Families and Households* над преко 10.000 испитаника из САД закључио да је, када се доходак држи под контролом, већи ниво дохотка суседа повезан са мањим субјективним благостањем, а нарочито код оних појединаца који имају више интеракција са суседима. Конкретније, овај аутор је утврдио да увећање суседових дохотка и (у сличној мери) смањење сопственог дохотка имају приближно једнаког негативног ефекта на благостање. Слично томе, и подаци из *German Socio-Economic Panel* указују на то да увећање породичног дохотка уз које иде идентично увећање при дохотка референтне групе не води у значајне промене субјективног благостања, али и да када расте доходак у односу на просечан доходак референтне групе, расте и ниво субјективног благостања (Ferrer-i-Carbonell, 2005).

Чак и када су унутарпородична поређења у питању, откривено је да што више супружник зарађује, мање је задовољство личним послом, као и да жене које имају сестре које не раде ће пре радити ако њихови мужеви зарађују мање него мужеви њихових сестара (Neumark and Postlewaite, 1998). Најзад, жене које имају сестре које раде ће пре радити ако њихови мужеви зарађују мање него мужеви њихових сестара (*ibid.*).

Кларк и Освалд (1996) су на основу око 10.000 испитаника из 5.500 домаћинстава у Великој Британији из *British Household Panel Study* из 1991. године закључили да је задовољство послом негативно повезано са висином примања сарадника. И у случају радника у Швајцарској се показало да се задовољство платом формира на основу висине плате других појединаца унутар исте професије, али и уопште на тржишту рада (Vuggen, 2004).

Према истраживању Кларка и Сеникове (Clark and Senik, 2010), доходовна поређења су бар донекле препозната као битна од стране три четвртине Европљана, најчешће се врше у односу на колеге, негативно су повезана са субјективним благостањем, и позитивно са позитивним ставом о редистрибуцији дохотка. При томе, они који немају приступ интернету, мање гледају телевизију, или раде у мањим фирмама, генерално се мање пореде и дају мање на значају доходовним поређењима, а потоњи се пре пореде са пријатељима и члановима породице него са колегама на послу. Даље, степен поређења са колегама на послу расте са бројем радних сати према уговору, а они који сматрају да је битно у животу да се буде успешан и да људи препознају успехе, и они који мисле да је битно бити богат и имати новац, наравно, врше доходовна поређења у већој мери, и то углавном са својим колегама.

Теорију релативних дохотка још Истерлин у чланку из 1974. користи за објашњење својих налаза (који су значили то да су, као што је било показано, доходак и субјективно благостање повезани крос-секционално унутар друштва, али не и између њих) и износи неколико доказа у прилог њене валидности. Ту је, пре свега, обиље емпиријске грађе о значају релативног дохотка у оквиру многобројних економских сфера; затим ту је и сличан концепт релативне депривације, у то време

већ увелико теоријски прихваћен и емпиријски потврђен у оквиру социјалне психологије; најзад, историјске промене у дефиницији сиромаштва указују на значај релативне позиције унутар одређеног друштва. Истерлин се, осим тога, позива на налазе (Davis et al., 1972: 84, према: Easterlin, *ibid.*: 115–116) који указују на то да данас већина америчких породица живи онако како су живеле богате породице пре две стотине година, али да при томе данас просечан становник САД себе не сматра богатим – његови стандарди потрошње су другачији него пре две стотине година, а судови о томе се формирају на основу личног искуства и околности. Исто, сматра Истерлин, важи и за просечног Индијца који живи у модерној Индији.⁶¹

⁶¹ Истерлин наведено илуструје изјавама по четири испитаника из Индије и САД, преузетих од Кентрила (Cantril, 1965: 205, 206, 222, према: Easterlin, *ibid.*: 114–115); Индија: „Желим сина и парче земље пошто тренутно радим на изнајмљеној земљи. Желим да изградим своју кућу и да имам краву због млека и топљеног масла. Такође бих волео да купим мало бољу одећу за своју жену. Ако бих могао то, био бих срећан” (тридесетогодишњи мушкарац, неписмен, пољопривредни радник, висине дохотка око 10 долара месечно). „Желим повећање своје плате јер својом малом платом не могу да приуштим прикладну храну за своју породицу. Ако би били решени проблем са храном и одећом, онда бих био задовољан. Такође, ако би ми жена била у могућности да ради, нас двоје бисмо могли да прехранимо породицу и сигуран сам да бисмо имали срећан живот и наше бриге би ишчезле” (тридесетогодишњи чистач улице, месечног дохотка око 13 долара). „Волео бих да имам славину и водени довод у својој кући. Било би лепо увести и струју. Плата мога мужа морала би бити већа ако желимо да образујемо децу и удамо ћерку” (четрдесетогодишња домаћица, дохотка домаћинства око 80 долара). „Надам се да у будућности нећу оболети ни од чега. Сада кашљем. Надам се и да ћу моћи да купим бицикл. Надам се да ће деца добро учити и да ћу моћи добро да их школујем. Такође бих волео да некад имам фен или можда радио” (четрдесетогодишњи квалификовани радник, висине дохотка око 30 долара месечно). Следећи испитаници су из САД: „Ако бих могао да зарадим више новца, могао бих да нам купим нову кућу и да нам приуштим више луксуза као што је бољи намештај, нови ауто и више путовања” (двадесетседмогодишњи квалификовани радник). „Волео бих разумну своту новца да одржавам кућу, да имам нови ауто, да имам чамац и да пошаљем све четворо деце у приватне школе” (тридесетогодишњи лабораторијски техничар). „Волео бих нов ауто. Волео бих да су ми сви рачуни плаћени и да имам новца за себе. Волео бих да играм више голф и да више ловим, такође. Волео бих да имам више времена да радим ствари које волим и да забављам своје пријатеље” (двадесетшестогодишњи возач аутобуса). „У материјалном смислу, волео бих да обезбедим довољно дохотка како би ми породица живела добро – да има праву рекреацију, да иде на кампованье, да

Истерлин даље наглашава да материјалне аспирације или укуси, дакле, варирају позитивно са нивоом економског развоја, а као резултат раста, искуство социјализације сваке генерације развија виши ниво потрошачког стандарда; чак и унутар једне генерације све већа доступност добара унутар домаћинства узрокује континуирани притисак ка повећању потрошачког стандарда, чиме се поништавају позитивни ефекти раста на субјективно благостање. То је, међутим, можда више повезано са растом аспирација, о чему ће касније бити више речи. На овом месту је, међутим, корисно вратити се на социјалну компарацију Истерлиновим примером који се односи на висину људи – он пише да су данашњи Американци у просеку виши него Индијци. Међутим, када би испитаници унутар обе земље одговарали на питање да ли су они сами веома високи, умерено високи, или нису високи, добила би се слична дистрибуција одговора, без обзира што се просечне висине по земљама објективно разликују – због тога што појединци примењују субјективну норму на основу личног искуства и своје околине. Истоветна ситуација би била и када би се исто питање постављало унутар једног друштва у различитим временским периодима – иако су људи данас просечно виши него њихови преци, и једни и други би слично одговарали на питање о релативној висини.

Иначе, постоје још два могућа објашњења које Истерлин само наговештава (*ibid.*). Једно је да економски раст са собом носи и многе негативне екстерналије које су поништавајућег ефекта на раст просечног осећаја среће. Друго се заснива на томе да је моћ кључан фактор субјективног благостања – како БДП расте, не долази и до дифузије моћи на различите социоекономске слојеве, што такође утиче на стагнацију субјективног благостања (в. Ментус, 2014; Jovanović and Mentus, 2017).

У једном од својих каснијих чланака (Easterlin, 2005a), Истерлин пише да су социјална поређења више изражена када су материјални домени живота у питању, и то вероватно јер су

деца иду на часове музике и плеса, и да сви заједно путујемо. Тек смо купили нову кућу и очекујемо да будемо савршено задовољни њоме много наредних година” (двадесетосмогодишњи правник).

нематеријални домени мање подложни јавном представљању (на пример, испитаников дисабилитет има већег ефекта по задовољство животом уколико је у већој мери примећен од стране некога кога испитаник врло добро познаје). Фенхофен (Veenhoven, 1991) тако, сматра да се општа срећа може оптимизовати једино уколико се корисности дистрибуирају на такав начин да поређења за већину грађана буду повољна – што се, на пример, може постићи спречавањем упадљиве потрошње од стране неколицине екстремно богатих.

Бекети (Beccetti) и сарадници (Beccetti et al., 2013) сматрају да се у данашње време људи много више пореде са глобалним стандардом висине дохотка кога постављају богата друштва, него што се пореде са појединцима из своје околине, односно да је задовољство животом првенствено зависно од дистанце у односу на стандарде унутар најбогатијих друштава. Наиме, ова група аутора наводи да је након осамдесетих, према подацима *Eurobarometer*-а, унутар земаља ЕУ дошло до нарушавајућег ефекта по раст субјективног благостања, услед отпочињања поређења са најбогатијим земљама. Дакле, и земље суседи, а не само блиски појединци могу представљати референтну тачку. Осим тога, према Бекетију и сарадницима, процес глобализације доприноси томе да су поређења са најбогајим друштвима сада интензивнија и релевантнија (за шта су конкретно заслужни, на пример, развој транспорта, повећана слобода и интензитет кретања преко државних граница, односно укидање пасошких контрола и захтева за визе, затим успостава заједничке валуте и програма студентских размена, развој нискотарифних компанија које су смањиле цене авионских карата, и развој телекомуникационих технологија – интернета, друштвених мрежа итд.).

Слично томе, и Џулијет Шор (Juliet Schor) (Schor, 1999, према: Åberg-Yngve et al., 2003) истиче значај телевизије за обликовање перцепције нормалног, па самим тим и на процес социјалне компарације.⁶² Лејерд (Layard, 2006) скреће пажњу да, на пример,

⁶² Овај ефекат је још израженији код деце, због чега је, између осталог, рецимо, у Шведској забрањено рекламирање усмерено ка деци до 12 година старости (*ibid.*).

рекламирање позитивно утиче на раст материјалних аспирација; конкретније, када се анализирају подаци из *General Social Survey* о томе како појединци перципирају своју позицију у дистрибуцији дохотка, и регресија те перцепције на стварну висину дохотка и дужину гледања телевизије, испада да гледање телевизије чини да се испитаници осећају сиромашнијим него што јесу, и самим тим, мање срећним. „Телевизија производи незадовољство бомбардујући нас сликама облика тела, богатства и добара која не поседујемо. [...] Зашто рекламирање не би било ограничено само на обезбеђивање информација?” (Layard, 2005: 90).

Сакс и сарадници (Sacks et al., 2013) наводе да, без обзира на то што није у потпуности јасно да ли су референтне групе најчешће у домену државног, локалног, блиских људи, или других људи из исте социјалне класе, или демографске групе – суштина је у томе да обим до којег економски раст чини било коју од ових група бољом у истој мери колико и појединца који врши поређење, неће доћи до подизања субјективног благостања потоњег.

Овде је веома битно нагласити гледиште Динера и сарадника (Diener, Tay, and Oishi, *ibid.*) према којем, да би раст БДП-а имао икаквог утицаја на субјективно благостање, морао би резултовати увећањем животног стандарда просечног становника, а не само већ богатих слојева, као и то да, иако дугорочно економски раст вероватно значи и раст животног стандарда за већину људи, ефекти раста ће имати мањег ефекта на субјективно благостање уколико су корисности раста неједнако дистрибуиране унутар друштва.

Управо то је послужило појединим ауторима за објашњење парадокса у случају Кине (на пример, Brockmann et al., 2009).⁶³ Наиме, како се корист тамошњег економског раста

⁶³ Слично већ помињаном, између 1994. и 2005. године кинески реални доходак по становнику је скочио за 250%, а удео становништва Кине које се осећа врло срећно је опао са 28% 1990. на 12% 2000. године. Ипак, треба скренути пажњу на то да, док је тамошњи просечан доходак растао по стопи од 10% годишње, доходак више од 100 милиона становника Кине је опао за 2,4% (Jackson, 2008). Просечно задовољство животом на скали од 1 до 10 је опало са 7,3 на 6,5 (Brockmann et al., *ibid.*). У руралним подручјима Кине је реални доходак домаћинства по глави скочио за 3,7%, а у урбаним за 5,4% (Knight and

углавном прелила у руке неколицине, већини је релативно опало задовољство финансијама иако јој је финансијски положај порастао у апсолутном смислу.⁶⁴ Исто се сматра објашњењем парадокса прогреса и у случајевима других транзиционих земаља (Graham and Pettinato, 2002; Sanfey and Teksoz, 2005), као и у случају САД (Fischer, 2008). Са друге стране, економске флукутације по правилу диспропорционално погађају ниже слојеве (Weller et al., 2003) тако да када долази до наглог раста БДП-а, то се не мора одразити на корисност нижих слојева који чине велики део популације, док нагли пад БДП-а оставља негативног ефекта у највећој мери на исте те слојеве. На пример, у Русији је у посттранзиционом периоду долазило до раста субјективног благостања самомеђу онима код којих се побољшао материјални положај, док је, обрнуто, међу онима код којих је дошло до опадања материјалног положаја дошло и до смањења субјективног благостања (Graham et al., 2004).

У контексту последње велике економске кризе у САД, помоћу *Gallup*-овог национално репрезентативног узорка од 1000 испитаника, показано је да су они изнадпросечног дохотка имали интензивнију и бржу адаптацију при почетку кризе (Graham et al., 2010). Радници из фирми у којима је било отпуштања имали су спорију и слабију адаптацију. Генерално, са наступањем кризе средином 2008. године, просечно субјективно благостање је опадало и то све отприлике до краја марта 2009. године

Gunatilaka, *ibid.*). Процент врло задовољних животом је опало за 15%, а делимично или потпуно незадовољних порастао. Даље, Цини коефицијент се повећао са 0,39 током 1988. године на 0,47 током 2002. године (Gustaffson et al., 2008, према: *ibid.*). Подаци из *China Household Income Project* (из 1988. године, затим из 1995. и из 2002. године), указују на то да, пошто је ниво дохотка референтних група растао, пад релативног дохотка је утицао на смањење субјективног благостања. За становнике руралних подручја, како је било поменуто, референтну групу углавном чине познаници и пријатељи из истог села, затим за људе у градовима, то су познаници и пријатељи у оквиру истог града, а за оне који путују са села у градове на посао, то су такође људи који живе у градовима (Knight and Gunatilaka, *ibid.*).

⁶⁴ На то се додаје чињеница да је са одмицањем транзиције задовољство финансијама постајало много значајније за укупно задовољство животом, јер су политичка лојалност или породичне везе постајали све мање значајни за задовољење потреба у односу на поповољство новца (*ibid.*).

(за 11%). Након тога, просечно субјективно благостање је отпочело са растом све до пређашњег нивоа. Престанак опадања је означио и крај несигурности, с обзиром на то да је дотад још било непознато колико ће криза бити интензивна и колико дуго ће трајати – а адаптација на неповољне околности које су непредвидиве односно неизвесне је слабијег ефекта; остелјивије групе – нижег дохотка и лошијег здравља (првенствено менталног), имају мање могућности адаптације (*ibid.*).⁶⁵

Такође, самом променом референтне групе, знатно се може променити и ниво субјективног благостања – у Источној Немачкој осећај среће се смањио након 1990. иако је животни стандард порастао, јер се становништво од тада првенствено поредило са Западним Немцима⁶⁶, а не више са становништвом земља Совјетског блока; исто тако, упркос расту просечног дохотка жена и раста њихових животних могућности током друге половине прошлог века, до раста њиховог просечног осећаја среће није дошло – напротив, дошло је до пада, и то можда јер се данас оне специфичније пореде са мушкарцима него раније, и сада су само свесније јазова који, и даље постоје (Layard, 2003a).

Ово је битно за парадокс прогреса с обзиром на то да је можда један од кључних приговора који се упућује БДП-у као мери благостања везан за изразито неравномерну дистрибуцију корисности добијених услед његовог раста и да те разлике, штавише, временом постају све веће (Fischer, 2008).⁶⁷ Раст

⁶⁵ В. Mentus, 2015.

⁶⁶ Пад Берлинског зида је био праћен растом субјективног благостања у целој Немачкој, међутим, убрзо је дошло до његовог сплашњавања – средовечни Немци из некадашње Источне Немачке су се суочили са урушавањем тржишта рада и почели су се поредити са сународницима из бивше Западне Немачке (Diewald et al., 1996, према: Brockmann, 2010). Као порески обвезници, Немци из Западне Немачке морали су носити велике трошкове рецесије коју је Источна Немачка донела са собом (*ibid.*).

⁶⁷ Фишер (Fischer) износи доказе о расту доходних разлика и разлика у богатству у САД и пита: „зашто би требало очекивати да ће растуће богатство све мањег дела популације подићи просечан ниво среће?“ (Fischer, 2008: 221). Конкретније, 2005. године је на горњих на 20% становништва одлазило 50% укупног дохотка, а 95. перцентил 3,61 пута више него 50. перцентил. То је још неуједначенија слика у односу на 1972. годину, када је поменути проценат износио 44%, а однос 2,75 (DeNavas-Walt et al., 2006, према: *ibid.*).

БДП-а може да произађе из раста дохотка богатих група у друштву, а да се доходак нижих слојева у највећој мери не промене – он не доводи нужно до смањења сиромаштва или до ширег социјалног и економског развоја. Напротив, економски раст лако може довести до опадања задовољства положајем припадника нижих слојева и њихове депривације (док мањини апсолутни и релативни положај расту). То је нарочито битно уколико се има у виду са једне стране, већ поменуто, да ако само мањем делу расте доходак то већ негативно утиче на остале због њиховог лошијег релативног положаја, а са друге стране, да је последњих деценија изражен раст неједнакости у развијеним друштвима (Alesina et al., 2004).⁶⁸ Слично томе, Галбрајт (Galbraith) је писао да економски раст не значи нужно и раст јавних добара, што је и показао на примеру САД педесетих година прошлог века (Galbraith, 1958, према: Easterly, 1999).

У том смислу може се истаћи случај САД. Према подацима из 2014. године, домаћинства средњег дохотка (чији се приходи рангирају између две трећине просечног прихода и дуплог просечног прихода – тада отприлике између 42.000 до 125.000 долара), по први пут у последње четири деценије су обухватала мање од половине популације (у поређењу са 61% крајем шездесетих) (Wilson, 2016). Према истом извору, у међувремену, ниже класе су се прошириле тако да чине нешто испод трећине популације, а више такође прошириле, и сад чине нешто преко петине.⁶⁹ Поред тога, анализа дохотка у Америци коју је спровео *Pew Research Center*, открила је да је у више од 80% од 229 градских области приметан реалан пад дохотка од почетка овог века (према: *ibid.*).

⁶⁸ В., на пример, www.quandl.com/collections/demography/gini-index-by-country.

⁶⁹ Припадници око чак 44% домаћинстава са средњим нивоом дохотка у САД сматрали су да би имали потешкоћа да сакупе 400 долара; само 38% тамошњег становништва би било у могућности да покрије хитан лекарски рачун од 1.000 долара или рачун од 500 долара за поправку кола новцем који су уштедели (*ibid.*). Друга студија је открила да чак четвртина домаћинстава дефинитивно не би успела да, у случају нужде, обезбеди 2.000 долара у 30 дана, а следећих 19% би то било у могућности једино путем залагања имовине или подизањем уштеђевине, на основу чега су истраживачи закључили да је скоро половина Американаца „финансијски крхка“ (*ibid.*).

Теорија хедонистичке адаптације и *set-point* теорија

Следеће могуће објашњење парадокса прогреса црпи се из теорије хедонистичке адаптације – или, како кажу поједини аутори – хабитуације (на пример, Layard, 2003а), односно хомеостазе (Cummins, 2010) која се такође нашироко употребљава још од самих зачетака емпиријских истраживања повезаности економског и социјалног благостања.⁷⁰ Овај процес поједини психолози сматрају чак и кључним за разумевање осећаја среће (Myers, 1992, према: Diener et al., 2010). Најопштије речено, према овој теорији, побољшање објективних услова живота не доноси дугорочне позитивне ефекте по субјективно благостање, јер се оно увек изнова враћа на ранији ниво. На основу овог феномена Брикмен (Brickman) и Кемпбел (Campbell) (Brickman and Campbell, 1971) су сковали термин хедонистичка покретна трака – која константно и изнова враћа појединчев ниво субјективног благостања на његову почетну тачку (према: Easterlin, 2005b; Frey and Stutzer, 2005). За адаптацију се заправо може рећи да такође представља врсту поређења, али, засновану на појединчевом личном искуству (McBride, 2001).⁷¹ Другим речима, она се може одредити као процес или механизам који смањује ефекте (перцептивне, физиолошке, мотивационе, хедонистичке, свесне итд.) константног или понављаног стимулуса – то је адаптација на стимулусе који су афективно битни, и најпре је когнитивног карактера – укључује, рецимо, промене у интересовањима, вредностима, циљевима, свести или карактеризацији ситуације (Frederick and Loewenstein, 1999), *тако да се повећавање односно смањење корисности односно благостања временом претвори у индиферентност*. Из тог разлога, велики број налаза према којима људи током животног циклуса имају релативно стабилне нивое субјективног благостања

⁷⁰ И добро је утемељена у психологији уопште (према: Stutzer and Frey, 2004).

⁷¹ Исти аутор истиче разлику између „спољашње“, „социолошке“ норме (при чему се норме схватају као ниво аспирација), односно оне коју постављају други у друштву, сличних демографских карактеристика, и „унутрашње“, „психолошке“, која се односи на поређење са личним потрошачким искуством и за коју је заправо кључан процес адаптације (*ibid.*).

без обзира на промене околности, затим да се људи који уживају висок ниво материјалног благостања често не осећају срећнијим него они са знатно нижим нивоом, као и то да су људи са великим проблемима понекад веома срећни, сви често налазе објашњење у овој теорији (Diener et al., 2010).

Тако, теорија хедонистичке адаптације је у многоме сродна тзв. *set-point* теорији, према којој основне урођене црте личности у знатној мери одређују ниво субјективног благостања сваког појединца, тј. за сваког постоји одређен ниво субјективног благостања који је урођен и временом приближно константан.^{72, 73} Он може, у зависности од околности, варирати на краћи рок али дугорочно, дакле, тежи непроменљивости. Наравно, овде су веома изражене индивидуалне разлике које су плод, бар у одређеној мери, наследних утицаја заснованих на карактеру, генима и наслеђеном капацитету да се превазиђу животне тешкоће или да се живи са њима (Bruni and Porta, 2005).

На то да је личност веома битан фактор нивоа субјективног благостања указују многи налази о константности нивоа осећаја среће (на пример, Eid and Diener, 2004), као и истраживања у оквиру генетике која указују на то да је благостање делимично наследно. На пример, идентични близанци који су одгајани одвојено имаће много сличније нивое благостања него дизиготни одгајани заједно (Tellegen et al., 1988). Конкретно, око 44% до чак 52% варијансе дугорочно стабилних нивоа субјективног благостања се може приписати генетским факторима (Liken and Tellegen, 1996), а према појединим истраживањима, чак и до близу 100% (Lykken, 1999; 2000, према: Headey, 2010). Најзад, црте личности су најчешће значајно повезане са субјективним благостањем. У оне које у највећој мери одређују базични ниво субјективног благостања првенствено спадају неуротицизам и екстраверзија (према: Schimmack et al., 2004).⁷⁴

Поједина истраживања указују да гени утичу на ниво лучења серотонина и допамина у мозгу (Ebstein et al., 1996; Namer,

⁷² Ове теорије су у толикој мери сродне да их поједини аутори сматрају једном истом теоријом (Bruni, 2010).

⁷³ За критику *set-point* теорије в. Lucas et al., 2004. или Veenhoven, 1994.

⁷⁴ За детаљнији опис односа црта личности и компоненти субјективног благостања в. Diener, 1996.

1996, према: Inglehart and Klingemann, 2000), као и то да разлике у дохотку објашњавају највише 4% варијансе задовољства животом и осећаја среће, а образовање, занимање, старост, религиозност, и пол још мање (Andrews and Withey, 1976; Inglehart, 1990; Myers and Diener, 1995, према: *ibid.*).

Коста (Costa) и сарадници (Costa et al., 1987) су анализирали податке из *National Health and Nutrition Examination Survey*, као и из *Epidemiologic Followup Study*. Издвојили су узорак од 4.942 испитаника од 25 до 74 године старости, и пратили нивое њиховог психолошког благостања током девет година. Установили су да су старији испитаници имали релативно ниже нивое и позитивног и негативног афекта, али без значајних лонгитудиналних промена, и без значајног ефекта старости на укупно благостање. Ови аутори су тако закључили да постоји стабилност просечног нивоа психолошког благостања током одраслог доба, и нагласили значај трајних диспозиција личности и процеса адаптације за ниво благостања.

Једна од главних карактеристика хабитуације је да се појављује како у пожељним, тако и у непожељним ситуацијама. На пример, у оквиру веома познатог и цитираног истраживања Брикмена и сарадника (Brickman et al., 1978) откривено је да се и добитници на лутрији (у износу између 50.000 и 1.000.000 америчких долара)⁷⁵ и оболели од параплегије, након одређеног времена осећају приближно једнако срећним као у периоду пре иницирајућег догађаја; то се односило и на ниво искушавања позитивних афеката.

Слично томе, Силвер (Silver) (Silver, 1982) је открио да они који су повредили кичмену мождину доживљавају више негативних афеката током једне недеље након повреде, али да им је два месеца након тога, срећа емоција коју најјаче доживљавају. То је потпуно сагласно са налазом Суа и сарадника (Suh et al., 1996) да позитивни и негативни догађаји углавном утичу на ниво осећаја

⁷⁵ Једно истраживање добитника у британским кладионицама је указало и на штетне ефекте добитка по благостање. Наиме, велики проценат добитника је напустио свој посао и тиме остао без доброг дела социјалних односа и осећаја постигнућа, док су, с друге стране, неретко нарушавали преостале односе услед очекивања од стране других да пруже помоћ у контексту новонастале ситуације (Smith and Razzell, 1975, према: Frey and Stutzer, 2010).

среће само уколико су се десили током највише претходна два месеца, чак и у случајевима као што је, на пример, смрт супружника (Bonanno et al., 2002; 2004).

German Socio-Economic Panel садржи мноштво лонгитудиналних података који су веома често коришћени у изучавању адаптивних процеса. Рис (Riis) и сарадници (Riis et al., 2005) су открили процесе адаптације код пацијената на хемодијализи, и установили да се ови не осећају мање срећним него здрави појединци. Слично томе, просечно задовољство животом опада код људи који су доживели блаже облике дисабилитета, али се враћа готово на пређашњи ниво након отприлике две године, што међутим не важи и за оне са тежим облицима дисабилитета, где ни након две године нема потпуног повратка на ранији ниво (Oswald and Powdthavee, 2008). Цимерман (Zimmermann) и Истерлин (Zimmermann and Easterlin, 2006) су открили значајан раст задовољства животом након уласка у први брак, који бива праћен наглим падом, али и каснијим повратком на предбрачни ниво. У литератури, првобитанско осећаја среће при ступању у брак често се означава као тзв. ефекат меденог месеца, а повратак на пређашњи ниво (најчешће у току наредних годину дана) услед процеса адаптације, као тзв. ефекат мамурлука (Lyubomirsky, 2011). Лукас (Lucas) и сарадници (Lucas et al., 2003) су, помоћу петнаестогодишњих лонгитудиналних података од преко 24.000 испитаника, установили да, осим што појединци приликом уласка у брак, али и приликом смрти супружника, имају раст односно пад задовољства животом, они који су на ове догађаје иницијално одговорили интензивно, чак и након неколико година су имали веома различит ниво задовољства животом него почетни. Лукас је са сарадницима (Lucas et al., 2004) изучавао и реакцију на незапосленост помоћу истих података. Појединци заиста јесу имали снажну реакцију на незапосленост, након које је дошло до повратка на ранији ниво задовољства животом, међутим, не у потпуности – па чак и након што је дошло до поновног запослења.

Кларк и сарадници (Clark et al., 2001) су користили једанаест таласа *German Socio-Economic Panel*-а и установили да је незапосленост повезана са нижим нивоом задовољства животом, али и да је ефекат мањи што је више пута доживљавана незапосленост у

прошлости, што указује на процес адаптације. Такође, за оне појединце којима субјективно благостање мање опада када остану без посла, мање је вероватно да ће бити незапослени и након једне године. У другом истраживању, Кларк је са сарадницима (Clark et al., 2008b, према: Clark, 2016) такође помоћу података из двадесет таласа *German Socio-Economic Panel*-а открио да постоји потпуна адаптација на развод, смрт супружника, рођење првог детета, и пензионисања, али и да, код мушкараца, нема потпуног прилагођавања на незапосленост (јер, они су наводно више под утицајем догађаја на тржишту рада него жене). Подаци такође упућују на врхунац ефекта меденог месеца током прве године након уласка у брак. Осим тога, базични ниво осећаја среће није повезан са тим да ли ће доћи до пада субјективног благостања – и они са високим и они са ниским базичним нивоом су у скоро једнакој мери под утицајем наведених догађаја. У помињаном истраживању Ди Теље и Меккулаха (Di Tella and MacCulloch, *ibid.*), поред преиспитивања валидности парадокса прогреса, тестирано је и да ли када се пређе граница задовољених потреба постоји адаптација на раст дохотка. Лонгитудинални подаци из Немачке за период од 1985. до 2000. године и подаци о благостању од преко 600.000 људи из европских земаља за период од 1975. до 2002. године, указали су на то да за богате Немце, као и за богату половину европских друштава, раст богатства услед адаптације не доноси дугорочни раст субјективног благостања. Међутим, када је статус у питању, адаптација је знатно слабијег ефекта. Ву (Wu) (Wu, 2001) је утврдио да је, за оне који су имали срчаних проблема у прошлости, мање вероватно да ће осетити погоршање перципираног здравственог стања приликом наступања нових проблема са срцем, у односу на оне који нису претходно били изложени тим проблемима.

Једно истраживање помоћу лонгитудиналних података из Британије открило је какав је утицај умереног и јаког дисабилитета на задовољство здрављем, дохотком, становањем, партнерским односима, друштвеним животом, количином слободног времена, и коришћењем слободног времена пре и после дисабилитета (Powdthavee, 2009). Откривен је највећи негативан ефекат по задовољство здрављем, и у мањој мери на задовољство дохотком, друштвеним животом, и коришћење слободног времена, али и позитиван ефекат на задовољство количином

слободног времена. Адаптација се дешава у оквиру скоро свих домена и код оних са блажим обликом, и са тежим обликом дисабилитета. Међутим, и овде је установљено да адаптација није универзална, тако да за потоње често није потпуна.⁷⁶ Интересантно је поменути и истраживање Смита (Smith) и сарадника (Smith et al., 2005), према којем су испитаници који су доживели дисабилитет, а били су изнад медијане нето богатства – имали у много мањем степену смањење нивоа субјективног благостања у односу на оне испод медијане.

У контексту прилагођавања и субјективног благостања, интересантно је поменути и теорију адаптивних преференци (Elster, 1983; Sen 1987). Она је битна јер указује на још један могући механизам путем којег висок ниво субјективног благостања може ићи уз објективно неповољне околности. Ова теорија се врло често користиу циљу објашњења парадокса да су у економски мање развијеним друштвима жене често задовољније својим животом него мушкарци, и поред објективно лошијег положаја (Nussbaum, 2000; Mentus, 2017). Оне, наиме, интернализују своју ситуацију и не доживљавају околности као репресивне, научене су односно навикнуте да не преферирају да имају они што немају, и одустају од тих преференција као од “киселог грожђа”. На пример, 1944. године, годину дана након Велике Бенгалске Грознице, удовице и удовци из околине Калкуте оцењивали су своје здравствено стање; међу удовцима, близу половине њих је оценило своје здравље као болесно или недиферентно, а међу удовицама само 2,5% као болесно и ниједна од њих као индиферентно. То је у изразитом контрасту у односу на објективну ситуацију, јер удовице су биле посебно депримирана група с обзиром на основно здравље и исхрану (Nussbaum, *ibid.*). Слично томе, чињеница да се веома сиромашни често осећају веома срећно, и то срећније не само од богатијих већ и од веома богатих се у литератури означава као тзв. парадокс сиромашних земљорадника и фрустрираних победника, и објашњава се могућношћу адаптације на неповољне околности и разликама у нормама и очекивањима (Graham, 2011b).

⁷⁶ За још изузетака и неке од приговора овој теорији в. Diener et al., 2010.

Да ли ће се појединци у потпуности адаптирати на животне догађаје, у великој мери зависи од тога да ли је у питању навикавање на урођене или стечене потребе – на прве је много мања или чак немогућа адаптација. У складу са тим, могуће је до извесне мере предвидети да ли ће доћи до потпуне адаптације на одређени догађај. Наиме, како пишу Фреј и Штуцер (Frey and Stutzer, 2014), стандардна економска теорија претпоставља да су појединци способни да врше поређења између потенцијалних будућих корисности, и да рационално максимизују своју корисност. Међутим, ови аутори наглашавају да појединци у многим ситуацијама, систематски погрешно предвиђају корисност на своју штету. Врло често се, на пример, корисност потрошње која би задовољила тзв. интринстичке потребе потцењује, а екстринстичке потребе (попут материјалног богатства или угледа) прецењује, због чега се чешће одабира задовољење потоњих. Другим речима, појединци погрешно предвиђају адаптивне процесе.⁷⁷ У случају урођених потреба, (позитивно) искуство тежи да се обнавља са сваком новом потрошњом, односно нема опадајуће маргиналне корисности искустава. Исто важи и за стечене потребе само уколико омогућавају задовољење основних потреба. Може се поменути, на пример налаз Фреја и Штуцера (Frey and Stutzer, *ibid.*) према којем, у случају повећања дохотка, а истовремено и дужине путовања до радног места (пошто се пре адаптира на прво него на потоње), увећање дохотка неће резултовати увећањем субјективног благостања.^{78, 79}

⁷⁷ Ту је и Скитовскијева дистинкција на комфорна и стимулацијска добра, о којој ће бити речи касније.

⁷⁸ И поред тога, људи најчешће сматрају да је увећање дохотка оно што им је потребно. Тако, преко 20.000 људи из 13 земаља (било сиромашних, било богатих), сматра да су новац, материјалне ствари и побољшан квалитет живота оно што би их учинило срећнијим (Cantril, 1965, према: Howell and Howell, *ibid.*).

⁷⁹ Неки од механизма услед којих људи греше приликом оваквих процена су тенденција да се предвиђа будући ниво субјективног благостања на основу онога што се памти да је у прошлости позитивно утицало на субјективно благостање, или различити извори дезинформација, као што су потенцијално обмањујуће народне изреке или обмањујуће рекламе (Gilbert, 2006, према: Kahneman and Thaler, 2006).

Интересантно је поменути још нека истраживања која указују на то да људи најчешће немају добре способности у предвиђању релевантности адаптивних просеца⁸⁰, па тако, и за добре, и за лоше ствари које им се догађају предвиђају да ће трајати интензивније и дуже него што је реално. Gilbert (Gilbert) и сарадници (Gilbert et al., 2002а, према: Dolan and Kahneman, 2008) су, приликом избора за гувернера Тексаса 1990. године, питали гласаче како ће се осећати један месец након што би њихов кандидат можда изгубио. Испитаници су очекивали да ће имати низак ниво субјективног благостања, али када су питани месец дана након избора, осећали су се и даље једнако срећним независно од тога да ли је њихов кандидат добио или изгубио. Исто се показало у истраживању особа које су се тестирале на *HIV*, а у случају позитивног резултата теста (Sieff et al., 1999, према: Dolan and Kahneman, 2008),⁸¹ као и у случају прекида љубавне везе, или одбијања од стране потенцијалног послодавца (Gilbert et al., 1998). Исто тако, међу онима који чекају трансплантацију бубрега, појединцима којима је касније извршено пресађивање, исказали су нижи ниво субјективног благостања него што су предвидели, а они којима није, већи него што су раније предвидели (Ubel, Jepson and Loewenstein, 2001, према: Di Tella and MacCulloch, 2010).⁸²

Прецењивање будућег задовољства животом показано је и у случају Источних Немаца, након уједињења за Западном Немачком (Frijters et al., 2002). Конкретније, лонгитудинални подаци су показали да су Источни Немци 1995. били знатно мање задовољни животом него што су четири године раније предвидели да ће бити, на основу чега су поменути аутори закључили да велике и нагле промене никако не погодују прецизности предвиђања. Такође веома битно за парадокс прогреса, Хегерти и Фенхофен су у већ анализираној студији (Hagerty and Veenhoven, 2003), открили

⁸⁰ В. Easterlin, 2003; Loewenstein et al., 2003.

⁸¹ Како пишу Доновен и Халперн (Donovan and Halpern, *ibid.*), многи људи који могу да се крећу изјављују да би пре умрли него били у немогућности да се крећу, иако се потоњима ниво задовољства животом, као што смо видели, дугорочно не разликује од људи који могу да се крећу.

⁸² Велики број истраживања која се односе на погрешно предвиђање приказан је у: Loewenstein and Schkade, 1999.

да се око 90% адаптације на раст БДП-а дешава у периоду након две године, али нема потпуног враћања на иницијални ниво субјективног благостања – адаптација поништава само око једне половине раста субјективног благостања. На основу тога, Хегерти и Фенхофен су закључили да субјективно благостање нема исход са нултим збиром, односно да повећање дохотка свих заиста увећава субјективно благостање свих.

Овде је такође битан и процес фокусирајуће илузије (*focusing illusion*) (Schkade and Kahneman, 1998; Kahneman, 2006), односно тенденције да се у предвиђању будуће корисности фокусира на поједине аспекте промена, чиме се пренаглашава њихов значај и, у складу са тим, даје претерани значај потенцијалној промени. У поменутом чланку, откривено је да, када испитаници са Средњег Запада САД процењују задовољство животом становника Калифорније, услед фокусирања на климатске услове и културних могућности потоњих, претерују у позитивним оценама. У овом процесу, тако, може се наћи једно од објашњења зашто након увећања дохотка не долази и до очекиваног (дугорочног) раста корисности.

Једна од веома битних ствари у вези са процесом адаптације је њено потенцијално спречавање или успоравање када су позитивни догађаји у питању, тако да ниво субјективног благостања што трајније остане на вишем нивоу. Соња Лјубамирски (*Соња Любомирски*) (Lyubomirsky, 2011) наводи многе факторе који могу поспешити или отежати процес адаптације. На пример, установљено је да на оно што континуирано привлачи пажњу, и што је фреквентно позиционирано у свести, теже да се адаптира – власници луксузних лимузина се, уколико немају тренутно у свести све погодности аутомобила, не осећају срећније током вожње у односу на власнике обичних аутомобила (Schwarz et al., in press, према: Lyubomirsky, *ibid.*); исто тако, појединци који изгубе неког вољеног, а то имају константно на уму имају мањи ниво субјективног благостања у односу на оне који немају (Sheldon and Lyubomirsky, in press, према: Lyubomirsky, *ibid.*). Даље, непотпуна адаптација се пре јавља након непожељних искустава него након пожељних. Коначно, установљено је да су најефикасније у смањењу адаптације активности којима су инхерентна новина, неочекиваност, и интензивније афективне реакције (Ortony, Clore, and Collins, 1988,

према: Lyubomirsky, *ibid.*). На негативне догађаје, дакле, најпожељније је што пре се адаптирати, и то тако што ће се спречити њихово понављање и новине у вези са њима.⁸³ Такође, и на позитивне догађаје се може прилагођавати тако што расту аспирације, најчешће везано за материјалне ствари, али о томе више речи касније.

То да се на адаптивне процесе заправо може утицати, односно да је могуће да адаптација није универзалан феномен, и да нема потпуне адаптације у појединим случајевима, указује на неваљаност *set-point* теорије, односно да се ниво субјективног благостања може трајније изменити. На пример, према Фуџити (藤) и Динеру (Fujita and Diener, 2005), код 76% испитаника из *German Socio-Economic Panel-a* у периоду од 1984 до 2000. године, ниво задовољства животом се заиста није мењао у последњих пет година у односу на првих пет година наведеног периода; међутим, код преосталог удела испитаника јесте дошло до промена задовољства животом, а код 9% њих чак и до значајних промена, односно, за просечно три степена на десетостепеној скали. Друго, за дужину посматраног периода се испоставило да је позитивно повезана за интензитетом промене задовољства животом. Су (Suh) и сарадници (Suh et al., 1996) су пратили одговоре од стране 115 испитаника током две године и установили да су искључиво догађаји који су се десили током претходна три месеца утицала на нивое задовољства животом, и позитивног и негативног афекта. Према појединим ауторима (Lyubomirsky, Sheldon, and Schkade, 2005), до око 50% варијансе субјективног благостања може се објаснити наслеђем, док се животним околностима може објаснити око 10%, и свесним активностима око 40%.

Битно је истаћи да је, дакле, субјективно благостање директно зависно од тога да ли аспирације расту брже него што долази до адаптације. Тако, потпуна адаптација подразумева да се

⁸³ У вези са овим је и једно од истраживања Зигела и сарадника (Siegel et al., 1982). Пацовима је давана постепено већа доза хероина, на коју су временом постали толерантни, и то у количинама које су се на почетку истраживања сматрале смртоносним. Међутим, то је било искључиво у случајевима када су инјекције даване у правилним временским размацима и на истим локацијама – једнака доза хероина давана у неочекивано време или на новим локацијама била је смртоносна.

аспирације мењају у истом степену колико и околности, што се, како је било поменуто, најчешће дешава у случају домена материјалног (Easterlin, 2005b). Непотпуна адаптација, са друге стране, подразумева да се аспирације мењају у мањем обиму него околности – ако се околности мењају на боље, долази до раста испуњења потреба, па је и благостање на вишем нивоу, и обрнуто, ако се околности мењају на горе, смањује се испуњење потреба, па самим тим и благостање.

Из досад наведеног, може се закључити да је *set-point* теорија екстремна верзија теорије хедонистичке адаптације. Истерлин (Easterlin, 2003), иначе, примећује да, док се психолози пре залажу за чист *set-point* модел, да сваки појединац има предређени ниво осећаја среће одређен генетским наслеђем и личношћу, и да његове промене услед животних догађаја попут уласка у брак, губитка посла или обољења бивају у потпуности неутралисани услед хедонистичке адаптације (али и социјалне компарације), економисти пре сматрају да животне околности (на пример, висина дохотка или незапосленост) могу имати дугорочне ефекте по благостање. Зато, када су у питању јавне политике које за циљ имају увећање субјективног благостања, Истерлин позицију психолога назива нихилистичком, а импликација која би се могла извући из схватања економиста је да јавна политика треба да се фокусира првенствено на увећање богатства, како би се и благостање (трајно – В. М.) увећало. Истерлин, међутим, сматра да ни психолози, ни економисти, нису у потпуности у праву јер и једни и други претпостављају да су сви домени благостања једнако под утицајем хедонистичке адаптације, као и социјалне компарације. Међутим, првенствено када су материјалне ствари у питању, нечији осећај благостања у вези са датим околностима заиста у великој мери зависи од поређења са својим ранијим стањима (као и од околности других појединаца), услед чега повећање материјалног благостања заиста не мора значити и увећање укупног благостања; са друге стране, када су у питању нематеријални домени благостања, као што су породични живот или здравствено стање, психолози греше у томе што претпостављају потпуно навикавање појединца на новонастале околности, што се, према Истерлину, најчешће не дешава (*ibid.*).

Дакле, најкраће речено, када се животни стандард увећа, то може чинити извор задовољства неко време, али, услед процеса навикавања на новонастале околности, корисност се временом губи. Ова теорија може, дакле, делимично објаснити због чега приликом раста богатства изостаје раст субјективног благостања (како на индивидуалном, тако и на нивоу земаља), што међутим, наравно, није универзални принцип.

Теорија нивоа аспирација

Теорија нивоааспирација (в. Stouffer et al., 1949, према: Stutzer, 2004) подразумева постојање процеса константног раста аспирација, без обзира на степен остварења циљева. При томе, нивоаспирација се одређује као „гранични ниво између задовољених инезадовољенихпостигнућа” (Kahneman, 1999: 14). Самим тим, према овој теорији субјективноблагостање је одређено раскорак између аспирација и постигнућа. Процес сталног раста аспирација се у литератури зато назива и аспирацијском покретном траком (Hanniss, 2016), односно покретном траком задовољства (satisfaction treadmill) (Kahneman et al., 2004, према: Bruni and Porta, 2016).

Лејерд (Layard, 2003а: 6) добро описује овај процес, пишући да појединци „могу дизати различите препоне, али када се оне досегну, оне опет постају дно са које се досежу нове итд.” То је можда најјасније показано налазом према којем је тренутни ниво дохотка најважнија детерминанта нивоа дохотка који се сматра довољним (van Praag and Frijters, 1999), тако да када долази до постепених промена аспирација у односу на тренутни ниво корисности, ниво субјективног благостања се не повећава и поред апсолутног повећања корисности. Конкретније, истраживања указују да померање преференција према већем доходу поништава око 60% до 80% очекиваног ефекта корисности повећања дохотка (van Herwaarden et al., 1977; van Praag and van der Sar, 1988, према: Stutzer, 2004; Kapteyn et al., 1976, према: Diener and Biswas-Diener, 2002).⁸⁴ Ни ови принципи, наравно, не важе универзално, али могу

⁸⁴ У литератури су донекле прихваћени и појмови *preference drift effect*

делимично представљати објашњење изостанка раста субјективног благостања уз постигнути економски раст.

Валидност теорије нивоа аспирација потврђује и велики број других истраживања. Према речима Динера и Селицмена (Diener and Seligman, 2004: 6): „у богатим земљама, све је више дохотка потребно да би се одржао исти ниво благостања” – у САД између је 1987. и 1994. године висина годишњег дохотка сматрана потребном да би се „испунили сви снови” порасла са 50.000 на 102.000 америчких долара. То је веома велика разлика чак и када се има у виду стопа инфлације у истом периоду; од оних који су 1995. зарађивали више од 100.000 долара годишње, 27% је изјављивало да не може себи да приушти све што им „заиста треба”, а 19% да троши скоро целокупан доходак на „основне потребе”; током само шеснаест година, између 1975. и 1991. удео становника САД који су сматрали да је поседовање викендице непходно за „добар живот” је порастао за чак 84% (Schor, 1998, према: Diener and Biswas-Diener, 2002). Удео оних који су исто сматрали за поседовање другог аутомобила је у периоду између 1973. и 1996. године порастао са 20% на 37% (Schor, 1998, према: Hamilton and Denniss, 2005).⁸⁵ Коначно, скоро половина петине најбогатијих Американаца сматра да себи не може да приушти све што им заиста треба (Hamilton and Denniss, 2005).

Истерлин (Easterlin, 1995) наводи да материјалне норме и доходак расту, не само у истом смеру, већ и међусобно једнаком јачином. На пример, доходак сматран неопходним за живот је у САД између 1950. и 1986. порастао у једнакој пропорцији као просечан доходак (Rainwater, 1990, према: *ibid.*), а доходак који се пре пола века сматрао минималним за комфор међу њујоршким радницима је износио негде око половине тадашњег БДП-а по становнику (Smolensky, 1965: 40, према: *ibid.*).

(Kapteyn, 1977, према: Kapteyn et al., 1978) и *reference drift effect* (Van Praag and Ferrer-i-Carbonell, 2004). Први се односи на поништавање раста субјективног благостања услед раста аспирација, а други услед раста корисности других особа.

⁸⁵ Ботон (Botton, 2004: 205, према: Reeves, 2009) износи занимљив податак, према којем је почетком седамдесетих година прошлог века клима-уређај у аутомобилу био сматран потребним од стране само једне десетине становника САД, а да је 2004. године тај удео износио две трећине.

Штуцер (Stutzer, 2004) је на узорку од 6.000 испитаника из Швајцарске с прве половине деведесетих година прошлог века, такође установио поништавајући ефекат раста аспирација на благостање услед раста дохотка. Конкретније, 10% раста дохотка у просеку истовремено увећава и доходовне аспирације за око 4,2%.⁸⁶ Исти аутор, међутим, износи и могућност привидности корелације између висине дохотка и доходовних аспирација, тако што црте личности могу одређивати и једно и друго. Такође, он је потврдио да се појединци који су били боље финансијске ситуације у прошлости лошије адаптирају на нови ниво дохотка него они лошије финансијске ситуације, односно, да је адаптација навише прилично интензивнија и обимнија него у смеру наниже. Најзад, Штуцер је у истом истраживању показао и да је повезаност између старости и доходовних аспирација облика обрнутог слова *U*, конкретније, да су аспирације просечно највећег нивоа око 48. године старости. Овај аутор поменуто сматра делимичним објашњењем за *U*-облик повезаности између субјективног благостања и старости (а која је, иначе, показана у веома великом броју случајева – на пример, Blanchflower and Oswald, 2008).⁸⁷

У периоду од 1973 до 1985 у Канади је износ дохотка сматран неопходним растао дванаест пута брже него реалан доходак (Michalos, 1989). Подаци из Аустралије такође указују на исто. Конкретно, према подацима из *Newspoll*, чак 56% Аустралијанаца (где спада и више од четвртине најбогатијих) сматра да сав новац троши на основне потребе, а 62% да не може да приушти све што им заиста треба. Ово је нарочито изненађујуће када се има у виду да је само мањи део испитаника у истом истраживању изјавило да не може себи приуштити једнонедељни одмор, ноћни излазак једном у две недеље, или да позове пријатеље на оброк код куће, а чак и међу веома нискодоходовним домаћинствима, само око једне петине је изјавило да не може да приушти специјалне оброке, нову одећу и доколичарске активности (према: *ibid.*).

⁸⁶ Лејерд (2003b) наводи да је на основу података из девет земаља установљено да повећање дохотка за 10% доводи до повећања дохотка који се сматра неопходним за 5%, што је веома сличан резултат.

⁸⁷ До истог закључка касније је дошао и Швант (Schwandt, 2016).

Резултати истраживања о аспирацијама везаних за величину стамбеног простора у САД и Аустралији, такође потврђују ову теорију. У САД, аспирације за стамбеним површинама су се 2011. у просеку увећале више него дупло у односу на педесете године 20. века, а када су породице бројале мање чланова. Након Другог светског рата, на пример, у Левингтону (у Њујорку – В. М.), просечна површина стамбеног простора је износила 750 квадратних стопа; до педесетих она се увећала на 950, до шездесетих на 1.100, до седамдесетих на 1.350, а до 2011. године на 2.500 квадратних стопа (Kavoussi, 2011, према: de Graaf et al. 2014). У последње време (како се деведесетих почело са изградњом огромних кућа са преко 10.000 квадратних стопа и више, од којих су многе само викендице нових богаташа), куће су постале симболи упадљиве потрошње (*ibid.*). У Аустралији се између 1985. и 2000. просечна површина нових кућа увећала за 31%, са 170 на 221 квадратни метар (средином педесетих она је износила 115 квадратних метара), а станова за 25%. Многе нове куће имају чак по три гараже, и то површине и до 50 квадратних метара.⁸⁸ За то време, међутим опада просечан број становника по домаћинству (са 3,6 особа 1955. на 2,6 2000. године, тако да је простор који је одлазио на по једну особу скочио са 40 на 85 квадратних метара, односно са 0,82 спаваће собе по особи на просечно 1,15) (*ibid.*).

Интересантно је поменути још нека од истраживања из САД. Тамошњи износ који се сматра потребним за живот у „разумном комфору“ је почетком овог века остао неколико хиљада долара изнад медијане дохотка у односу на осамдесете године, чак и поред дуплирања медијане (Diener and Biswas-Diener, 2002). 1987. године, испитаници који су зарађивали мање од 30.000 долара годишње су сматрали да би им 50.000 долара било довољно да остваре своје снове, а они који су зарађивали 100.000 су сматрали да би им требало

⁸⁸ За разлику од тзв. великог аустралијског сна, „у којем ће људи градити куће колике год могу да приуште [...] са просечном хипотеком за нове купце кућа, растућом за више од 70% у периоду од десет година до 2001. прецизније би било рећи да ће људи градити куће које не могу да приуште“ (Hamilton and Dennis, 2005: 20).

250.000 долара (према: Csikszentmihalyi, 1999). Према подацима УН (United Nations Development Programme, 1998), доходак који је сматран потребним да би се задовољиле потребе се дуплирао између 1986. и 1994. Најзад, Фреј и Штуцер (Frey and Stutzer, 2002) су показали да је исти доходак у САД, усклађен са инфлацијом, доносио више корисности 1973. него 1995. године. Исти аутори наводе (Frey and Stutzer, 2010), да људи не желе, нити могу да доносе апсолутне судове, већ константно праве поређења са стањима из прошлости или формирају нека очекивања за будућност. Стално постављање виших препона чини да се увек жели више и да се никад не буде у потпуности задовољан.

Истерлин у помињаном чланку из 1974. спомиње Фридманов (Friedman) (Friedman, unpublished paper: 38, према: Easterlin, 1974: 116) налаз према којем у САД „само 20% испитаника сматра да им се финансијска позиција побољшала током последњих пет година, иако се БДП по глави увећао за око 40% током тог периода”. Фридман осим тога пише да „док је економски раст увећао нивое дохотка, он је, у исто време, проширио потрошачке могућности са исходом да се тренутни доходак више не чини адекватним у односу на потребе” (*ibid.*). То је такође, сматра Истерлин, евиденција за дизање стандарда (укуса) које тежи да поништи позитивне ефекте раста на благостање, а који би се могли очекивати на основу конвенционалне економске теорије.⁸⁹

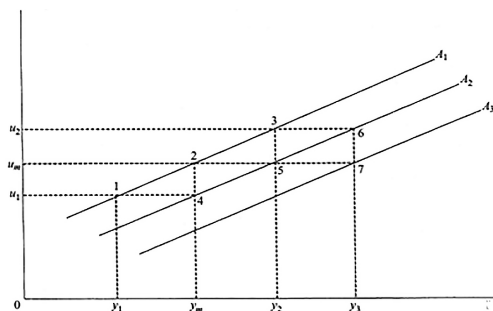
У једном каснијем чланку, Истерлин (Easterlin, 2005b) је утврдио да је у периоду од 1978. до 1994. године у САД долазило до континуираног раста удела оних који желе да путују по иностранству, да поседују базен, и да поседују викендицу. Међутим, број оних који су то и успевали да остваре је у сваком тренутку посматрања вишеструко мањи (Истерлин износи искључиво вредности према старосним групама, па су вредности за читаву популацију непознате). На помену-те аспекте, сматра Истерлин, постоји потпуна адаптација.

⁸⁹ Фенхофен (Veenhoven, 1991) скреће пажњу да политичари често, пре-наглашавајући потенцијални прогрес, изазивају инфлацију аспира-ција, што дугорочно штети субјективном благостању.

Друго, и он је потврдио да доходовне аспирације расту пропорционално доходу. Са друге стране, када је у питању квантитет и квалитет деце, ниво аспирација је у великој мери стабилан (*ibid.*).

У нешто старијем чланку, Истерлин (Easterlin, 2001) теорију раста нивоа аспирација користи у сврху објашњења налаза према којима се у одређеном тренутку они са вишим доходом осећају срећније, у просеку, него они са нижим, такође, да људи у одређеној тачки животног циклуса обично мисле да ће им бити боље у будућности него у садашњости, и да им је боље данас него у прошлости, као и да је искушена срећа, у просеку, константна током животног циклуса (графикон 2).

Графикон 2: Субјективно благостање (u) као функција дохода (y) и нивоа аспирација (A)

Извор: Easterlin, 2001.

Наиме, на почетку животног циклуса, појединци, без обзира на социоекономске околности имају, на пример, углавном сличан ниво материјалних аспирација (тачка 1). Појединци већег дохода ће пре бити у могућности да остваре тј. испуне своје аспирације, и дођу до тачке 2 или тачке 3 – што указује на позитивну крос-секционалну позитивну повезаност две варијабле (ако доходак расте, а материјалне аспирације остају константне). Ако је, међутим, доходак константан, а аспирације расту до, на пример, нивоа A_2 , онда ће субјективно благостање опадати. Међутим, наводи

Истерлин, како се у реалности материјалне аспирације у великој мери мењају током животног циклуса у односу на (увећане – В. М.) доходак, појединци се померају од тачке 2 до тачке 5, односно и доходак и аспирације расту, тако да ниво субјективног благостања остаје константан.

У истом чланку, како је поменуто, Истерлин даје и објашњење за исказе о субјективном благостању у прошлости и будућности. Наиме, ови искази су у одређеном тренутку директно зависни од нивоа аспирација које су задовољене у датом тренутку. На пример, ако се појединац помери из тачке 2 у 5, ниво аспирација се преместио са A_1 на A_2 . Када у тачки 5 оцењује како се осећао у прошлости, његов суд је заснован у односу на тренутни (виши) ниво аспирација, а не на претходни (нижи). Пошто су му у садашњем тренутку аспирације на вишем нивоу, он свој претходни ниво дохотка сагледава у односу на A_2 , односно, у тачки 4, где је и мањи ниво субјективног благостања. Заправо, његов ниво благостања се налазио у тачки 2 (вишој), с обзиром на то да је ниво аспирација био нижи. Исто је и са будућим временом – субјективно благостање ће се налазити у тачки 7, јер ће са растом дохотка порастати и аспирације, а не у тачки 6, како би се могло очекивати на основу самог раста дохотка. Истерлин закључује да, иако економисти често стављају знак једнакости између корисности одлуке и искушене корисности (в. Кахнеман, 1999)⁹⁰, они никако нису исто, и да би корисност одлуке била довољна искључиво ако би се изучавао избор који одређује понашање. Са друге стране, ако се изучава ефекат на благостање који проистиче из датог понашања, ефекат раста аспирација на искушену корисност би такође морао да се узме у обзир.

У једном чланку Истерлина и Ангелеску Меквеј (Angelescu McVey) (Easterlin and Angelescu McVey, 2010),

⁹⁰ У светлу раније помињаних погрешних процена у вези са субјективним благостањем у некој будућој тачки времена као резултата донете одлуке, оно што се антиципира када се доноси одлука, назива се очекивана корисност (*expected utility*), а оно што се осећа касније, као последица одлуке, искушена корисност (*experienced utility*) (Kahneman and Thaler, 2006).

теорија раста аспирација се користи и у сврху објашњења због чега су економски раст и субјективно благостање међусобно често повезани краткорочно, али не и дугорочно. То објашњење је, наиме, повезано са процесом аверзије према губитку (*loss aversion*) (Tversky and Kahneman, 2000; Boyce et al., 2013). Конкретније, када долази до раста дохотка, то доноси релативно мањи раст благостања него што је пад благостања који следи из губитка истог нивоа дохотка.^{91, 92} Опет, као што се види из графикана 2, ако доходак и аспирације порасту из тачке 2 у тачку 5, благостање ће остати на истом нивоу. Али, ако доходак опадне, а аспирације остану на истом нивоу (са тачке 2 се пређе на тачку 1), ниво благостања ће такође опасти.⁹³ То је, дакле, пример потпуне хедонистичке адаптације на раст дохотка и нулте адаптације на опадање дохотка. Другим речима, на промене аспирација се много теже прилагођава у смеру на доле. Када се оствари одређени виши ниво дохотка, он се узима као референтан (што се назива ефектом задужбине) (*endowment effect*) (Kahneman, Knetsch, and Thaler, 1991, према: *ibid.*). Дакле, померање са тачке 2 у тачку 5, наводи се, представља дугорочна кретања, а из тачке 2 у тачку 1, краткорочна. Овде је кључно истаћи, иако Истерлин и Ангелеску Меквеј то не чине, да ово важи само уколико БДП, када опада – опада краткорочно (као у случајевима транзиционих земаља), а када расте – расте

⁹¹ То показује једно занимљиво истраживање Канемена и Тверског (Kahneman and Tversky, 2000 према: Layard, 2011). Наиме, када се баца новчић, при чему погрешно изабрана страна доноси губитак од 100 фунти, утврђено је да добитак који би морао да произилази из одабира праве стране, да би се прихватио ризик, приближно би морао да износи најчешће око 200 фунти.

⁹² Бурчарт је користила податке из Британије (конкретније, *British Household Panel Survey*) и показала да, дугорочно посматрано (током десетогодишњег периода), они који доживе умањење дохотка касније постају мање задовољни животом него они којима је доходак био на константном нивоу, док они којима се повећао доходак нису били задовољнији животом од оних којима се висина дохотка није мењала (Burchardt, 2005). То заједно указује на несиметричну дугорочну адаптацију на промену дохотка – адаптација се јавља приликом раста дохотка, али не и приликом пада.

⁹³ Супротно томе, ако доходак расте тако да не расту и аспирације, из тачке 1 у тачку 2 – ниво благостања ће порастати.

дугорочно (као случајевима бројних европских земаља и САД у периоду након Другог светског рата).

Дакле, материјалне аспирације се вероватно не смањују толико брзо приликом пада материјалног стандарда, колико се повећавају кад стандард расте (Diener and Biswas-Diener, 2002). Тако, падови БДП-а по становнику, нарочито више или мање нагли, могу у још већој мери бити повезани са падом субјективног благостања, него што је случај са растом обе варијабле (Sirgy, 2012). Ту је нарочито интересантан случај Белгије након 1979. (Inglehart and Rabier, 1986, према: Diener and Biswas-Diener, 2002), где је краткорочно дошло и до наглог пада бруто домаћег производа, и до пада субјективног благостања становништва.

Битно је, међутим, и овде, као и у случају социјалне компарације и адаптације, обратити пажњу на међусобну разлику између животних домена (првенствено у смислу разлике између материјалних и нематеријалних домена благостања). Наиме, за раст аспирација такође је показано да је израженији у вези са материјалним доменима благостања.⁹⁴ У том смислу, Истерлин (Easterlin, 2005b) сматра да увећање субјективног благостања појединца може да се оствари његовим фокусирањем на домене живота у којима су раст аспирација (као и адаптација и социјална компарација) мање инхерентни, што, према њему, најчешће није случај. Појединци, наиме, исувише времена троше на постизање материјалног благостања (односно на тзв. комфорна и позициона добра, о којима ће касније бити речи), и потцењују оно што заиста дугорочно може увећати субјективно благостање. Када је раст аспирација у питању, и овде објашњење парадокса прогреса може лежати у томе што богати људи широм света представљају модел потрошње за остале, чак и оне у сиромашнијим друштвима; другим речима, могуће је да су богастија друштва и појединци срећнији јер имају више добара која се желе широм света (Diener and Biswas-Diener, *ibid.*).

⁹⁴ Мада су Бар и Кларк (Barr and Clark, 2012), помоћу података које доноси *Essentials of Life Survey*, прикупљених од преко 1.000 испитаника у Јужној Африци, установили да аспирације расту са дохотком, али и са образовањем.

Дакле, још једно од објашњења парадокса прогреса налази се у чињеници да корисност по укупно благостање услед раста стандарда и потрошње може бити до одређеног степена поништена услед истовременог раста аспирација (Easterlin, 1996, према: Diener and Seligman, 2004).

Симултани поништавајући чиниоци

Велики број аутора из различитих научних области скреће пажњу на поједине друштвене проблеме који често иду уз економски раст у развијеним земљама, а које успут и неретко наводе као могућа објашњења изостанка очекиваног раста субјективног благостања. Ту првенствено спадају погоршање међуљудских односа, раст депресије, раст стопе самоубиства и криминала, уништавање животне средине, итд. Међутим, пре него што се детаљније представе ова објашњења парадокса прогреса, потребно је детаљније представити горе помињани покрет Граница раста, у којем су вероватно најдубљи траг оставиле идеје Скитовског, Хирша и Золотаса.

Скитовскијево најистакнутије дело, *Joyless Economy*, први пут објављено 1976. године, можда је наутицајније када су у питању друштвене промене унутар развијених земаља након Другог светског рата. Централна теза овог аутора је да масовна потрошња не задовољава истинске људске потребе и да пратећа култура материјализма одвраћа људе од тога да схвате који су истински извори субјективног благостања (према: Veenhoven and Vergunst, 2013). Конкретније, Скитовски сматра да се узрок незадовољства код људи унутар претежно економски развијених земаља крије у њиховој претераној тежњи за „комфором“, у поређењу са „стимулацијом“. То су два међусобно искључујућа извора благостања, од којих први подразумева уживање у потрошним добрима, првенствено у циљу превазилажења или спречавања негативних афеката (за шта није потребно имати специјалне вештине, и често подразумева формирање навика, па чак и зависности), док друга подразумева креативне активности

које по себи представљају ужитак, за које су потребне одређене способности, као и учење нових ствари. Оне су карактерисане новином, неизвесношћу, променљивошћу, сложеностју, и посебним умећем да се ужива у њима (према: Pugno, 2014; Frey and Stutzer, 2014).^{95, 96, 97}

Главни проблем са комфором је тај што се задовољство које одатле произилази умањује помоћу два психолошка механизма. Прво, помоћу адаптације, обично несвесне, тако да су потребне све веће количине добра или активности како би се одржао исти ниво задовољства, при чему су у случају зависности штетни ефекти по благостање још јачи. Друго, постизање вишег нивоа комфора поништава се једнаким постигнућима од стране других (Pugno, *ibid.*). Из тога следи да би потрошња времена и новца требало да се заснива на ужитку, али таквом који пружа континуирану фасцинацију, изазов, и испуњење (Lyubomirsky, 2011). Ту би, рецимо, спадала културна добра, као што су музика, литература, или уметност – који су, дакле, мање подложни хедонистичкој адаптацији (Easterlin, 2005b). Припадници економски развијених друштава, према Скитовском (при чему се он фокусира на САД), међутим, обично не успевају да развију то умеће и потцењују уживање у стимулацијској врсти добра, на штету свог благостања (Scitovsky, 1992: 182–204). Поред тога, превелик обим комфора, према Сиктовском, може и штетно утицати на задовољство, и то такође може

⁹⁵ Скитовски (Scitovsky, 1976) наводи резултате експеримената (на пример, помоћу фотографија покрета очију одојчади или мерења електричних импулса унутар мозга животиња), према којима новина има стимулишући ефекат, а који се понављањем губи, и према којима људи и животиње генерално преферирају умерени степен новина.

⁹⁶ Како пише Пуњо (Pugno, 2013), активност је креативна када се шире или продубљују искуства и знања, а да то представља ужитак. Међутим, појединац не може знати хоће ли уживати у садржају новине, па ужитак није увек сигуран. Појединац, другим речима, не зна да ли поседује адекватне тзв. „доколичарске способности“ за ужитак у новини. Ако је степен новине изабране активности оскудан, појединац осећа досаду, а ако је прекомеран у односу на његове доколичарске способности, он осећа анксиозност.

⁹⁷ Скитовски се бави и досадом, и сматра је посебним проблемом неактивних сиромашних и незапослених младих, који немају средства нити могућности за креативну потрошњу (Bianchi, 2009).

допринети објашњењу изостанка раста субјективног благостања и поред раста материјалног стандарда.

Хиршово дело је значајно за парадокс прогреса због појма појма позиционих добара, који је у великој мери повезан са теоријом социјалне компарације. Позициона добра су она чија потрошња доноси корисност услед поређења са потрошњом од стране других – што је више људи у могућности да себи приушти одређена добра којима су раније тежили, та добра имају мању корисност (Conlin, 1978). Другим речима, када се једном достигну од стране већине људи, позициона добра губе своју инхерентну и статусну вредност.⁹⁸ На пример, Хирш нуди метафору са колом људи која маршира путем ка већем животном стандарду, где су позади нижи слојеви који константно достижу ниво оних испред, и који су стално фрустрирани (депримирани) због тога не достижу никад исти ниво као и остали испред (Grubel, 1978). Како биолошке потребе бивају задовољене у све већој мери, нарочито у развијеним друштвима, релативна важност позиционих добара расте, а потенцијална корисност економског раста опада (Matthews, 1977). Што више расте општи ниво дохотка у друштву, а основне потребе све више задовољене, релативна позиција и друштвени статус постају све битнији. Маргинална корисност потрошње опада по себи, а позициона добра и статус, са друге стране, релативни су концепти, и зато не могу порастати у просеку – појединац може побољшати свој социјални статус, али не сви појединци истовремено (Brekke et al., 1998).

Хирш се бави све јачим тржишним притиском за већим обимом потрошње, у циљу одржања и нечије релативне друштвене позиције. У економски развијеним друштвима, како квантитет потрошње добара расте, време потребно да се

⁹⁸ Позициона добра одређују нечију позицију у друштву, услед чега су друштвено ретка. Друштвена реткост има бар два ефекта. Први је физичко гомилање – на пример, што више људи поседује аутомобиле, учесталије су саобраћајне гужве, или како наводи Фенхофен, једрење више не доноси задовољство колико раније јер има превише једрилица на језеру (Veenhoven, 2008b). Други је социјално гомилање – на пример, у сфери пословања, ограничен је удео директора, пословођа итд. Широка тежња за овим добрима узрокује да се или њихове цене увећавају, или да им квалитет опада, или и једо и друго (Hirsch, 1977; *Social Limits to Growth*, 2013; Ekins, 2000).

ови троше постаје све оскудније и скупље (Antoci et al., 2005). Односно, што се више посвећује времена раду, потрошњи, и вишем позиционирању, релациона добра или релаксација постају релативно све скупљи због недостатка времена (Clanton, 1979). Тако, долази и до замене тзв. временски-интензивних активности, попут релационих активности, тзв. временски-штедећим активностима, као што је потрошња брзе хране (Antoci et al., *ibid.*). Бруни (Bruni, 2010), тако, пише о тзв. Паретовој неефикасности прекомерне упадљиве потрошње – како се упадљива добра прекомерно троше, време издвојено за неупадљиву потрошњу постаје све неефикасније. Механизам је сличан затворениковој дилеми у којој жеља појединца да релативно побољша положај води друге у неефикасне исходе (*ibid.*). Урушавање моралности, па и међусобног поверења, као и раст индивидуализма, Хирш такође види као велике проблеме богатих друштава (Ekins, *ibid.*).

Коначно, у књизи *Economic Growth and Declining Social Welfare*, Золотас (Zolotas, 1981), пише да што је земља развијенија, вероватније је да ће трошкови раста бити већи од његове користи. Повезаност између економског раста и друштвеног благостања он види не само кроз опадајућу маргиналну корисност, већ облика обрнутог слова *U*, тако да након одређене границе, даљи економски раст чак бива и негативно повезан са друштвеним благостањем. Међутим, он не даје податке на основу којих се то може показати (према: Veenhoven, 1989).

Према Золотасу, дакле, када се у индустријским друштвима достигне одређен стадијум богатства, стопа раста друштвеног благостања опада испод нивоа економског раста, и чак тежи да буде негативна (*ibid.*).⁹⁹ Овај аутор разматра ефекте економског раста на благостање помоћу смера

⁹⁹ И заиста, поједини негативни индикатори, као што су загађење животне средине или гојазност, често су позитивно повезани са БДП-ом (ONS, 2000; 2007). Даље, многи индикатори квалитета живота су конкавно повезани са БДП-ом – писменост или удео оних са терцијарним степеном образовања опадају на вишим нивоима БДП-а. Такође занимљиво, поједине варијабле, као што је број прималаца Нобелових награда по становнику, карактерише растућа маргинална корисност, тако да убрзано расту на вишим нивоима дохотка (Diener and Suh, 1997).

промена неекономских аспеката друштвеног благостања, као што су физичко и ментално здравље, стопа криминала, итсл. Као разлоге због којих расте разлика између стопе економског раста и раста друштвеног благостања он наводи прекомерно исцрпљивање обновљивих и необновљивих природних ресурса, загађење животне средине, урбанизацију, конзумеризам, и отуђење међу људима (према: Bogowski, 1984).¹⁰⁰

Даље, многи аутори истичу битност друштвених односа за субјективно благостање, и њихову деградацију последњих деценија као објашњење парадокса прогреса. Велики број психолошких, социолошких, и антрополошких истраживања, указују на кључну улогу квалитета социјалних односа за субјективно благостање (према: Becchetti and Santoro, 2007). Баумајштер (Baumeister) и Лери (Leary) (Baumeister and Leary, 1995, према: Bartolini, 2007) су, сумирајући резултате добијених на основу скоро три стотине истраживања показали да је жеља за међуперсоналним везама заправо једна од основних човекових потреба, док је, са друге стране, нарушавање веза повезано са многим патолошким последицама, како психичким, тако и физичким. Још је Бредбурн (Bradburn) у већ помињаном истраживању (Bradburn, 1969) утврдио да су социјални односи једни од најјачих детерминанти искушавања позитивних афеката (в. Vladislavljević and Mentus, 2018), а Канеман и сарадници да је само једна од петнаест посматраних активности свакодневног живота (молитва) позитивнијег афективног баланса када је појединци обављају сами (Kahneman, et al., 2004, према: Bruni and Stanca, 2008).¹⁰¹

На пример, Пуњо (Pugno) (Pugno, 2007) такође наводи да је субјективно благостање у веома великој мери одређено блиским односима и наводи резултате истраживања који указују на

¹⁰⁰ Према Золотасу, „ментални стрес, страхови, агресивност и друштвена апатија постали су главне карактеристике модерних друштава” (Zolotas, 1981: 177, према: Ellis, 1985: 770).

¹⁰¹ Иначе, потоње истраживање, које је обухватало узорак од 9.000 жена из Тексаса, показало је и да су најпожељније активности током дана сексуални односи, затим дружење, па релаксација, а најнепожељније путовање до радног места и назад, затим рад на радном месту, па рад у оквиру домаћинства (према: Layard, 2011).

њихово слабљење у случају САД. Тако, између почетка седамдесетих и 1994. године проценат веома срећних у вези са својим браком је опао са 67,5% на 61,5%, затим удео оних који не сматрају да се људима може веровати је порастао са 52% на 58,5%, а опао је и удео оних који редовно посећују родбину и суседе (Lane, 2000, према: *ibid.*). Други налази упућују на чак четвороструки раст стопе развода, као и на раст са 25% на 39% одраслих самаца у периоду између 1960. и 1995. године, али и на пад за чак половину преудатих жена између шездесетих и осамдесетих година 20. века (Myers, 1999, према: *ibid.*). Подаци о инфантициду указују на то да су скоро сви почињени од стране неког унутар породице.¹⁰²

Лејерд (Layard, 2009) такође чињеницу да од шездесетих година прошлог века није дошло до пораста осећаја среће у Великој Британији и САД упркос расту животног стандарда, објашњава неутрализовањем од стране погоршања међуљудских односа, односно већим уделом распаднутих породица, мањом кохезивношћу заједнице уопште, итд. (али и већим стресом на радном месту¹⁰³). Према њему, наиме, најштетнији ефекат по осећај среће људи је пад поверења у друге, јер за већину људи врло битна детерминанта осећаја среће је осећај да су остали људи на њиховој страни, да им не представљају претњу. А управо је, слично малопре поменутом, проценат оних који сматрају да се већини других људи може веровати у Великој Британији и САД опао са 55% 1960. године на 35% 2010. године; за пад друштвене кохезије нарочито је заслужан раст индивидуализма, нарочито у САД (*ibid.*). У периоду од 1952. до 1998. удео Америчанаца који су сматрали да људи воде „добре животе – моралне и искрене – као и раније“ је опао са 51% на 27% (Layard, 2016).

Деца између 11 и 15 година старости, када се питају колико се слажу са исказом да је „већина ученика у мом одељењу

¹⁰² При томе, стопа убиства одојчади до једне године старости је порасла са 51 на 84 случаја на милион становника, почевши од друге половине седамдесетих у наредних двадесетак година (Pritchard and Butler, 2003, према: *ibid.*).

¹⁰³ Према *Eurobarometer*-овом истраживању из 1996. године, близу 50% испитаника изјавило је да сматра да је дошло до значајног раста стреса укљученог у обављање посла, док само 10% сматра да је дошло до смањења (Blanchflower and Oswald, 2000, према: Layard, 2011).

љубазно и спремно да помогне”, у Шведској, Швајцарској, и Немачкој у три четвртине случајева одговарају потврдно, у САД у нешто преко половине случајева, а у Русији и Енглеској у 46% случајева. Проблем у вези са индивидуализмом је тај њиме настаје друштво без јасног концепта заједничког добра (Layard, 2009). Поједини аутори (на пример, Aћuvia, 2002), међутим, раст индивидуализма виде као позитивну ствар јер се појединци охрабрују да трагају за личном срећом пре него да испуњавају друштвено наметнуте обавезе.

И према Хеливелу (Helliwell) и Патнаму (Putnam) (Helliwell and Putnam, 2004), већина истраживања показује да људи који перципирају људе из окружења као оне којима се може веровати, исказују већи степен задовољства животом и осећаја среће. На пример, посматрано према земљама групно, постоји позитивна корелација од 0,65 између просечног осећаја поверења, са једне стране, и учесталости враћања изгубљених новчаника, са друге стране (Knack, 2001, према: Layard, 2011). Патнам (Putnam, 2001а, према: Diener and Seligman, 2004) је открио дугорочно опадање нивоа поверења у друге људе и владине институције у неколико западних друштава.

Лејн (Lane) (Lane, 2000) такође указује на скорашњи пад задовољства животом у развијеним земљама, што и он делимично види као резултат слабљења пријатељских и породичних односа, као и пораста времена током којег се гледа телевизија. Друго, он такође сматра да људи нису добри у процењивању тога шта би увећало, а нарочито максимизовало, њихову срећу, при чему, на пример, често упадају у замку зарађивања више новца на уштрб односа са блиским људима.^{104, 105}

¹⁰⁴ Овде је корисно поменути Фенхофену (Veenhoven, 2010) критику Лејнове књиге. Пре свега, Лејн се, наводи Фенхофен, бави само САД-ом (где заиста није дошло до пораста осећаја среће), а занемарује друге западне земље (где, наводно, јесте дошло до поменутог раста). Друго, Лејн је у истраживање укључио само интервал од 1972. до 1994. године, па због тога је констатовао пад осећаја среће, а да је узео у обзир цео период за који су доступни подаци, односно од 1946. до 2002. године, резултат би био константност осећаја среће. Треће, Лејн се, истиче Фенхофен, бави искључиво падом удела веома срећних припадника популације, при томе занемарујући и наводни пад несрећних.

¹⁰⁵ В. и Waligorski, 2002 и MacCulloch, 2002.

Стефано Бартолини (Stefano Bartolini) (Bartolini, 2007) ширење тржишних односа (углавном засновано на личним интересима), сматра нарушавајућим чиниоцем међуљудских односа, што се, између осталог одражава порастом усамљености. „Докази о паду социјалног капитала у САД одражени су у деструктивном утицају тржишног друштва на друштвене односе и кохезију, како је показано обимном мултидисциплинарном литературом, која је отпочела можда још од конзервативних и социјалистичких критика Индустријске револуције” (Bartolini, 2007: 350-351). Осим наведеног, Бартолини разматра и просторни аспект нарушавања међуљудских односа. Урбанизација, према њему, нарушава односе одређујући ниво доступности релационих добара. Западни градови су, заправо, грађени за рад и трговину, а не како би се подстицали сусрети између становника и јачали односи између њих. Зато су данас у економски развијеним друштвима презаступљене скупе могућности доколичарских активности типичне за градски живот, а град, иако центар раста, према Бартолинију истовремено је и срж масовног незадовољства. Тако се оскудност друштвених односа надокнађује тежњом за материјалним богатством, а „енормна акумулација произведених добара и робовање свему што је приватно, што карактерише тржишна друштва, могу бити реакције на ерозију свега што је заједничко људима” (*ibid.*: 351).

Једно интересантно истраживање спровела је Фелпсова (Phelps) (Phelps, 2001), која је помоћу испитаника из САД утврдила да је вероватније да алтруисти имају релативно веома висок ниво осећаја среће, чак и када се контролише висина дохотка. Како Фелпсова тврди, у САД долази до опадања удела алтруиста у популацији, чиме се делимично може објаснити парадокс прогреса у случају САД. Према истраживању *Gallup*-а (Gallup, 1999, према: Eckersley, 2000) скоро половина становника САД је веровало у постојање тамошње моралне кризе, а скоро две трећине да су промене моралних и културних вредности од шездесетих година прошлог негативне услед превелике пермисивности.¹⁰⁶ Само 3%

¹⁰⁶ Узгред, историјска тенденција већине генерација да свет виде као морално посрћући, може се објаснити уобичајеном тенденцијом људи да себе виде моралнијим него друге; осим тога, други се пре сматрају морално одговорним, док се на лично делање посматра као на производ околности (према: Eckersley, 2000).

испитаника је сматрало деведесете године периодом највећег морала.

На овом месту је веома битно представити идеју релационих добара и активности, и њихових значаја за субјективно благостање уопште. Они се одређују као она добра и активности „у којима не може да се ужива сам, већ постоје искључиво приликом дељења; њихова производња и потрошња се врло често не може раздвојити: релациона добра се производе и троше у исто време учешћем у некој друштвеној активности са другим људима“ (Antoci et al., *ibid.*: 151–152).

Бруни (Bruni, 2010), након Скитовског, разрађује идеју да у економски развијеним друштвима људи производе и троше премало релационих добара, са ненамераваним резултатом пада индивидуалне али и јавне среће, при чему је то оно што он сматра најбитнијим изазовима за савремене друштвене науке. Бруни наводи да кад су материјалне потребе до одређеног степена задовољене, као што је најчешће случај у развијеним економијама, “благостање зависи у све већем обиму од социјалних фактора, као што је друштвено окружење [...], и могућности да се конструише и ужива у смисленим и задовољавајућим односима са другима” (према: Antoci et al., 2005: 2). Међутим, аутори све чешће откривају да време које људи посвећују међуличним односима опада, односно да у економски развијеним друштвима, и време и напор посвећени производњи и потрошњи релационих добара опадају (*ibid.*).

Слично томе, Бекети и Санторо (Santoro) (Becchetti and Santoro, 2007) наводе два економска и социјална аспекта савременог доба битна за разумевање парадокса прогреса – технолошки напредак уопште и револуција у информационим и комуникационим технологијама. Ове промене су утицале на побољшање појединих аспеката живота попут продуктивности и квалитета слободног времена, док су, са друге стране, многи други домени живота суштински остали неизмењени, попут подизања и образовања деце, или одржавања односа са блиским људима, а који и даље захтевају једнаку врсту и интензитет напора, и најчешће, исту количину времена као што је то било стотинама годинама раније. Разлог за то, према Бекетију и Сантороу се крије у чињеници да су ове активности

само делимично подржане новим технологијама. Тако, раст продуктивности рада и квалитета нерелационе доколице и, са друге стране, стагнирање продуктивности релационе доколице, повезани су на тај начин да је опортунитетни трошак једног сата потрошеног на релациону доколицу исто што и пропуштено уживање услед једног сата нерелационе доколице или пропуштеног дохотка једног сата рада. Другим речима, како кажу Бекети и Санторо, долази до тзв. Баумоловог ефекта између продуктивности радних сати са једне стране, и продуктивности релационе доколице, са друге. Технолошки напредак драматично увећава опортунитетни трошак активности (релационе доколице), чија продуктивност стагнира. Осим тога, како субјективно благостање није у потпуности у рукама одређеног појединца, већ зависи и од понашања других, и како технолошки процес увећава продуктивност рада, опортунитетни трошкови релационе доколице могу бити толико високи да развију затвореникову дилему у којој је доминантна стратегија да се обезбедити оптимум за себе, а не социјални оптимум у производњи релационе доколице, чиме се, на крају, умањује укупно субјективно благостање (*ibid.*).

Како је било поменуто, према Скитовском у развијеним друштвима троши се премало стимулацијских добара, у која спадају и релациона. Висока улагања у рекламирање од стране великих корпорација чине потрошњу стимулацијских добара релативно скупом. Релативна цена релационих добара расте јер временом, дакле, није дошло до побољшања технологије међуљудских односа, за разлику од технологије робе, која се јесте побољшала (Bruni, 2010).¹⁰⁷ Зато се све више конзумирају 'псеудо' релациона добра, као што је гледање телевизије.

Како наводе Бруни и Станца (Stanca) (Bruni and Stanca, 2008), гледање телевизије је у савременим друштвима најбитнији облик забаве (осим што се веома дуго гледа – у Западној Европи у просеку 217 минута дневно, и 290 минута у САД, приметна је и тенденција раста у односу на средину деведесетих) и агенс социјализације, и има значајне ефекте у смилсу

¹⁰⁷ Френк (Frank, 1985) и Јен (Ng, 1978) раније су изнели сличне идеје.

потискивања релационих активности. Помоћу података из *World Values Survey*, Бруни и Станца су открили позитивну корелацију између задовољства животом и индикатора релационости, и негативну између гледања телевизије и индикатора релационости. Они тиме делимично објашњавају парадокс прогреса. Механизам негативне корелације задовољства животом и гледања телевизије оштећује и донекле замењује одnose са другима. Друго, кроз рекламирање и садржај програма уопште, подстиче се веровање да субјективно благостање зависи од материјалне потрошње, чиме расту материјалне аспирације. Најзад, људи гледају телевизију јер то одузима мање времена и напора него релационе активности (*ibid.*).

Динер и Бисвас-Динер (Biswas-Diener) (Diener and Biswas-Diener, 2002) наводе и мањак слободног времена као могући узрок незадовољства унутар популација развијених земаља. Многи подаци за САД упућују на то да радници проводе све више времена на радном месту, чиме се знатно смањује дужина слободног времена (према: Jacobs and Gerson, 2001). Време на радном месту, које је константно опадало од зачетака фабричког система до 1940. године, а када је 40 сати постало стандардно – претходних деценија је у порасту. У томе су значајну улогу играли, са једне стране, пад моћи синдиката и, са друге стране, преференције самих америчких радника, који су сами бирали да раде дуже због претеране материјалистичке и конзумеристичке оријентације (Schor, 1998, према: Jacobs and Gerson, *ibid.*). Лејн наводи и резултате истраживања који јасно указују на опадање преференција за послом у односу на слободно време. Конкретно, према *Gallup*-овим подацима, на питање да ли се ужива више у послу или ван посла – 1955. године је 38% испитаника одговарало на послу, а 49% ван посла; са друге стране, 1991. године 18% њих је одговарало да више ужива на послу, а 68% ван посла (Lane 1998).

Линдер (Linder) је пре неколико деценија (Linder, 1970, према: De Graaf et al., 2014) упозорио да економски раст подразумева раст недостатка времена, и да су сва ранија предвиђања економиста у вези са растом слободног времена била погрешна. Према њему, у току је процес настајања

„измрцварене доколичарске класе“, изгладнеле за слободним временом, и да, како се количина упадљивих добара увећава, захтеви за одржавањем истих такође расту. Наиме, Линдер је покушао да, за разлику од већине економиста, потрошњу времена посматра на другачији начин од потрошње новца (Linder, 1970, према: Sullivan, 2011). Наиме, према њему постоје два типа ресурса у процесу потрошње – време и добра; што се једно од њих увећава, друго се смањује, што је слично зачараном кругу раста продуктивности и раста потрошње. Економски раст намеће потребу да се троши већа количина добара током исте јединице времена. Даље, раст продуктивности не значи нужно мање рада – што се више добара поседује, више је времена потребно за њихово одржавање, па време потребно за рад у домаћинству такође може расти. Супротно интуицији, у високо развијеним земљама општи раст времена неопходног да се одржи виши ниво потрошње такође значи да други аспекти квалитета живота теже опадању – на пример, квалитет услуга опада како њихов квантитет расте, као и способност за доношење одлука од стране потрошача суоченог са презасићеношћу потрошним добрима, али и увећаним опортунитетним трошковима времена неопходног да се изврши потрошња уз довољну количину информисаности (о овоме, међутим, више у шестом делу овог поглавља). У случају одређеног броја добара, тако, долази до пада квалитета потрошње, а оне активности које су временски више захтевне, попут културних активности, бивају замењене оним мање захтевним. Линдер помиње неке од механизма помоћу којих се омогућава све већа потрошња током исте јединице времена, као што су истовремено конзумирање више од једне врсте потрошног добра, или консекутивно конзумирање, али тако да свако наредно траје све краће. Овај аутор је изнео и суморно предвиђање које се односи на безрезевну потребу за даљим економским растом у циљу увећања материјалног стандарда, а што ће погубно за животну средину (*ibid.*).

У складу са тадашњим Линдеровим претпоставкама, не чуде резултати истраживања *PEW*-а из 2013. године, према којима више од половине америчких родитеља сматра тешким да остваре своје породичне и пословне обавезе, и више

од једне трећине се „увек осећа ужурбано“ (Wang et al., 2013, према: De Graaf et al., *ibid.*). У Аустралији је 2000. године у односу на десет година раније, чак 91% становника сматрало да је под већим стресом и притиском, а преко две трећине њих да је имало мање времена за породицу и пријатеље (према: Eckersley, 2000).¹⁰⁸

Од раних осамдесетих година прошлог века првенствено у Јапану (али и у Јужној Кореји и Кини), приметна је, и све израженија, тенденција смртног исхода услед превеликог умора изазваног радом (најчешће изазваног церебралним и кардиоваскуларним поремећајима), који се означава као кароши (過勞死) (Капаи, 2009). Осим тога, још један феномен регистрован најпре у Јапану је каро-ђисатсу (過勞自殺), односно намерно самоубиство услед менталних поремећаја повезаних са претераним умором (Ментус, 2017в). Ове две појаве су најпотпунија слика убитачних последица тамошњег претерано дугог радног времена.¹⁰⁹

Хохшилд (Hochschild) (Hochschild, 1997, према: Jacobs and Gerson, *ibid.*) наглашава културну трансформацију у којој је дом постао радно место, а радно место дом. Према њему, у развијеним друштвима исувише се фокусира на награде које проистичу из рада, а радно место се види као место одмора од тешкоћа савременог породичног живота. Док поједини сегменти радника раде више сати него икада, други не могу да нађу посао који обезбеђује довољно сати рада. Тако, од кључног значаја је заправо дистрибуција радних сати, а не просечна вредност. Према истом аутору, дуже радно време је делимично резултат померања са доминантно мушкохранитељских породица на породице где су и жене укључене на тржиште рада, као и на и једнородитељска домаћинства. Према Џулијет Шор (Schor, 1991, према: Jacobs and

¹⁰⁸ Осим тога, 79% репрезентативног узорка је сматрало да је мања сигурност запослења него десет година пре, 55% да је дистрибуција богатства у Аустралији мање праведна, 70% да би јаз између богатих и сиромашних требало да буде мањи, а само 28% да би укупно богатство Аустралије требало да расте што брже (*ibid.*).

¹⁰⁹ За конкретне податке о трендовима ових појава в. *International Labour Organization* (2013).

Gerson, *ibid.*), број радних сати годишње се између 1969. и 1987. године у просеку увећао за 305 сати међу женама, и за 98 сати међу мушкарцима^{110, 111, 112}. Иако преференце самих радника сматра одговорним за увећање радног времена, иста ауторка наводи велики број истраживања која указују на то да би већина Американаца изабрала више слободног времена, чак и по цену умањења животног стандарда. Међутим, сматра она, систем то ретко уопште дозвољава као избор. *Part-time* рад, на пример, обично подразумева недовољну висину дохотка и недостатак додатних олакшица. Доколица, осим што се смањује у квантитавном смислу, смањује се и у квалитативном – већина слободног времена одлази на куповину и гледање телевизије – најпопуларније активности су оне које захтевају најмање напора, што је и разумљиво с обзиром на исцрпљеност након посла (према: Kuttner, 1992). Овоме се додаје и чињеница да се све више времена проводи и у саобраћајним гужвама при доласку и одласку са радног места – између 1982. и 2000. године проценат путева у САД где се стварају гужве је порастао са 34% на 58% (Schrank and Lomax, 2002, према: Frank, 2005).

Шор тако сматра да капитализам у постојећем облику сам по себи делимично представља објашњење изостанка раста осећаја среће. Она описује зачарани круг рада и трошења. Људски рад се у потпуности претвара у робу, а пошто ничим нису спречени, послодавци држе раднике све дуже на радном месту; дуга радна недеља и недовољан број запослених чине да послодавци имају мање трошкове по раднику. Индустрија избацује производе који захтевају купце; рекламирањем, купци

¹¹⁰ Укључење жена у тржиште рада упоредо је делимично довело и до препрека у заснивању бракова (Jacobs and Gerson, 2001, према: Fischer, 2008).

¹¹¹ Канемен и сарадници (Kahneman et al., 2004) пишу да жене са вишим дохотком обично уживају боље радне услове и доколицу него оне са нижим дохотка. Међутим, пошто раде дуже, а рад је у просеку мање извор задовољства у односу на доколицу, корисност вишег дохотка у великој мери бива поништена. Иако је за многе рад и данас извор стимулације, технолошки напредак га је у великој мери учинио досадним, монотоним, мање изазовним и, самим тим, мањим извором задовољства (Abramovitz et al., 1973).

¹¹² Међутим, дужина радног времена не мора нужно бити повезана са економским растом (Kenney, 2012b).

се убеђују да ће ти производи учинити да се боље осећају; они се задужују да би дошли до поризвода за којима нема реалних потреба, и често се дешава да раде и дуже него што стварно желе да би отплатили дугове; осећај среће услед последње куповине временом сплашњава, па се купују нови производи, и круг се наставља; излазак из круга је немогућ, јер доходак је мањи од трошкова живота, а дугови се акумулирају (*ibid.*).¹¹³ И Лејн (према: Veenhoven, 2008b) пише о системском притиску да се одржи материјална потрошња која човека, са једне стране, удаљава од реалних, а више задовољавајућих активности (нарочито релационих), а са друге стране, изазива фрустрацију услед константне тежње да се зарађује толико колико је потребно у циљу одржања таквог стања.

Ни млађе популације развијених земаља нису имуне на ове промене. Тако, 1967. године је две трећине америчких студената сматрало да је „развијање смислене филозофије живота” веома битно за њих, а мање од једне трећине њих да је то „зарађивање много новца”. Међутим, до 1997. године ови проценти су се обрнули (Korten, 2000, према: De Graaf et al., *ibid.*). Резултати анкете над четврт милиона студената у САД су показали да њих скоро три четвртине сматра веома важним да буду финансијски успешни. Слично, међутим, важи и за тамошњу општу популацију – крајем прошлог века скоро две трећине тамошњег становништва је добар живот поистовећивало са много новца (што је скок са 38% из 1975. године) (Anielski, 2007). Даље, чак 93% аустралијских тинејџерки куповину сматра својом омиљеном

¹¹³ На узорку радника из Јапана, Отсука и сарадници (Otsuka et al., 2013) утврдили су да на вишим доходовним нивоима доходак није повезан са задовољством животом, позитивним афектом и самопроцентом осећаја среће, и за то понудили неколико објашњења. Прво, испитаници вишег дохотка су углавном менаџери, а они имају велику одговорност на послу (нарочито они који су одговорни за животе других и њихову безбедност), што може представљати извор јаког негативног афективитета (две трећине испитаника у овом истраживању се иначе бавило неким опаснијим занимањем). Друго објашњење Отсука и сарадници виде у броју радних сати, који се увећавају са настојањем да се увећају приходи. Треће, испитаници са вишим дохотком нису се бавили никаквим физичким активностима, што је повезано са субјективним благостањем (као и са дохотком; међутим, менаџери најчешће немају времена за такве активности, а ни за друге битне активности, попут провођења времена са породицом).

активношћу, док само нешто мање од једне двадесетине сматра да је то помагање другима (De Graaf et al., *ibid.*).

Како је било поменуто, такође веома битни проблеми последњих деценија унутар економски развијених друштава, а који се често наводе као једно од могућих објашњења парадокса прогреса, менталне су природе. У само првих пет деценија након Другог светског рата, и симултаног огромног економског раста, инциденција депресије у САД се удесетостручила (Cross-National Collaborative Group, 1992, према: Myers and Diener, 1995; Twenge, 2000; Hamilton and Denniss, 2005). Према појединим подацима, код деце је стање још алармантније, и то у толикој мери да се чак може говорити о епидемији (према: Veenhoven, 2010). Око 16% становника је искусило епизоде озбиљне депресије, а код 6% њих сваке године депресивне епизоде нарушавају нормално функционисање током бар две недеље (*ibid.*).¹¹⁴

Према Лејну (Lane, 1994) епидемија депресије погађа не само високо економски развијене земље, већ и нагло модернизујуће територије, попут Тајвана. Лејн наводи да, према подацима Светске здравствене организације, сваке године бар 100 милиона људи развије клинички препознатљиву депресију и из више разлога би требало очекивати да тај број порасте. У САД они рођени након 1945. имају десет пута већу вероватноћу обољевања него они рођени пре. Од оних рођених пре 1955. године само 1% је оболевао од депресије до своје 75. године живота, а од оних после, чак 6% до своје 24. године. Процењује се да ће скоро половина популације САД имати блажи или тежи облик менталне болести. У Великој Британији је међу децом до

¹¹⁴ Међутим, Фенхофен (Veenhoven, 2010), иако се слаже са тим да су популације развијених друштава у великим проблемима када су посредни наведена ментална обољења, доводи у питање налазе према којима је стопа обољења од депресије заиста порасла. Наиме, иако заиста јесте дошло до повећања броја људи којима је дијагностикована депресија, то заправо може бити резултат тога што су стручњаци сада квалитетнији у препознавању симптома, или да су људи свеснији како се осећају. Фенхофен додаје да је депресија мање препознатљива у мање развијеним друштвима, не само зато што су људи мање свесни симптома већ и зато што се лоша осећања пре приписују лошим спољним условима.

10 година старости између 1985. и 1990. године дошло до повећања поремећаја расположења за чак 42%.

Твенџ (Twenge) (Twenge, *ibid.*) наводи да је у САД забележен и раст анксиозности, тако да је просечно дете у САД 2000. било више анксиозно него просечно дете које је имало психијатријски третман током педесетих. Почетком двехиљадитих око 7,5% становника САД је имало епизоду клиничке депресије пре напуњених 14 година, што је двоструко увећање за само једну деценију (Schwartz and Ward, 2004). Међутим, како пише Бери (Barry) (Barry, 2000) у једној од критика Лејна, од свих Американаца рођених пре 1955. године, само 1% је имао клиничку депресију до 75. године старости, и потрошња антидепресива није валидан показатељ трендова обољења од депресије.

Данас је у Аустралији првих десет обољења међу младима психолошке природе или везано за различите облике злоупотребе недозвољених супстанци, а у Француској скоро четвртина популације узима нека од средстава за смирење, антидепресиве, антипсихотике, или друге лекове који мењају расположење (слично као и у САД); једна шестина одраслих Британаца има некаквих проблема са менталним здрављем, при чему, у случају половине њих су то анксиозно-депресивни поремећаји, а према Светској здравственој организацији и Светској банци, за клиничку депресију, која је већ главни узрок поремећаја, очекује се да буде друга светска највећа болест до 2020. године (према: Hamilton and Denniss, *ibid.*). Према другим изворима, током претходне четири деценије унутар развијених земаља клиничка депресија и алкохолизам¹¹⁵ су се у просеку утростручили (а стопа криминала још више) упркос великом економском расту и смањењу апсолутног сиромаштва (према: Halligan, 2009).

И према Лејерду (Layard, 2006), раст стопе криминала такође може послужити у сврху објашњења парадокса прогреса. Конкретније, стопа насилних злочина, обмана, провала, крађе кола, и других крађа су све порасле у периоду између 1950. и

¹¹⁵ У свим европским земљама, осим Француске, дошло је до пораста цирозе јетре у односу на 1950. годину (Layard, 2011).

1980. године – укупно за чак 500% у Великој Британији, и за 300% у САД. У САД се у периоду од 1957. до 1995. упетостручила стопа насилних злочина (а уз то се и утростручила стопа тинејџерских самоубистава, удвостручила стопа развода и благо опао осећај среће оних у браку) (Glenn, 1990, према: Myers and Diener, 1995). И Пуњо (Pugno, 2007) сматра да је раст самоубиства и депресије добар индикатор опадања друштвеног благостања, и додаје да усамљеност може утицати и на једно и на друго. Више од четвртине становника САД иначе се сматра усамљеним, у смислу недостатка интимности, и поред великог броја пријатеља (Schwartz, 2004а). Према појединим изворима, у већини развијених земаља долази до раста стопе самоубиства, и у скоро свим до раста самоубиства међу младима (Layard, 2011). Међу америчким средњошколцима и студентима самоубиство је други водећи узрок смрти (након несрећних случајева) (Schwartz and Ward, *ibid.*).

Злоупотреба дрога међу младима се такође увећала унутар скоро свих Западних друштава, у неким случајевима до епидемиолошких размера; у Аустралији, на пример, смрт услед предозирања се током претходних деценија увећала преко шест пута (Eckersley, 1997; 1998b, према: Eckersley, 2000).

Тек објављени резултати истраживања младих између 16 до 25 година старости у Уједињеном Краљевству (национално репрезентативан узорак младих од 2.194 испитаника), од стране *YouGov* (Macquarie Youth Index Annual Report, 2018), указују и на тамошњу суморну слику. Осећај среће у вези са послом односно образовањем, затим условима становања, заједницом односно околином, породичним односима, односима са пријатељима, затим квалификацијама, физичким здрављем и емоционалним здрављем, сви показују тенденцију пада међу младима у односу на 2009. годину, када је први пут вршено исто истраживање. Само осећај среће у вези са новцем показује тенденцију стагнарања. Даље, једна петина младих сматра да њихов живот неће вредети ништа, без обзира на то колико се труде. Број младих који не осећају контролу над својим животом, повећао се са 28% 2017. на 39% 2018. Преко једне четвртине младих који раде се осећају заробљени у низу радних места које не желе, а скоро трећина њих мора да ради све што може,

уместо да се фокусира на развој своје каријере. Скоро три четвртине младих који раде сматра да су способни да стекну бољи посао, а 54% свих младих сматра да им недостаје самопоуздање. При томе, изражене су значајне разлике према полу, нарочито у случају забринутости у вези са физичким изгледом (60% међу особама женског и 36% међу особама мушког пола) и забринутости у вези са финансијама (62% међу особама женског и 45% међу особама мушког пола). Половина младих женског пола и трећина мушког сматра да излаже себе превеликом притиску у циљу остварења успеха.

Такође, како се у Извештају о светској срећи из 2012. (Helliwell et al., 2012) наводи, становници земаља које су много економски напредовале пате од многих болести модерног живота, као што су гојазност, пушење, и дијабетес, при чему су такође заступљене и одређене нездраве свакодневне навике као што су увећана потрошња висококалоричне хране и недовољно кретања.¹¹⁶ На пример, једно скорашње истраживање (BBC, 2016) на узорку од преко 5.000 испитаника из Велике Британије је показало да појединци између 16 и 20 година старости једу брзу храну у просеку 4,5 пута недељно, а шестина њих чак и по двапут дневно. У САД је једно такође скорашње истраживање указало на раст прекомерне тежине и гојазности међу становништвом старости од 2 до 19 година (Skinner et al., 2016).¹¹⁷

Битно је напоменути, међутим, још неке од критика на рачун оваквих типова објашњења парадокса прогреса.

¹¹⁶ Скитовски (Scitovsky, *ibid.*: 3–4) скреће пажњу на недостатке технолошког и економског прогреса, услед све веће „штете по здравље, окружење и будуће генерације коју праве безобзирно витлање оружјем, истребљење штеточина, расипање ресурса, гутање пилула, узимање адитива и коришћење или претерано коришћење сваког механичког помагала за наш комфор и безбедност.”

¹¹⁷ Поједини аутори (Stutzer, 2009; Runge, 2007; Cutler et al., 2003) наглашавају да развој технологије (односно нове технологије у производњи хране), а нарочито оне обрађене и висококалоричне, доводе до релативног пада цене такве хране, што (уз мање време неопходно за њено припремање), чини да се она конзумира чешће и у већим количинама; то доприноси епидемији гојазности, а тиме и болести, попут дијабетеса типа 2, кардиоваскуларних болести, неколико типова канцера (ендометријума, бубрега, дебелог црева итд.), мускулоскелетних поремећаја, апнеја у спавању и болести жучне кесе.

Оне се првенствено заснивају на становишту да је у економски развијеним земљама већи степен личних слобода, и да се у томе може наћи разлог пораста многих помињаних феномена. На пример, Бери (Barry, 2000) наводи опадање стигматизације самоубиства као могуће објашњење пораста њихове стопе. На тај начин, могу се објанити случајеви земаља са високим стопама самоубиства, које су истовремено високо рангиране на скалама субјективног благостања популација. Исто тако, ако су људи незадовољни својим браковима, пре ће се развести тамо где је већи степен слободе да се то учини. Такође се морају узети у обзир измене дефиниција кроз време, тако да, на пример, у вези са дијабетесом, може значити да је само дошло измена у његовом одређењу, а не у потпуности до његовог апсолутног пораста. Лејерд (Layard, 2011), рецимо, одбија да разматра наводи пораст конзумације дрога у развијеним земљама, јер сматра да то може бити пука последица великог пораста њихове доступности.

Већ је било истакнуто да чак иако се претпостави да субјективно благостање расте широм света независно од нивоа економске развијености, теоретичари често експлицитно одбацују могућност узрочне повезаности са економским растом. Међутим, овде је битно истаћи и да се према појединим ауторима (на пример, Layard 2003b), економски раст не би требало сматрати ни узрочником поменутих поништавајућих симултаних ефеката, као што су раст депресије, алкохолизма, и криминала. На пример, током појединих случајева раста (као што је период након Првог светског рата), и алкохолизам и криминал су били у паду.

Како је поменуто, материјализам се такође често користи као једно од објашњења парадокса. Он се може одредити као „стање у којем се материјални домен сматра веома истакнутим у односу на друге животне домене“ (Sirgy, 1998: 243) или као „приврженост материјалним потребама и жељама“ тј. „начин живота, опредељења, или тенденција заснованих у целости на материјалним интересима“ (Oxford English Dictionary, према: Richins and Dawson, 1992: 304). Емпиријска грађа досад показује да је материјализам негативно повезан

са задовољством животом¹¹⁸ – материјалисти су незадовољнији својим животним стандардом у односу на нематеријалисте (јер су им ти стандарди релативно виши), што узрокује мање задовољство њиховим животом уопште (Hamilton and Denniss, 2005). Њих карактерише и мање самопоштовање и емпатија, и већи нарцизам (Kasser et al., 2004).

Кесер (Kasser) и Рајан (Ryan) (Kasser and Ryan, 1993) су открили да су више аспирације ка финансијском успеху повезане са мањом самоостварењем, мањом виталношћу, већом депресијом и већом анксиозношћу. То иде у прилог раније изнетог идеји да већа дистанца од остварених аспирација у потпуности одређује субјективног благостања. Исти аутори (Kasser and Ryan, 1993; 1996) извршили су и поделу циљева на тзв. екстринстичке (оријентисане према наградама и слави, односно стварима попут новца или физичке привлачности) и интринстичке (оријентисане према задовољењу психолошких потреба, односно стварима као што су повезаност са другима, припадност и самоприхватање). Међу појединцима екстринстичких циљева установљено је и краће трајање односа са пријатељима и емотивним партнерима, и то често карактерисано љубомором и мањком међусобног поверења, као и мање субјективно благостање уопште (Kasser, 2000).

Крафорд Солбергова (Crawford Solberg) и сарадници (Crawford Solberg et al., 2002) су, на пример, открили да су појединци који имају реалистичније нивое аспирација релативно задовољнији животом, и закључили да је кључ субјективног благостања у прилагођавању аспирација оном нивоу на којем могу бити остварени. Динер и Ојши (Diener and Oishi, 2000) су на узорку од 7.000 испитаника из 41 земље открили да је давање на значају новцу негативно повезано са задовољством животом, и да су највише задовољни животом они који највише дају на значају љубави. На нивоу група земаља, просечно давање на значају новцу је негативно повезано са просечним задовољством животом (-0,53), када се контролише БДП по становнику (*ibid.*).

¹¹⁸ В. метаанализу Рајта и Ларсена (Wright and Larsen, 1993).

Динер и Бисвас-Динер (Diener and Biswas-Diener, 2002) наводе неке од механизма ове негативне повезаности. Најпре, једна група аутора сматра да тежња за материјалним добрима просто не испуњава истинске човекове потребе (Kasser and Ryan, 1993, према: Diener and Biswas-Diener, *ibid.*).^{119, 120} Друго, сматра се да претерано давање на значају материјалним добрима не може бити добро за укупно благостање јер тај циљ не може у потпуности бити испуњен. Пошто увек постоје додатна добра и услуге који нису остварени, мала је вероватноћа да ће материјалне аспирације бити остварене чак и помоћу велике количине новца (Diener and Biswas-Diener, *ibid.*). Никерсон (Nickerson) и сарадници (Nickerson et al., 2003) су открили да што је већа тежња за материјалним успехом, ниже је задовољство породичним животом, без обзира на висину дохотка (међутим, и то да негативни ефекат тежње за финансијским успехом на укупно задовољство животом опада како се доходак увећава). Даље, они којима недостају жељене ствари, не нужно материјалне, или су уопштено ниског субјективног благостања – просто могу тражити утеху у материјалним стварима. При томе, могућ је и обрнути смер утицаја – да осећај непосредовања нечег пожељног просто води ка усвајању материјалистичких вредности (Diener and Biswas-Diener, *ibid.*).

Мађарски психолог Михаљ Чиксентмихаљи (Mihály Csíkszentmihályi) (Csikszentmihalyi, 1999) истиче разлику између материјалних и нематеријалних домена благостања у том смислу што су први нултог збира (јер, да би неко био богат, остали морају да буду сиромашни), док потоњи немају утицаја на благостање других. Проблем развијених друштава је у томе, сматра Чиксентмихаљи, што је материјалистичка пропаганда веома јака и убеђујућа, и просто је превеликом броју организација у интересу да увере људе да ће куповина новог аута или скупог

¹¹⁹ Другим речима, у високо развијеним друштвима пратећа култура материјализма људе одвраћа од супстанцијалнијих извора среће (Lane, 2000, према: Fischer, 2008), о чему је, како је било поменуто, и Скитовски средином седамдесетих писао.

¹²⁰ На то указују крос-секционална и лонгитудинална истраживања из како развијених, тако и мање развијених земаља (Ryan and Deci, 2001).

сата у великој мери да увећа ниво субјективног благостања.^{121, 122} Поједини лидери САД су куповину чак прогласили за патриотску дужност (Hamilton and Denniss, *ibid.*). У литератури је тако настао појам који се односи на потребу за стицањем материјалног, а која има патолошке облике – афлуенца (*affluenza*).¹²³

Хамилтон и Денис (Hamilton and Denniss, *ibid.*) износе следеће податке о Аустралији. Иако тамо, како је било помешно, скоро две трећине становништва сматра да себи не може приуштити све што је потребно, истовремено се сваке године троши по десет и по милијарди долара на ствари које се не користе, од тога највише на бачену храну. Тај износ је, иначе, више од целокупних владиних издвајања за универзитете, производњу лекова или путеве и довољан да у просеку домаћинства за две године отплате већину својих кредитних дугова. При томе, доходак домаћинства су у позитивној корелацији са количином бачене хране (41% оних са мање од 20.000 долара дохотка уопште не баца храну, они са између 20.000 и 40.000 долара дохотка годишње баце јестиве хране у вредности од 306 долара, а они са преко 100.000 долара дохотка баце храну у вредности од 520 долара, док је само 11% испитаника изјавило да је уопште не баца).¹²⁴

Слично томе, Британци сваке године бацају неискоришћена добра у вредности од 80,6 милијарди фунти, што је довољно да се покрију владина издавања за транспорт,

¹²¹ Чиксентмихаљи, осим тога, сматра да су друштва обично уређена тако да већина људи верује у то да њихово благостање зависи од њихове пасивности – „била власт у рукама цркве, ратничке касте, или олигарха, интерес ових је да имају остатак популације зависним од онога што они нуде, били то вечни живот, безбедност, или материјално благостање. Али, ако се неко помири са тим да буде пасивни потрошач – производа, идеја или дрога – врло вероватно ће бити разочаран“ (Csikszentmihalyi, *ibid.*: 826–827).

¹²² Кругер и сарадници (Krueger et al., 2009) наводе познат пример са дијамантима, који се рачунају вредније у односу на воду, али да се може поставити питање њиховог већег доприноса друштвеном благостању.

¹²³ В., на пример, De Graaf et al., 2014; Hamilton and Denniss, 2005; James, 2007; или за корене ових идеја: Tawney, 1920.

¹²⁴ Према Скитовском, узгред, један од проблема економских показатеља је тај што „показују шта људи купују; не показују да ли купују оно што желе или оно што могу“ (Scitovsky, 1976: 150).

одбрану, индустрију, пољопривреду, запошљавање и становање (Prudential Insurance, према: *ibid.*).

Да би се задовољиле потребе једне просечне породице америчке средње класе, чак 2.000 тона материјала се измешта, минира, екстрахује, копа, упумпава, сагорева и одбацује на годишњем нивоу (Hawken et al., 2010). Од шездесетих година прошлог века све више се диже свет о исцрпљивању необновљивих Земљиних ресурса и деградације екосистема, што је подстакло идеје о одрживом развоју (одрживој производњи и одрживој потрошњи). Осамдесетих година одрживи развој је, бар декларативно, отпочео да доспева на листу политичких приоритета (Veenhoven, 2008b). У домену одрживе производње, државне регулације довеле су до одређених помака у виду, на пример, мање загађујуће производње и ефикасније употребе ресурса. У домену одрживе потрошње, међутим, није дошло помака (*ibid.*).¹²⁵

Фенхофен (Veenhoven, *ibid.*) је покушао да утврди да ли одржива потрошња има ефекта на осећај среће, како тренутне, тако и будућих генерација. Закључак који је извео је да смањење потрошње не би повећало субјективно благостање садашње генерације, али не би је ни смањило, а да би могло допринети субјективном благостању наредних генерација (у случају спречавања великих еколошких катастрофа или прекомерног исцрпљивања ресурса које би водило у сиромаштво будућих генерација).¹²⁶ Одржива потрошња, дакле, могла би маскимизовати субјективно благостање већег броја, бар дугорочно. Фенхофен посебно наглашава поједине случајеве који

¹²⁵ Критичари потрошачког друштва очекују да ће прелазак на одрживу потрошњу учинити живот више задовољавајућим не само када су будуће генерације у питању већ и садашње (*ibid.*).

¹²⁶ Супротно томе је становиште према којем је одржива потрошња штетна за субјективно благостање, краткорочно и вероватно дугорочно, а то становиште почива на два темеља. Прво, превладавајућа економска теорија налаже да већа потрошња значи веће благостање, без обзира на маргиналну корисност, која може опадати. Ова претпоставка у садашњости је обично праћена оптимистичким погледом на будућност, према којем ће научни напредак и рационалност тржишта пружити алтернативу исцрпљеним ресурсима. Други темељ представља становиште према којем су потрошачи рационални актери, који најбоље знају шта је најбоље за њих (*ibid.*).

показују да је могуће за земљу да има просечно висок ниво субјективног благостања без велике потрошње – на пример, популација Мексика има просечан ниво субјективног благостања једнак оном у Великој Британији, при чему троши упола мање ресурса него ови. Исто тако, популација Велике Британије је на истом нивоу благостања као пре тридесет година иако троши много више ресурса.¹²⁷ Фенхофен брани и теорију биофилије, према којој човек природно преферира зелену и отворену околину, па у складу са тим, урбанизација, која смањује додир човека са природом, дугорочно штетно утиче на субјективно благостање.

Тако, у литератури је бројим примерима показано да бука и загађење ваздуха штетно утичу на здравље, док су зелене површине, паркови и дрвеће позитивног ефекта на субјективно благостање (према: Diener et al., 2015). Хронична изложеност буци може узроковати сметње у сну, оштећење слуха, зујање у ушима, коронарну болест срца, срчани удар, оштећења имуног система, дефекте при рођењу, као и стрес, који даље доводи до повишења крвног притиска. Загађен ваздух може узроковати велики број респираторних и кардиоваскуларних обољења. Са друге стране, природно окружење позитивно утиче на субјективно благостање подстицањем и омогућавањем, из практичних, културних или психолошких разлога – понашање корисно у физичком и менталном смислу, као што је физичка рекреација или социјална интеракција повезана са њом (према: MacKerron and Mourato, 2013).

Емпиријски је показано да зелене и отворене површине позитивно утичу на баланс афеката (*ibid.*). У Уједињеном Краљевству су методом узорковања искустава од више од 20.000 испитаника прикупљани подаци о субјективном благостању док су им се, са друге стране, помоћу сателитског позиционирања утврђивале географске координате тренутне локације. Утврђено је да се, када се временски услови, дневна светлост,

¹²⁷ Истицао је и Скитовски (Skitovsky, *ibid.*) да Швеђани, Норвежани, Швајцарци и Немци из Западне Немачке имају ниво животног стандарда бар као Американци, али да троше мање од половине енергије и стварају мање од половине отпада него они (што је објаснио већом потрошњом комфорних добара код Американаца).

тип активности, друштво, тип локације, доба дана, и дан у недељи, држе под контролом, испитаници осећају срећније док су окружени било којим типом зелених и других природних површина, него кад то нису. Исто тако, седење у просторији из које се пружа поглед на зеленило може утицати на бржи пад дијастолног крвног притиска, док шетња у неградским срединама више ублажава стрес него она у градским (Hartig et al., 2003).¹²⁸

И Вајт (White) и сарадници (White et al., 2013) су утврдили да је урбанизација потенцијално штетна по људско ментално благостање. Према њима, резултати многих истраживања указују на то да је, прво, живот ближи градским зеленим површинама попут паркова повезан са нижим нивоима стреса, и друго, да раст клиничке депресије (можда и водећег узрока лошег менталног благостања унутар развијених земаља) делимично може бити повезан са интензивнијом урбанизацијом и одвајањем од природног окружења, унутар којег је човек еволуирао и на којег је адаптиран у највећој мери. Вајт и сарадници су, даље, на узорку од преко 10.000 испитаника из Холандије установили да су стрес, анксиозност, и депресија већи, а задовољство животом мање, у оним деловима Холандије у којима је мањи удео зелених површина попут паркова, чак и када се доходак, радни и брачни статус, тип стамбеног објекта, и стопа криминала у суседству држе под контролом.

Закон опадајуће маргиналне корисности

Иако занемарен као једно од могућих објашњења парадокса прогреса (а нарочито у случају економски високо развијених друштава) од стране највећег броја аутора, закон опадајуће маргиналне корисности има потенцијално велику експланаторну моћ у том смислу. За разумевање ове врсте објашњења, кључно је разумевање теорије потреба. Према њој, наиме, доходак има најјачи утицај на благостање када омогућава задовољење најосновнијих физиолошких потреба; на вишим

¹²⁸ До сличних закључака о предностима зелених површина дошли су и Веларде и сарадници (Velarde et al., 2007).

нивоима, додатне јединице дохотка су све слабијег ефекта (делимично због тога што су потребе вишег реда генерално нема-теријалне) (Howell and Howell, 2008).¹²⁹

Када су групе земаља у питању, питања где је граница након које економска развијеност и субјективно благостање више нису повезани, као и да ли та тачка уопште постоји (Ментус, 2015), питања су у вези са којима постоје велика спорења у литаратури, као што је било поменуто у другом поглављу. Тако, може се заправо говорити о две верзије парадокса прогреса. Према првој, која би се условно могла назвати тврда верзија парадокса, повезаност не важи ни за мање, ни за више развијене земље, како су показивали, видели смо, на пример Истерлин и Савангфа (Easterlin and Sawangfa, 2010). Ту је, могло би се рећи, и блага, односно модификована (јер одступа од Истерлинове првобитне формулације) верзија парадокса, према којој повезаност две варијабле постоји до одређене границе, на пример, до нивоа до којег основне потребе становништва унутар земље нису задовољене, а након којег она више не постоји (на пример, Di Tella and MacCulloch, 2010). Ова верзија парадокса је у складу са теоријом потреба, штавише, у потпуности се ослања на њу.

Теорија потреба се врло често користи при објашњењу јаче повезаности економског развоја са субјективним благостањем на нижим нивоима развоја, као и опадајуће маргиналне корисности економског раста у функцији раста субјективног благостања. Обе наведене верзије парадокса, разумљиво, супротстављене су становишту према којем је економски раст

¹²⁹ Гијен-Рођо (Guillén-Royo, 2007) наводи да су дистинкције између виших и нижих жеља, апсолутних и релативних потреба, и жеље за комфором и задовољством веома битне за теорију потрошње у економији и да могу послужити у циљу објашњења засићења одређеним добрима. Од истакнутих економиста, разлику између виших и нижих жеља наглашавао је Маршал (Marshall, 1920, према: *ibid.*), а о томе да апсолутне потребе, које су независне од социјалног статуса, могу бити засићене и да их карактерише опадајућа маргинална корисност писао је Кејнс (Keynes, 1963, према: *ibid.*), као и о томе да ће потреба која се акумулира постати још једна патологија у тада наредних сто година. Ту је и помињана дистинкција Скитовског (Scitovsky, 1976) између комфора и задовољства, при чему потреба за првим може, а за другим не може бити засићена.

позитивно повезан са растом субјективног благостања како у неразвијеним, тако и у развијеним земљама. У прилог таквог становишта иду помињана истраживања (на пример, Stevenson and Wolfers, 2008; 2013; Deaton 2008), а која су указала на то да је повезаност између БДП-а и субјективног благостања лог-линеарна, али тако да не постоји тачка zasiћења након које се губи њихова повезаност. Самим тим, она су довела у питање и благу и тврду верзију парадокса прогреса.

Генерално, аутори који бране модификовану верзију парадокса сматрају да је субјективно благостање „зависно од испуњења урођених људских потреба, пре него од испуњења друштвено конструисаних жеља“ (Veenhoven, 2014: 4293). Према овом гледишту, дакле, доходак је најјачег утицаја на субјективно благостање када омогућава да се задовоље основне физиолошке поребе. На вишим нивоима, свака додатна јединица дохотка има све мањег ефекта на субјективно благостање (ако се претпостави постојање узрочног односа) (на пример, Layard et al., 2008).^{130, 131} Оваква врста објашњења, која се, дакле, може применити само на економски развијене земље, назива се и хијерархијским објашњењем (Drakopoulos, 2008). Услед закона опадајуће маргиналне корисности, дакле, када су основне потребе припадника одређеног друштва задовољене, материјални аспекти постају све мање битна детерминанта задовољства животом (Oishi et al., 2009, Proto and Rustichini, 2013). У прилог томе иду подаци из многих земаља Латинске Америке, а који показују да су, контролишући апсолутни доходак, сиромашни

¹³⁰ У прилог томе иде и једно истраживање Динера и сарадника (Diener et al., 1985), у којем је показано да су се најбогатији становници САД-а са *Forbes*-ове листе 1984. године (њих 100 од укупно 400 са листе) осећали у просеку само незнатно срећније од просечно богатих испитаника, а 37% њих се чак осећало и мање срећним у односу на оне из контролне групе.

¹³¹ Позитивна корелација између висине дохотка и субјективног благостања може бити привидна услед стабилних индивидуалних разлика, као што су црте личности. На пример, екстраверзија и неуротицизам у великој мери одређују и ниво субјективног благостања и професионална постигнућа, која такође корелирају са дохотком; осим тога, материјални циљеви и вредности могу имати различит ефекат на ове варијабле у зависности од тога да ли је за датог појединца материјално уопште битно или није (Luhmann et al., 2011).

много нижег субјективног благостања због релативног сиромаштва, него што су богати вишег субјективног благостања због свог релативног богатства (Graham and Felton, 2004, према: Kenny, 2006). Хауел (Howell) и Хауел (Howell) (Howel and Howel, 2008) наводе још неколико доказа у прилог томе.

Прво, када је у питању крос-секционална повезаност између економског положаја и субјективног благостања унутар било мање, било више развијених земаља, код узорака сачињених од сиромашнијих појединаца који живе на или око граници задовољења основних потреба, добија се јака позитивна повезаност, док се помоћу узорака које чине испитаници релативно вишег економског положаја, добија знатно слабија повезаност. Први од њих имају, дакле, са једне стране знатно мању могућност задовољења основних потреба и, са друге стране, највећу вероватноћу раста субјективног благостања са растом дохотка или богатства. Такође је веома битно да су они на нижим доходовним нивоима знатно мање подложни адаптацији, расту аспирација и социјалној компарацији. То је показано великим бројем истраживања из различитих земаља (в. Møller and Saris, 2001; Royo and Velazco, 2006; Arthaud-Day and Near, 2005; Cummins, 2000; Graham and Pettinato, 2002; Diener et al., 1993; Fuentes and Rojas, 2001; Lever, 2004),

Друго, појединци који имају тешкоће у задовољавању основних потреба просто имају релативно знатно нижи ниво субјективног благостања (Camfield et al., 2006; Brinkerhoff et al., 1997; Ahmed et al., 2001; Mentus, 2016).

Треће, припадници нижих доходовних нивоа у мање развијеним земљама одређују субјективно благостање у смислу задовољења основних потреба, а они на вишим нивоима у истим земљама у смислу задовољења потреба вишег реда, односно нематеријалних.¹³² У једном крос-секционалном истраживању 39 земаља (Diener et al., 1995, према: Howell and Howell, *ibid.*), указано је на позитивну повезаност између просечног нивоа

¹³² Метаанализа двадесет и пет студија указује на то да је повезаност између висине дохотка и субјективног благостања просечно јача унутар узорака које чине испитаници са нижеим дохотком (0,26) него са вишим (0,14) (Cummins 2000, према: *ibid.*).

субјективног благостања и степена до којег су основне потребе већине становништва задовољене. Бити сиромашан у неразвијеној земљи је веома различито него у развијеној. На пример, Смит (Smith, 2003, према: Howell and Howell, *ibid.*) је показао да су сиромашни Американци знатно вишег нивоа субјективног благостања него сиромашни из бившег Совјетског Савеза, чак и када се контролише неколико социодемографских варијабли. Шинс (Schyns) (Schyns, 2002) је помоћу података од преко 50.000 испитаника из 42 земље испитаних у оквиру *World Values Survey* такође установила да су сиромашни појединци у сиромашним земљама мање задовољни животом него сиромашни у богатим земљама, и то за 2,12 степени на десетостепеној скали.

И они најнижег дохотка могу имати користи од богатства земље, на пример кроз бољи здравствени систем или очувању животну средину, а чак и они највишег дохотка могу искушавати негативне последице живота у сиромашним земљама (на пример, кроз лошу саобраћајну инфраструктуру) (Diener and Oishi, 2000). Ефекти националног богатства могу чак да буду и снажнији у односу на ефекте индивидуалног богатства, јер велики број појединаца у богатим односно сиромашним земљама профитирају или губе на неке начине – богате земље имају бољи здравствени систем, више слободе и људских права, већу политичку стабилност итд. – а који сви доприносе субјективном благостању независно од индивидуалног богатства (*ibid.*).

Хауел и Хауел су, иначе, сумирали резултате 56 различитих истраживања, која укупно садрже податке из 111 независних узорака из 54 земље у развоју, након чега су закључили да је корелација између висине дохотка и субјективног благостања најјача у нискодоходовним (0,28), а најслабија у високодоходовним земљама у развоју (0,10). Слично је открио и Фенхофен (Veenhoven, 1991), испитујући корелацију између задовољства животом и дохотка унутар земаља, а нешто касније и Динер и Динер (Diener) (Diener and Diener, 1995), а затим и Станца (Stanca) (Stanca, 2010). Повезаност између здравља и дохотка је такође јача у сиромашнијим друштвима (Offer, 1996, према: Ahuvia and Friedman, 1998).

Иако постоји слагање око крос-секционалне повезаности између нивоа економске развијености и просечног субјективног благостања, као и око тога да је та повезаност криволинијског типа, како је поменуто, велика су спорења у вези са тим на којем нивоу економског развоја се налази тачка засићења након које се повезаност губи. У истраживањима у којима се тачка засићења проналази, то је најчешће на нивоу између 8.000 и 25.000 америчких долара, мада такође постоје у великој мери другачији налази. Како је поменуто, често заступана теза је да је висина БДП-а веома битна за субјективно благостање док биолошке потребе становништва нису задовољене, и да они након тога престају да корелирају (на пример, Di Tella and MacCulloch, 2010; Diener and Seligman, 2004). Према Кенију (Kenney, 1999a), рецимо, у Јапану је просечан осећај среће престао да расте већ на висини БДП-а по становнику од око 2.436 долара, мада је према једном од истраживања из 1975. које он наводи (не наводећи тачно које је то), та веза била изгубљена већ на износу од око 1.000 долара по глави становника.

Са тиме се не би сложили Динер и Динер (Diener and Diener, 1995), као ни и Инграм (Ingram) (Ingram, 1992, према: Kenney, 1999a) према којима је пуко задовољење основних потреба становништва (у индекс основних потреба уврстили су приступ бактериолошки исправној води, стопу смртности одојчади, очекивану дужину живота при рођењу, санитарне погодности и просечан дневни унос калорија) значајно повезано са БДП-ом по становнику до његовог износа од око 4.000 долара – то је граница која раздваја „друштва опстанка“ и „модерна друштва“ (Inglehart et al., 2009, према: Clark and Senik, 2010). Даље, према Ди Тељи и сарадницима (Di Tella et al., 2003) граница је негде између 10.000 и 15.000 долара, а према Фреју и Штутцеру (Frey and Stutzer, 2002), и Дановену (Donovan) и сарадницима (Donovan et al., 2002) на износу око 10.000 долара. Резултати Инглхарта и Клингемана (Klingemann) (Inglehart and Klingemann, 2000) упућују на границу од 13.000 долара. Најзад, према Лејерду (Layard, 2003c) граница повезаности са осећајем среће је на око 15.000 долара БДП-а по становнику, мада је у његовим каснијим истраживањима (Layard, 2006; 2008) она на око 20.000 долара. Међутим, осим што су ове процене

међусобно веома различите, проблем са њима је што су одређиване произвољно, на основу графичких приказа повезаности две варијабле, без провере њихових јачина и статистичких значајности, и неретко са недовољно великим бројем разматраних земаља.

Интересантне налазе добили су и Прото (Proto) и Рустичини (Rustichini) (Proto and Rustichini, 2013). Обрађујући податке о задовољству животом из *World Values Survey* они су установили да поменута веза опада након износа БДП-а по становнику од 15.000 америчких долара вредности из 2005. Вероватноћа да ће појединац бити веома задовољан својим животом је преко 12% нижа у земљама које имају испод 5.160 долара БДП-а по глави него у земљама са 15.000 долара; а у земаљама са БДП-ом становнику од преко 17.000 долара вероватноћа се мења у обиму од максимално 2%. Ови резултати, дакле, иду у прилог модификованој верзији парадокса. Међутим, они наговештавају и да би помињана Золотасова теза могла бити ваљана, јер након износа БДП-а по глави од око 30.000 долара, повезаност са субјективним благостањем постаје чак и благо негативна – што аутори објашњавају тиме да уз веома висок доходак иду и још веће аспирације, чије неиспуњавање утиче на смањење задовољства животом.¹³³

У прилог томе да доходак и субјективно благостање нису повезани након задовољења основних потреба, говоре и налази да када просечан доходак опада, субјективно благостање такође опада али не у истој мери – осим уколико је смањење дохотка толико да угрожава задовољење основних потреба (Drakouroulos, 2013). На пример, у случају економске кризе у САД након 2008. године, дошло је до пада просечног дохотка, као и до пада субјективног благостања, али у знатно мањој мери (за око 4%) (Stellar, 2011).

Овде је кључно поменути и Масловљеву (Maslow) хијерархију потреба, према којој постоји пет или, према каснијим верзијама шест, нивоа потреба – физиолошке потребе, које су

¹³³ Овај ефекат је нарочито јак код појединаца који имају високе скорове неуротицизма, као што су ови аутори показали у једном каснијем истраживању (Proto and Rustichini, 2015).

примарне у смислу нужности за задовољењем, затим потребе за сигурношћу, потребе за љубављу и припадањем, затим потребе за поштовањем, затим за самоостварењем, и коначно, ту је и шести, ниво самотрансценденције (Maslow, 1943; 1954).

Међутим, веома често постављано питање је колико је ова теорија универзална. Да би то открили, Теи (Тай) и Динер (Тай and Diener, 2011) су истраживали ефекте задовољења потреба на субјективно благостање односно задовољство животом, и позитиван и негативан афекат у 123 земље користећи *Gallup*-ове податке. Ова два аутора су открила да постоје универзалне потребе као предиктори благостања, као и јасна универзална повезаност између задовољења потреба и субјективног благостања. Даље, да постоје различити корелати различитих компонената субјективног благостања са психосоцијалним потребама, тако да су социјалне потребе и потребе за поштовањем у највећој корелацији са позитивним афектом, поштовање и аутономија са негативним афектом, а задовољење основних потреба са задовољством животом и негативним афектом. Ови обрасци такође важе универзално, међутим, Теи и Динер наглашавају да то не значи да културни контекст не може наглашавати неке потребе више од других, што доводи до разлика у механизмима повезаности задовољења потреба са субјективним благостањем.^{134, 135}

Друго, указано је и да је задовољење основних и сигурносних потреба заиста примарно у односу на више потребе. Међутим, задовољења различитих потреба имају релативно независне ефекте на субјективно благостање – оно може расти задовољењем психосоцијалних потреба без обзира на то да ли су основне потребе у потпуности задовољене.

Треће, друштвено окружење има јак утицај на задовољење основних потреба и потреба за сигурношћу, али и не толико јак на испуњење психосоцијалних потреба. То помаже да се објасни зашто задовољство животом – које је повезано са основним потребама – више зависно од друштвених, а позитиван

¹³⁴ B. Diener, Ng, Harter and Arora, 2010.

¹³⁵ На пример, у колективистичким културама самопоштовање је без икаквог значаја (Nevis, 1983a, према: Gambrel and Cianci, 2003).

афекат више од индивидуалних чинилаца. С друге стране, на негативан афекат утичу и социјални и индивидуални чиниоци.

За разумевање теорије потреба као објашњење парадокса прогреса корисно је поменуито и Датово (Dutt) (Dutt 2009b) истраживање повезаности између раста потрошње и раста субјективног благостања. Дат наводи неколико механизма услед којих ове варијабле вероватно нису повезане. Први је зато што уз повећање дохотка обично расте и ниво цена задовољења истог нивоа потреба – потрошња у САД се значајно увећава, али висина дохотка неопходно да би задовољиле потребе за храном, становањем, образовањем и превозом такође значајно расте. Дат тврди да, међутим, није јасно да ли раст потрошње широког спектра добара само одражава смањену ефикасност добара у испуњењу потреба, а да заправо не значи и већи ниво задовољења потреба. На пример, када се говори о узроцима пораста нивоа дохотка за потребног за становање, осим раста реалних цена стамбеног простора, ту је и опадање личне сигурности, а које увећава потребу за сигурним и скупљим становањем. Други механизам, о којем је већ било речи, је везан за време. С обзиром на то да чин потрошње добара нужно укључује и потрошњу времена, директно, али и индиректно (тимае што захтева рад и доходак како би се обезбедила добра), већа потрошња не значи и веће субјективно благостање.¹³⁶

Следећи механизам односи се на изазивање вештачког раста аспирација код потрошача, услед све већих идвајања за рекламирање и уопште тежњи произвођача да продају све више, како ниво производње расте (Galbraith, 1958, према: *ibid.*). Другим речима, фирме не морају да делају у односу на аспирације потрошача, већ да их саме развијају. Као што Галбрајт (према: *ibid.*) тврди, с обзиром на то да су у питању артифицијелно створене жеље, њихово задовољство не чини да се потрошачи боље осећају. У овом смислу, истиче се да како

¹³⁶ Линдер (Linder, 1970, према: Dutt, 2009b), како је било истакнуто, пише да повећање потрошње не мора увећавати корисност услед недостатка времена да се она заиста врши. Услед тога, долази до раста потрошње оних добара која не захтевају много времена за конзумирање.

„јучерашња задовољства услед новина постају данашња навика и сутрашње друштвено дефинисане неопходности, одржавање истог нивоа задовољства захтева више нивое потрошње” (Askerman, 1997: 658). Са друге стране, медији утичу на социјално поређење тиме што проширују референтне групе, чак и на славне личности и непосотојеће ликове са којима се иначе не би вршила поређења.¹³⁷

Конечно, ту је и механизам везан за задуженост. Наиме, задуженост потрошача може објаснити како повећање потрошње, тако и изостанак раста субјективног благостања са тим повећањем. Наиме, све већа потрошња се може делимично објаснити чињеницом да су могућности задуживања све доступније, и то не само у више, већ и у мање развијеним земљама. Са друге стране, истраживања указују на негативну повезаност између задужености и психолошког благостања – као на пример, истраживање Браунове (Brown) и сарадника (Brown et al., 2005) помоћу података из *British Household Panel Survey* са краја деведесетих година прошлог века.

Када је у питању недостатак слободног времена, корисно је осврнути се на један други Датов чланак из исте године (Dutt, 2009а). Он помиње идеју Џулијет Шор (Schor, 1991: 88–90, према: *ibid.*), према којој доступност појединих погодности попут машина за прање веша или усисивача заправо мења прихватљиве норме чистоће. Док се веш прао ручно, то се чинило након неколико ношења, а уз веш машину често након једног ношења. До обима до којег су стандарди чистоће релативни у зависности од тога шта други сматрају чистим, доступност оваквих погодности не штеди време. Даље, више проведеног времена на рад и потрошњу може бити разлог за нарушавање дужине и квалитета сна што се негативно дражава на здравље

¹³⁷ Рекламе се праве са намером тако да изазивају социјалну компарацију навике и осећај инфериорности – на пример, жене изложене рекламама са веома атрактивним моделима бивају мање задовољне својим физичким изгледом (према: Kasser et al., 2004). Осим тога, „слободно” тржиште води у концентрацију богатства све мањи број људи, а медији чине да разлике постану видљиве све већем броју људи (*ibid.*). Притом, они облици потрошње који су видљивији много су подложнији поређењу него мање видљиви, а чију потрошњу Френк (Frank, 1985) назива неупадљивом потрошњом.

и субјективно благостање уопште. Осим тога, не само квантитет, већ и квалитет времена може бити нарушен услед рада и потрошње – на пример траже се плаћенији послови али притом често стреснији. Све већа потрошња добара, без увећања расположивог времена може водити у убрзане активности потрошње, чињења превеликог броја ствари у исто време, без истинског уживања у њима, као и до честих промена активности, што све заједно смањује њихову корисност.

Макс-Ниф (Max-Neef, 1995), слично Золотасу, такође тврди да након одређене границе економске развијености квалитет живота може опадати. Међутим, за разлику од Золотаса, он је пружио емпиријску евиденцију за то. Он је користио податке из деветнаест земаља, како мање, тако и више економски развијених. Према њима, тзв. индекс одрживог економског благостања (*Index of Sustainable Economic Welfare*), који обухвата различите друштвене факторе, доходовне неједнакости и нарушавање животне средине, а за које је доказано да сви утичу на квалитет живота – у САД се кретао истоветно индексу бруто друштвеног производа у периоду од педесетих до почетка седамдесетих година прошлог века, након чега је кренуо да опада. Подаци из Уједињеног Краљевства, Немачке, Холандије, Данске и Аустрије су указале на исте трендове, уз мале разлике у годинама врхунца повезаности две варијабле. Џексон (Jackson) и Маркс (Marks) (Jackson and Marks, 1999) томе додају и Шведску и Чиле, и наводе да су различити фактори детерминисали овакве трендове у свакој од посматраних земаља.

Слично томе, Џексон (Jackson) (Jackson, 2008) је истраживао повезаност између задовољства животом и трошкова за храну, одећу, становање, транспорт и слободно време у 27 европских земаља. Он је користио податке који потичу из *European Social Survey*, *World Values Survey* и *Eurobarometer*-а, из 2004. године. И овај аутор је указао на негативну повезаност између задовољства животом и наведених варијабли након одређене границе трошкова (са изузетком трошкова за становање, где је логаритамска функција најјачег коефицијента). Та граница се, према Џексону налази на око 34.500 долара. Осим тога, овај аутор је показао да се слични нивои благостања могу постићи уз прилично различите нивое укупних трошкова. На

пример, просечна потрошња по глави становника у Великој Британији је скоро 50% већа него у Финској, а задовољство животом у Финској је веће него у Великој Британији.

Многа антрополошка истраживања су потврдила да су чак и код ловаца и сакупљача основне потребе задовољене у довољној мери да би се омогућио социјални и психички развој вишег реда (према: Biswas-Diener, 2008).¹³⁸ Корисно је поменути истраживање Бисвас-Динера и сарадника (Biswas-Diener et al., 2005), који су истраживали да ли је индустријализација неопходан услова за висок ниво субјективног благостања. Њихове испитанике чинили су Масаји из Кеније (традиционални пастири који живе у малим кућама од прућа и блата, без струје и текуће воде, који користе лук и стреле, копља и тољаге и у великој мери су изван кенијских новчаних токова), Амише из САД, и Грендландске Ингуите (који живе у суровом окружењу, претежно од камена и глечера, без могућности одрживе пољопривреде, и задржали су многе елементе ловачког начина живота, али имају струју, текућу воду и грејање). Испитаници из све три групе имали су позитивне нивое општег задовољства животом, различитим доменима живота, као и афективног

¹³⁸ О овој пише и Салинс у Првобитном друштву благостања (Salins, 2002: 5-6): „Постоје два могућа пута ка благостању. Потребе се могу лако задовољити тако што ће се производити много или тако што ће их бити мало. Познати концепт, онај галбрајтовски, полази од претпоставке посебно прилагођене тржишној економији: човекове потребе су велике, иако не и бескрајне, док су средства за њихово задовољавање ограничена, али подложна унапређивању. То значи да се јаз између средстава и циљева може смањити индустријском производњом, макар до тачке у којој ће неопходних добара бити довољно. Али, постоји и зен приступ, потпуно другачији од нашег: људске материјалне потребе су ограничене и малобројне, а техничка средства увек иста, али, у целини гледано, сасвим прикладна. Усвајајући зен стратегију, људи могу уживати у неупоредивом благостању – уз низак животни стандард. Мислим да то добро описује ловце и да нам може помоћи да боље схватимо неке од најнеобичнијих црта њиховог понашања: на пример, њихово чувено `расипништво`, склоност да одмах потроше све залихе, онако како их стварају. Неоптерећена оскудицом, којом су друштва с тржишном економијом потпуно опседнута, економија ловаца је, у поређењу с нашом, можда на много потпунији начин предодређена за благостање. [...] То не значи да преаграрна економија не пати од озбиљних ограничења; само инсистирам на томе да се на основу постојећих доказа, прикупљених код модерних ловаца и сакупљача, може говорити о успешном прилагођавању.”

благостања. 84% испитаника од укупно 358 њих је имало значајно позитивне скорове на чак 53 од 54 скале које се односе субјективно благостање.

Јамамото (Yamamoto, 2005, према: Biswas-Diener, 2008) је спровео 480 интервјуа са припадницима амазонских племена, као и становницима сеоских и градских подручја Перуа. Они су оцењивали важност различитих врста циљева, укључујући оне који се односе на постигнућа, задовољење основних потреба и социјалну хармонију. У прве две групе дељење и међусобна подршка су се показали као високо вредновани, за разлику од акумулације материјалних добара, која се показала као вреднована у градским подручјима. Јамамото је закључио да висока кохерентност између циљева и ресурса у прве две групе доприноси релативно високом задовољству животом њихових припадника.

Примери Шри Ланке, Костарике и индијске државе Кера-ле се у литартури често наводе као евиденција да висока економска развијеност земље или регије није неопходан услов за висок ниво благостања мерен објективним индикаторима (на пример, Palafox, 2011). Ове регије оствариле су огромне помаке у побољшању здравља становништва, и поред међусобних разлика, у томе их одликују и многе велике сличности. Наиме, кључни фактори који се ту наводе су пре свега дугорочна улагања у финансијске и људске ресурсе везане за здравље, нарочито примарну негу, затим јака политичка воља, висок степен учешћа заједнице, и једнакост приступу и коришћењу здравствених услуга. Осим тога, од великог значаја су и политике не везане за здравствени систем, али чија се примена одражава на здравље, као што је ширење образовања, нарочито женског¹³⁹. Током веома кратког периода, ове државе су достигле

¹³⁹ Само један од низа успешних је и пример Буркине Фасо за време Томаса Санкаре (Thomas Sankara) (1983-1987). Санкара је обезбедио економску независност Буркине Фасо тиме што је национализовао сву земљу и минерална богатства које је контролисао Запад и тиме што је раскинуо везе са међународним финансијским институцијама, укључујући ММФ и Светску банку. Редистрибуирао је земљу од феудалних поседника директно сељацима, након чега је производња пшенице порасла за само три године са 1700 на 3800 килограма по хектару, чиме је земља постала прехранбено самодоволна. Промо-

оčekивано трајање живота појединих економски високо развијених земаља (*ibid.*). Тако, према Хеливелу (Helliwell, 2003: 355), "они највешег субјективног благостања нису они који живе у најбогатијим земљама, већ они који живе тамо где су социјалне и политичке институције ефикасне, где је међусобно поверење велико, и корупција је ниска".

Динер и Селицмен (Diener and Seligman, 2004) наводе да су здравље, квалитет владе и људска права позитивно повезани са богатством земље, али да када се ове варијабле држе под контролом, ефекат БДП-а на просечно субјективно благостање постаје безначајан. Они су користећи податке из *World Values Survey* установили да у групи земаља БДП-а по становнику изнад 10.000 америчких долара, корелација између просечног задовољства животном и БДП по глави износи само 0,08. Иначе, корелација између богатства и субјективног благостања је обично знатно већа на нивоу земаља него на индивидуалном нивоу (Diener et al., 2010; Diener and Oishi, 2000). Разлог за то се може лежати у агрегацији у случају анализе на нивоу група земаља и одређивања просечне вредности, или тај што поједине земље карактерише постојање друштвених или јавних добра која су за субјективно благостање битнија од индивидуалног дохотка (Diener et al., 2010).

Немали број истраживања показује и да ниски доходовни нивои на индивидуалном нивоу не морају бити повезани са ниским субјективним благостањем. Бисвас-Динер и Динер

висао је локалну производњу памука. Започео је програм изградње путева и пруга (притом избегавајући било какву страну помоћ). Ресурсе је преоријентисао на финансирање социјалних програма за сиромашне, као што су јавно образовање, здравствена заштита и становање. За само петнаест дана 1984. године два и по милиона деце је вакцинисано против менингитиса, жуте грознице и богиња, а деца су на бесплатну имунизацију стизала чак и из суседних држава – Обале Слоноваче и Малија. Смртност одојчади је за две године опала са 280 на 145 на 1000, а похађање школе порасло са 12% на 22%. Затим је Санкара омогућио еманципацију жена, институционално их укључивши у процесе доношења одлука на државном нивоу и забранивши принудне бракове. До средине 1986. године покренут је програм масовне изградње јавних станова, затим кампања описмењавања за хиљаде сиромашних широм земље, засађивање 10.000 садница у Сахари у циљу обнављања земљишта и заустављања све веће дезертификације итд. Санкара је, међутим, убијен после непуне четири године владавине (Omar, 2007).

(Biswas-Diener and Diener, 2006) су испитивали укупно 186 бескућника из Калкуте, Фресна у Калифорнији и Портланда. Слично истраживању са припадницима традиционалних заједница, код испитаника је мерено задовољство животом, задовољство животним доменима и афективно благостање. Резултати су указали на то да је задовољство животом бескућника из Фресна и Портланда у просеку благо испод неутралног, а међу бескућницима из Калкуте изнад неутралног. За све три групе испитаника задовољство животним доменима је било позитивно, осим у случају материјалних домена попут дохотка или услова становања. Задовољство доменима везаним за селф, укључујући моралност, интелигенцију и физички изглед је такође било веома високо у све три групе. Такође битно, испитаници из све три групе имали су веома високо задовољство храном, вероватно због ниских аспирација у том погледу, или због релативно великог осећаја глади.

Даље, испитаници из Калкуте су имали релативно висок ниво субјективног благостања у односу на доступност хране, чисте воде, медицинских услуга, могућности запослења и адекватних услова становања. Објашњење за то Бисвас-Динер и Динер налазе у великом задовољству собом, породичним односима и друштвеним животом уопште. Друго, Западни Бенгал (којем припада Калкута), тада је имао “социјалистичку” владу, а тамошње бескућништво је мање друштвено стигматизовано у поређењу са САД. Најзад, оно је и узроковано више макроекономским условима него личним, попут аклохолизма, менталних или физичких болести, због чега су бескућници пре више везани један за другог, него у САД, где су у знатно већој мери одвојени од супружника, деце и пријатеља.

Једно слично старије истраживање истих аутора (Biswas-Diener and Diener, 2009) је обухватило 83 испитаника из Калкуте, у које су спадали становници сламова, сексуални радници из бордела и бескућници. Узорци су, дакле, доста варијабилни у односу на околности – испитаници из сламова су сиромашни, али и развијених међуљудских односа заједницама. Сексуални радници су имали добре стамбене услове, али и социјалну изолацију због стигме, а бескућници екстремну депривацију и потпуно финансијску и социјалну несигурност. Генерално,

задовољство животом унутар свих узорака је испод неутралног (највише код становника сламова, а најниже код бескућника), али више него што би се могло очекивати, сматрају аутори. Код бескућника се ниско задовољство животом може објаснити лошим стамбеним и финасијским условима, али и старошћу, која је у Индији, наводе аутори, позитивно повезана са субјективним благостањем.

Резултати истог истраживања су даље указали на то да задовољство дохотком и објективни доходак испитаника нису повезани, што може да указује на умерене материјалне аспирације. Између објективног дохотка и задовољства животом постоји јака корелација, што би могло да значи да економске аспирације утичу само на задовољство дохотком, а објективни доходак на укупно задовољство животом. Повезаност задовољства живота са објективним дохотком (која остаје и када се контролишу задовољство породичним односима и дохотком) иде и у прилог ранијим налазима да доходак може имати јаког ефекта на субјективно благостање на нижим доходовним нивоима.

Конечно, иако испитаници ниског задовољства животом, задовољни су различитим животним доменима, попут селфа и друштвених односа.¹⁴⁰ Овај парадокс аутори објашњавају тиме да се можда у Индији оцењује на више непристрасан начин, без фокусирања на своје најбоље домene, као што је случај у САД. У питању могу да буду и разлике у осетљивости различитих мера – задовољство животним доменима одражава свакодневна искуства, а опште задовољство животом је више везано за важне животне догађаје.

Јакоб (Jacob) и Бринкерхоф (Brinkerhoff) (Jacob and Brinkerhoff, 1999) су испитивали пресељенике из градове у села (у циљу практиковања еколошких одрживих животних стилова), њих 565 из различитих крајева САД. Код испитаника су пронађени веома слаби ефекти дохотка, али јаки ефекти умности и времена за себе на субјективно благостање. При томе, умност

¹⁴⁰ Јако вредновање породичних односа омогућава да се опстане у тешким околностима. У случају сексуалних радника и бескућника, који су одвојени од својих породица, незадовољство породичним односима је један од главних узрока незадовољства животом уопште.

је одређивана помоћу седам аспеката – осећај радозналости, осећај сједињености с природом, осећај мирноће ума, осећај целовитости, осећај радости, осећај живљења у садашњем тренутку и осећај прихватања унутар универзума. Са друге стране, време за себе је било одређено помоћу четири аспекта – време за доколицу, осећај журбе, осећај везаности и имање довољно времена за путовања. Јакоб и Бринкерхоф су навели да, док су материјалне ствари предмет прилагођавања, умност производи задовољство са потенцијалом да се искушава непрекидно, и без потребе да се увећава ниво стимулације.

Поједина истраживања, даље, показала су да је одрживи начин живота повезан са већим личним и колективним благостањем (на пример, Brown and Kasser, 2005; DeYoung, 1996, 2000). У том смислу, овде је корисно поменути покрет тзв. добровољне једноставности, односно начин живота који одбацује прекомерну потрошњу и материјалистички стил живота (Etzioni, 1998). Покрет произилази из чињенице да прекомерна потрошња уништава животну средину, да је неморална имајући у виду незадовољене потребе великог броја људи и да се смисао живота просто не састоји из потрошње или акумулације материјалних ствари. Заговарање добровољне једноставности проистиче из становишта да је није много потребно за добар квалитет живота. Располагање материјалним добрима своди се на што једноставније и директније могуће, минимизирајући издатке на потрошачка добра и услуге, и усмеравајући прогресивно више времена и енергије ка нематеријалним изворима благостања. Покрет се заснива се на претпоставци да људи могу живети смислено, слободно, срећно и различите животе, а трошећи не више од одрживог и једнаког удела природних ресурса. То, наравно, не значи живот у сиромаштву и великим одрицањима, као ни потпуно одбацивање научних и технолошких достигнућа (Alexander, 2011).

На макронивоу, када су у питању развијене земље, такође је утврђено да еколошка неодрживост може бити повезана са нижим субјективним благостањем популација. Тако, према подацима *The New Economics Foundation* (према: Anielski, 2007), популације земаља са највећим еколошким отиском (Уједињени Арапски Емирати, САД, Кувајт и Катар) имају мање тзв.

срећних година живота него оне у земљама са малим отиском (као што су Швајцарска или Исланд). Осим тога, популације мање развијених земаља, као што су Костарика, Доминиканска Република, Куба, Бутан¹⁴¹ и Вануату имају изузетно високе нивое истог индикатора уз знатно мањи еколошки отисак. Дакле, могуће је да дугорично висок ниво субјективног благостања буде повезани са мањим еколошким отиском; висок ниво потрошње није нити неопходан, нити довољан услов високог нивоа субјективног благостања.

Парадокс избора и парадокс уштеде времена

Иако веома ретко помињани као објашњење парадокса прогреса, тзв. парадокс избора и парадокс уштеде времена такође заслужују да буду представљени у том смислу. Парадокс избора односи се на чињеницу да услед све већег варијетета добара и услуга, у економски развијеним земљама, симултано са све већим растом је доступан и све већи број могућности за потрошњу, улагања, доколочарске активности и животне стилове; самим тим, отвара се могућност задовољења све већег броја потреба, што би требало да има позитивног ефекта на субјективно благостање; међутим, све већи број могућности заправо отежава процес доношења одлука у вези са потрошњом времена и новца. Другим речима, иако све већи број могућности може позитивно утицати на субјективно благостање, презасићење могућностима уз тежњу да се максимизује корисност води у осећај немогућности да се донесе прави избор и истински ужива у њему (Binswanger, 2006). Са друге стране,

¹⁴¹ Бутан је познат по својој политици максимизације бруто националне среће, уместо бруто националног производа. Овај приступ датира још од 1976. године, када је тадашњи краљ био скептичан према Западном приступу развоја. Према тамошњем Центру за бутанске студије, девет стубова чине политику максимизације бруто националне среће – животни стандард, здравље, образовање, екосистемски диверзитет, културна виталност и диверзитет, слободно време, добро управљање, виталност заједнице и психолошко благостање (Marks et al., 2006).

парадокс уштеде времена састоји се из тога да са растом дохотка време постаје све оскуднији ресурс, пошто растући број могућности иде уз константан износ времена; то доводи до настанка великог броја уређаја који штеде време, али пошто њихово коришћење чини потрошњу времена све ефикаснијом, долази до њихове све чешће употребе; на тај начин, уместо уштеде времена, заправо до долази до још већег недостатка времена.

Левенштајн (Loewenstein) (Loewenstein, 1999) је међу првима препознао трошкове повезаних са превеликим бројем могућности и сврстао их у три врсте. Прва врста односи се на временске, односно опортунитетне трошкове потрошње времена. Што је више могућности, и више се фокусира на максимизацију корисности, жаљење због опортунитетних трошкова времена, као и несигурност у вези са тим да ли се време употребљено на најбољи начин се увећавају. Услед тога, вероватно долази и до општег опадања уживања у чак и оним активностима за које се и даље успешно проналази време.

Друга врста трошкова се односи на когнитивне грешке, односно склоност да се доносе погрешни избори услед недовољне информисаности, а чији број расте са растом могућности одлучивања. Тако, са већим бројем могућности, прогресивно се разматра све мањи број њих, а што је доношење одлука сложеније, користе се све једноставнија правила одлучивања. Са друге стране, како одлучивање постаје теже, долази до прокрастинације или избора произвољних опција. На пример, у једном истраживању, купци ауто осигурања у Њу Џерсију и Пенсилванији су имали могућност плаћања ниже стопе осигурања у замену за мању потенцијалну одштету. У обе државе, између 75% и 80% купаца је изабрало прву понуђену опцију, иако се она разликовала у та два случаја (Johnson et al., 1993, према: *ibid.*). У једном другом истраживању (Brenner et al., 1999), испитаницима су дата три списка потенцијалних избора (са магацинима, филмовима и летовима на различита одредишта), и тражено је да изаберу по један у ситуацијама када су показивани појединачно, када су показивани групно, и да изврше рангирање избора када су показивани групно. Показало се да испитаници више вреднују одабране изборе уколико се показују

заседно него групно и када их рангирају. Овде је битно да се избори који се нуде буду приближно једнако вредни – уколико су опције које се не бирају перципиране као знатно мање вредне, вредност изабраној опцији не опада, већ расте.

Осим тога, често је изражена тенденција кратковидости приликом избора између тренутног задовољства и дугорочне добити. На пример, корисници кредитних картица у САД очекују да одрже нулти кредитни салдо, а према подацима из 1991. године просечан корисник је био у минусу од око 6.000 долара (Ausubel, 1998, према: Loewenstein, *ibid.*). Даље, када је исход неизвестан, изражена је тенденција ка сигурности односно тзв. аверзији према ризику (*risk aversion*) (Kahneman and Tversky, 1979). Ту је и претерано веровање у своју информисаност. Инвеститори млађи од 55 година на берзи у САД очекују повраћај од око 20% годишње, али он износи само око 7% (према: Loewenstein, *ibid.*). Ипак, они који најчешће тргују остварују најлошије перформансе (Odean, 1998, према: Loewenstein, *ibid.*). Још неки од примера прецењивања својих способности су веровање највећег броја возача да припадају међу 20% најбољих, а исти је случај и у контексту радника (Frey and Stutzer, 2002). Такође, очекивања са будућом успешношћу тек започетих брака нису у складу са стопом развода (*ibid.*).

Трећа врста трошкова су психички трошкови, односно анксиозност приликом процеса одлучивања (у условима неизвесности) и жаљење у случају доношења лоше одлуке. Они су нарочито изражени када доносиоци одлука сматрају да им недостаје стручност у релевантном пољу и када одлуке захтевају тежак компромис. Даље, поменута аверзија према ризику није релевантна, наравно, искључиво у економском контексту – ту је и потреба да се избегну жаљење и осећај кривице. Када је реч о жаљењу, неизабрана опција се више вреднује након избора него пре. Због тога не значи да ће пажљиво разматрање опција нужно довести до већег задовољства одлуком. Могуће је управо супротно – када се много разматрају опције, долази до већег жаљења. Тако је могуће и да мање преферирана опција буде атрактивнија одмах након вршења одабира. Степен жаљења зависи од два фактора – везаности за опцију пред доношење одлуке и корисности пропуштених могућности.

Левенштајн додаје да постојање великог броја могућности може бити функционално у оним ситуацијама у којима је јасно о чему се доноси одлука и када се то сматра релевантним. У контексту високо диференцираних укуса и потреба, постојање више избора омогућава задовољења посебних мотива. То, међутим, захтева добру информисаност доносиоца одлука, што најчешће није случај.

Шварц (Schwartz, 2004a) пише о експлозији избора у многим животним доменима. На пример, у вези са тим где ће се радити и како, где ће се живети, како ће се изгледати, ко ће се обожавати, каква врста емотивне везе ће се имати итд.¹⁴² То је, према њему, последица раста богатства, које је средство да се дела у складу са својим циљевима и жељама. Међутим, према Шварцу, превелики број могућности штети укупном благостању; пошто се процене квалитета избора скоро увек праве у односу на очекивања, како број могућих избора расте, расту и очекивања од њих. Осим тога, увећава се и могућност недоношења икакве одлуке.

Бинсвангер (Binswanger) (Binswanger, 2006), тако, пише о тзв. вишеизборној (*multi-option treadmill*) и покретној траци уштеде времена (*time-saving treadmill*) као још једним од могућих објашњења парадокса прогреса. Ограничења која су у основи негативног ефекта презасићености бојем могућности овај аутор је такође сврстао у три групе. Прва су информацијска ограничења – у циљу доношења најбоље одлуке, постојање већег броја могућности захтева и већу информисаност о њима. Међутим, како је поментуо, најчешће је немогуће бити потпуно информисан о већини постојећих опција. Бинсвангер такође помиње временско ограничење и ограничења когнитивне природе. Ограничења когнитивних способности се, према Бинсвангеру, најпре односе на будући афективитет, и то у ситуацијама када недостаје јасан критеријум према којем је једна

¹⁴² У једној од обичних продавница може се наћи 275 врста житарица, 230 врста супе (од чега 29 врста само пилеће супе), 120 врста паста сосева, 175 врста дресинга за салате итд. (Schwartz and Ward, 2004). Просечни амерички супермаркет садржи више од 30.000 врста производа, а сваке године се појављује још по 20.000 нових (Cross, 2000, према: *ibid.*).

алтернатива супериорнија у односу на другу, када се осећа мањак стручности у вези са датим пољем одлучивања, и када одлуке доносе велике трошкове. Такође, Бинсвангер наводи да људи теже да фокусирају своје одлуке у смислу апсолутних економских исхода занемарујући неекономске, а који нису директно мерљиви. Тако, често се занемарује важност друштвених односа, а они могу бити од кључног значаја за будући ниво субјективног благостања.

Покретна трака уштеде времена је уско повезана са поменутиим временским ограничењем. Овај тип покретне траке може објаснити зашто су и поред огромног технолошког напретка који омогућава велику уштеду времена, недостатак слободног времена представља и даље велики проблем у економски развијеним друштвима. Са растом нивоа дохотка, наиме, расте и вредност радних активности, чиме се увећавају њихови опортунитетни трошкови. То ствара потребу за коришћењем уређаја који штеде време. Међутим, до жељене уштеде времена најчешће не долази у довољно великој мери услед тзв. ефекта одбијања (*rebound effect*) односно интензивирања потрошње времена (Binswanger, 2001; 2004). Бинсвангер се позива на Бекера (Becker, 1965, према: Binswanger, 2006), а који наводи примере великих супермаркета, који би требало да штеде време куповине, затим аутомобила, који би требало да штеде време превоза; и телефона, који би требало да штеде време на посете. Међутим, до уштеда у времену у стварности није дошло. Прво, на куповину се проводи више времена него икад – само у Великој Британији оно је порасло скоро дупло од шездесетих година 20. века у наредних тридесет година (на 70 минута у просеку дневно). Аутомобилом се такође путује дуже него икада, а исто важи и за провођење времена у телефонским разговорима – у европским земљама дупло више 1994. године него девет година пре. Дакле, како не постоје природне границе за куповину, путовање и разговарање телефоном, и увећава се број ствари које треба купити, посетити, и изговорити – уштеда времена се претворила у већу потрошњу времена. Конкретније, иновације које штеде време умањују опортунитетне трошкове времена, али услед тога се преферира још већа потрошња времена на те активности.

Бинсвангер помиње и хипотезу о константном трајању путовања. Наиме, независно од простора и времена, просечна особа путује око 1,1 сат дневно и троши приближно једнак удео дохотка на превоз (Schafar and Victor, 2000). Фиксни трошкови за путовање затхевају да покретљивост расте у пропорцији са дохотком. Прелазак већих удаљености уз једнак износ трошкова захтева прелазак на брже видове транспорта. Избор будућих видова транспорта је ограничен путањама јер се транспортна инфраструктура мења релативно споро. Тако, у Танзанији и САД, једнако се времена троши на покретљивост, међутим, док се она и даље углавном одвија пешице у Танзанији, у САД је то претежно аутомобил (Binswanger, 2006). Повећана временска ефикасност се, дакле, поништава преласком све већих удаљености, тако да просечно дневно време путовања остаје приближно константно.

Такође, временска ефикасност прања веша, која је знатно увећана настанком машине за прање веша 1925. године, знатно је поништена тиме што се одећа пере све чешће. Истраживање на узорку од нешто преко четири и по хиљаде домаћинстава из Аустралије је показало да поседовање уређаја у домаћинству намењених уштеди времена ретко умањује женски неплаћени рад и штавише доприноси и његовом увећању, док подела рада у домаћинству остаје отпорна на поседовање ових уређаја (према: Binswanger, *ibid.*). Даље, пошто нема природних ограничења за ширење размене информација, електронска пошта (која је временски знатно ефикаснија него неелектронска), подстиче људе да шаљу више порука него раније. 11% радника у току радног времена проверава електронску пошту између шест и десет пута дневно, а 8% 15 пута дневно и више, што није никада био случај са правим поштанским сандучићима (Binswanger, 2006). Интернет уопште у великој мери повећава временску ефикасност проналажења информација. Али услед тога, долази и до све дужег провођења времена на интернету. Најзад, чак и када долази до уштеде времене у одређеним доменима, то не мора нужно бити праћено повећањем субјективног благостања.

Ециони (Etzioni) (Etzioni, 1989; 2014) пише да је са једне стране доступно све више информација, али да је са друге

стране све мање знања о томе како би требало да се доносе одлуке. На пример, ту су тешкоће приликом разматрања вероватноће различитих исхода, нарочито када су у питању комбиновања две или више вероватноћа исхода, што је врло често неопходно. Чести процеси су одрамбено избегавање, које се односи на безразложно одлагање доношења одлуке, затим преинтензивна реакција, односно импулсивно доношење одлуке у циљу избегавања даље анксиозности и хипервигиланција, која се односи на опсесивно прикупљање све већег броја информација итд.

Мик (Mick) и сарадници (Mick et al., 2004) пишу о времену хиперизбора, што је унаучној литератури било препознато пре свега у контексту презасићености информацијама још седамдесетих и осамдесетих година прошлог века. Ова група аутора наводи да презасићеност информацијама након одеђене границе води у процесе избора заснованим на упрошћавању, што доводи до исхода нижег квалитета у односу на нормативни стандард. Временско ограничење отежава потрагу за информацијама и њихову обраду, али и генерише лоше процењивање. Осим тога, избори који се доносе у контексту хиперизбора се доносе вероватније у своју корист, а не у корист других, што је, наравно, зависно првенствено од карактеристика личности – потребе за промишљањем, тежња за максимизацијом, материјалистичка вредносна оријентација, толеранција на несигурност, као и црте личности попут неуротицизма. Президенти информацијама бавио се и Шенк (Shenk), који је крајем деведесетих писао о информацијској загађености (Shenk, 1997). Према његовим подацима, потрошња папира по становнику у САД се између 1940. и 1980. утростручила са 200 на 600 фунти, и затим поново утростручила на 1800 фунти до 1990. године. Слично томе, 1971. просечног становника САД је дневно “нападало” бар 560 рекламних порука дневно, а двадесет година касније око 3.000.

Ијенгар (Iyengar) и Лепер (Lepper) (Iyengar and Lepper, 2000) су помоћу три експериментална истраживања довели у питање претпоставку да већи избор нужно значи и више интринстичке мотивације. Наиме, потрошачи су могли да бирају у контексту ограниченог или обимног избора различитих укуса

чоколаде, у првом случају са 6, а у другом и додатне 24 врсте. Показало се да превелики број опција смањује могућност да се изабере било која од њих, и да је повезан са каснијим мањим задовољством избором. Слично томе, друго истраживање је показало да када једна група студената добије 6, а друга и додатне 24 потенцијалне теме есеја, прва група пише квалитетније радове. Овакви резултати, да иста могућност из ужег скупа може довести до бољих перформанси него ако је из ширег скупа, је из перспективе традиционалних модела посебно контраинтуитивни закључак. Да би одговорили на питање зашто је тако, исти аутори су спровели и треће истраживање у којем су тестирали да ли је у питању просто мања посвећеност у остварењу својих преференција услед превеликог броја могућности, или супротно томе, да је посвећеност тада већа, али да повећани осећај одговорности услед великог броја могућности доводи и до страха од каснијег потенцијалног жаљења, па и до парализе у одлучивању. Резултати су указали на потоње. У овом контексту нарочито је занимљиво да се понекад дешава да произвођачи умањују број опција у циљу веће продаје производа. Тако је, на пример, после смањења врста шампона код једног произвођача, са 26 на 15, продаја повећана за 10% (Osnoš, 1997, према: *ibid.*).

Да увођење већег броја могућности негативно утиче на субјективно благостање показује велики број истраживања која се односе на растући број доступних телевизијских канала (на пример, Benesch et al., 2006). У Израелу, на пример, дошло је до драматичног скока броја телевизијских програма са увођењем кабловске телевизије почетком девесетих година прошлог века. Са само једног доступног програма број доступних је повећан на око 40. Међутим, корисници су изјављивали да имају осећај нелагодности па и кривике (Weimann, 1996). Наиме, у поређењу са периодом пре увођења кабловске телевизије, знатно већи број испитаника се слагао са ставом да “често гледа телевизију дуже него што намерава” (28% пре и 41% после увођења), као и са ставом да је “гледање телевизије често губљење времена” (24% пре и 36% годину дана после).

За парадокс избора у контексту парадокса прогреса, кључно је поменути два начина доношења одлука (нарочито у

ситуацијама отежаног доношења одлука) (Schwartz, 2004b). Први је тзв. максимизујући начин, односно најбољи могући, а други тзв. задовољавајући, односно довољно добар начин, независно од тога да ли је најбољи. У складу са тим, Шварц особе склоне првом начину доношења одлука назива максимизаторима, а друге задовољницима. Потоњи појам је преузет од Симоновог (Simon 1955, 1956, 1957) 1976), појма задовољавајућег¹⁴³ (*satisficing*), а који се односи на одабир прве могућности која превазилази одређен апсолутни праг прихватљивости. Другим речима, задовољници су они који теже да просто задовоље аспирације одабиром прве могућности која и у најмањој мери задовољава одређен ниво прихватљивости, и максимизација им никад није намерни циљ.¹⁴⁴ Шварц, тако, пише да се ова врста објашњења парадокса прогреса нарочито може применити у случају максимизатора. Максимизатори су генерално мање задовољни животом, срећни, оптимистични и самоуверени, али и више депресивни. Шварц наводи неколико објашњења за то.

Прво, максимизација захтева детаљно разматрање свих могућности, што никад није у потпуности могуће. А након донешене одлуке, максимизатори искушавају у већем степену жаљење услед опотрунитетних трошкова, неvezано за то да ли постоји реалан разлог за то. Код њих се чешће јавља и парализа у одлучивању. Друго, адаптација изазива да свако позитивно искуство потрошње буде мање задовољавајуће него што се очекује, што је још нагативнијег ефекта у случају максимизатора. Треће, социјална компарација је такође израженија међу

¹⁴³ Задовољавајуће, према Симону, може бити одређено као оптимална стратегија да се избори са превеликим бројем могућности, при чему се, међутим, јавља ризик пропуштања оне најбоље. Тренутна презасићеност информацијама води у константно више трошкове разматрања у циљу обраде релевантних информација. Ова презасићеност тако може бити исто толико опасна као и недостатак. Она, најзад, према Симону, води у тзв. синдром информацијског умора, када се, иако се располаже обиљем информација, осећа ограниченост услед осећаја да се никад не поседује права информација о томе која могућност је најповољнија.

¹⁴⁴ На пример, при куповини максимизатори много више троше времена разматрајући могућности, теже им је док врше одабире, више обраћају пажњу на одлуке других и на крају бивају мање задовољни донетим изборима.

максимизаторима, па је и ова врста поништавајућих ефеката израженија код њих. Четврто, максимизатори имају и веће аспирације него задовољници.

У истраживању које су спровели Ијенгар и сарадници (Iyengar et al., 2006) упоређиване су стратегије доношења одлука максимизатора и задовољника. Они су установили да је тенденција ка масимизирању позитивно повезана са објективно бољим исходима одлуке, али и негативно са субјективним проценама ових исхода. Конкретније, код студената је током завршне године студирања мерена тенденција ка максимизирању након чега су током године испитивани док су тражили запослење. Они са великом тенденцијом ка максимизирању су заиста обезбедили послове са 20% већим почетним примањима, међутим, они су субјективно били мање задовољни добијеним пословима, и током тражења запослења су искушавали негативне афекте (песимизам, стресираност, умор, анксиозност, забринутост, депресивност) у већој мери. Могуће објашњење ових резултата које су исти аутори понудили односе се на генерално већа очекивања и мотивација за успехом од стране максимизатора, а која су се развила услед већег броја претходних успеха. Међутим, они никада не успевају да у потпуности испуне своја очекивања без обзира на то колико успеха остварују, због чега се константно осећају лошије у поређењу са задовољницима.

Сличне резултате добили су Шварц и сарадници (Schwartz et al., 2002). Према њима, било тренутна, било континуирана тежња за одабиром најбоље опције и детаљно промишљање о томе су негативно повезани са осећајем среће, оптимизмом, самопоштовањем и задовољством животом и позитивно са депресијом, перфекционизмом и будућим жаљењем. Максимизатори су, према истраживању ових аутора, подложнији утицају социјалне компарације (нарочито на горе), као и противчињеничном мишљењу.

Такође битно за парадокс прогреса је објашњење Шварца и Варда (Ward) (Schwartz and Ward, *ibid.*) везано за раст депресије уз истовремени раст броја могућности, личне аутономије и контроле све већег броја животних домена од стране појединца у контексту САД. Наиме, уз повећање контроле над

животним доменима, у САД су расла и очекивања о контроли. Нагласак на слободи избора и повећање могућности, довели су до раста нереалних очекивања. Уз раст очекивања, тамошњу културу карактерише и раст индивидуализма, и то вероватно као нуспродукт тежње за контролом све већег броја аспеката живота¹⁴⁵. Раст индивидуализма не доприноси само тежњи ка максимизацији у свим животним доменима, већ и да се томе самостално допринесе. Када се у томе не успе, онда се то приписује личном одговорношћу, а не факторима средине. Нереално висока очекивања уз тенденцију да се преузме лична одговорност за неуспех има негативног ефекта на субјективно благостање. Ово је нарочито изражено код максимизатора, који су иначе нарочито склони депресији; они су нарочито склони великим очекивањима и осећању кривице.

¹⁴⁵ В. и Curran and Hill, 2017.

Истерлинова илузија? Емпиријска евиденција парадокса прогреса

У овом делу рада пружена је емпиријска евиденција у вези са парадоксом прогреса. Врши се преиспитивање тезе да економски раст и промене субјективног благостања популација дугорочно нису повезани, а која је, како је било помињано, називана Истерлиновом илузијом. Анализом је обухваћено четрнаест развијених европских земаља (Белгија, Данска, Финска, Француска, Немачка, Ирска, Холандија, Норвешка, Португал, Словенија, Шпанија, Шведска, Швајцарска и Уједињено Краљевство) у периоду од 2002. до 2014. године.

Досадашња истраживања из ове области, како смо видели, углавном нису узимала у обзир различите нивое економске развијености – временске серије на нивоу група земаља су испитиване претежно тако што су у узорак биле укључиване земље веома различитог нивоа економске развијености. Често су унутар исте анализе истовремено укључиване изразито развијене и неразвијене земље. Чак и када је мали број земаља укључиван у анализу, оне најчешће нису истог, па чак ни приближно сличног нивоа економског развоја. Овакав приступ се, услед закона опадајуће маргиналне корисности, не чини истраживачки оправданим. Наиме, када се посматрају само релативно развијене земље не треба очекивати да ће важити истоветне правилности у вези са повезаности економског раста са субјективним индикаторима благостања као у случају развијених и неразвијених заједно. Досад широко заступљен приступ се, пак, може делимично разумети имајући у виду чињеницу да не постоји довољно велики број национално репрезентативних истраживања која би омогућила превазилажење поменутог недостатка. Друго, постојећа истраживања унутар ове области, како се видело, најчешће углавном

користе податке из *World Values Survey*, чији је квалитет углавном слабо оцењиван.¹⁴⁶

У овом истраживању се разматра повезаност између економског и субјективног благостања у случају искључиво развијених земаља из два разлога. Прво, развијене земље су у великој мери погодније за анализу услед веће доступности података, али и њиховог већег обима, репрезентативности и квалитета уопште. То се не односи само на субјективне индикаторе благостања, већ и на објективне економске индикаторе, као што је БДП. Наиме, методологија израчунавања овог индикатора је врло непрецизна пре свега у неразвијеним земљама (Ћириковић, 2013), најпре услед недовољно средстава, као и због велике заступљености сиве економије али и трампе (Diener, Tay, and Oishi, 2013).

Друго, ако повезаност између економског раста и раста субјективног благостања постоји, требало би да је јача унутар и између мање развијених земаља, односно, мања је вероватноћа да ће иста повезаност бити изражена у развијеним земљама, услед опадајуће маргиналне корисности БДП-а (Veenhoven and Vergunst, 2013). Због тога се чини нужнијим испитати оправданост раста у развијеним земљама.

Трећи разлог лежи у томе што су економском расту развијених земаља у релативно већој мери инхерентне негативне екстерналије еколошке природе (WWF, 2014; Ментус, 2017δ).

Евиденција се заснива на секундарној анализи података који потичу из *European Social Survey*. Печ је о истраживању анкетног типа које је досад вршено у седам таласа, на сваке две

¹⁴⁶ Требало би посебно нагласити да *World Values Survey*, иако досад вероватно најчешће коришћени подаци од стране истраживача Истерлиновог парадокса, садрже крупне проблеме у вези са репрезентативношћу. Стивенсон и Вулферс (Stevenson and Wolfers, 2008) наводе да нерепрезентативни узорци најчешће потичу из сиромашнијих земаља, где су богатији појединци били презаступљени у узорцима, и да истраживачи игноришу ове чињенице без обзира на то што су у документацији истраживања оне јасно изнесене. На пример, у случајевима Чилеа, Кине, Индије, Мексика или Нигерије узорци су обухватили искључиво више образоване испитанике, и оне из градских подручја; слично је са Аргентином, у којој су, отако је она била укључена у истраживања, већина таласа обухватала искључиво испитанике из градских подручја, што се у анализама, дакле, занемарује (*ibid.*). Према писању појединих аутора (на пример, Deaton, 2008), до оваквих изузетака долазило је како би подаци били већег степена упоредивости са богатим земљама.

године почевши од 2002. Осми талас истраживања је у току. У анализу ће бити укључене земље које према класификацији Светске банке спадају у високо развијене. Оне, иначе, имају просечну вредност БДП-а по становнику сваке године када су вршене истраживања која је премашивала износ од 20.000 америчких долара. Следе подаци о укупном броју испитаника према сваком од таласа *European Social Survey*, као и о издвојеним узорцима за потребе овог истраживања (из поменутих четрнаест земаља):

- I – 42.359 испитаника из 22 земље (издвојен узорак је обухватао 27.123 испитаника),
- II – 47.537 испитаника из 26 земаља (издвојен узорак је обухватао 27.612 испитаника),
- III – 47.099 испитаника из 25 земаља (издвојен узорак је обухватао 28.756 испитаника),
- IV – 56.752 испитаника из 31 земље (издвојен узорак је обухватао 27.710 испитаника),
- V – 52.458 испитаника из 27 земаља (издвојен узорак је обухватао 26.733 испитаника),
- VI – 54.673 испитаника из 28 земаља и АП Косово и Метохија (издвојен узорак је обухватао 30.312 испитаника), и
- VII – 40.185 испитаника из 21 земље (издвојен узорак је обухватао 27.764 испитаника).

Величина узорака унутар сваке земље у сваком таласу није мања од 1.500 испитаника, осим у случајевима земаља чији је број становника мањи од два милиона, где је минимална величина узорака 800.

Субјективно благостање је мерено уз помоћ питања о уопштеном осећају среће. Оно је у свим таласима *European Social Survey* гласило:

- „Узимајући све у обзир, колико бисте рекли да сте срећни?“

Испитаници су у свим таласима одговарали помоћу једнаестостепенне скале, где је 0 значило „екстремно несрећни“, а 10 „екстремно срећни“.

Подаци о задовољству животом, у оквиру истог истраживања је добијано помоћу питања:

- „Кад све узмете у обзир, у којој мери сте задовољни својим животом данас? Молим Вас да то оцените на скали од 1 до 10, где 1 значи врло незадовољан/незадовољна, а 10 врло задовољан/задовољна”.

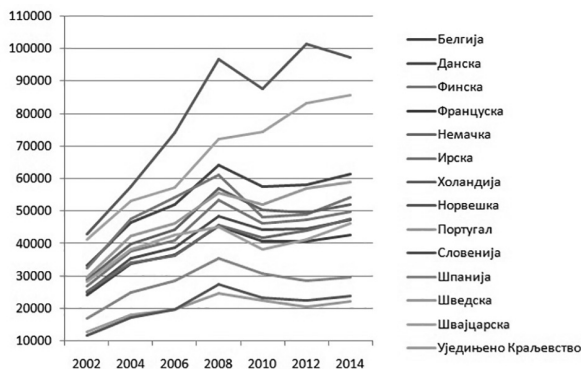
Економски раст је мерен као процентуални раст реалног бруто домаћег производа у интервалима од једне године, а према подацима Светске Банке.

Конкретни периоди који се покривају овим истраживањем такође до сад нису били анализирани, а нарочито не на узорку земаља које су овде укључене. Конкретније, подаци, између осталог, покривају највећи део досадашњег дела овог века, што како се могло закључити, у истраживањима до сада није био случај. Посебна предност ове чињенице састоји се из тога што је покривен период пре, за време, и након последње глобалне економске кризе, што је веома погодан контекст за разматрање међусобне повезаности између економских и субјективних индикатора благостања. Поред тога, узорак за ово истраживање чине искључиво европске земље, у вези са којима унутар научне литературе, како је било показано, постоји много већа доза неслагања када је постојање парадокса прогреса у питању, у поређењу са, на пример, САД. Ови подаци, поред тога што су веома задовољавајућег нивоа репрезентативности и квалитета уопште, омогућавају да се обухватније прате временске серије, и то прихватљивог броја развијених земаља. Осим тога, подаци су, за разлику од многих досад коришћених, конзистентни – субјективни индикатори благостања су на исти начин мерена унутар свих таласа истраживања.

Битно је напоменути и да се преиспитивањем парадокса прогреса не подразумева постојање узрочног односа између економских и субјективних индикатора благостања у било ком смеру. Самим тим, ни практичне импликације које би следиле из резултата овог истраживања, такође не треба доводити ни у какву везу са међусобном узрочношћу две варијабле.

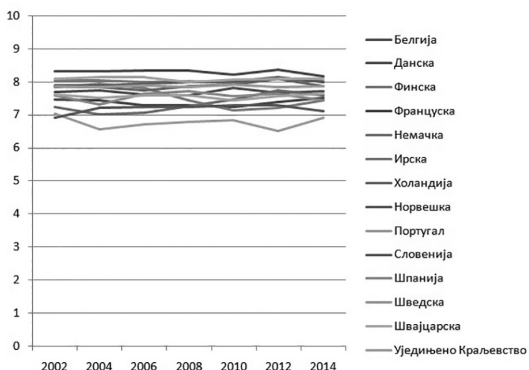
У графикону 3 приказана су кретања БДП-а по становнику сваке од посматраних земаља у током периода од 2002. до 2014. године, а у графикону 4, кретања просечног субјективног благостања, према подацима из *European Social Survey*, а према посматраним земљама током истог периода.

Графикон 3: Трендови БДП-а по становнику, 2002-2014. године

Из графика се јасно може констатовати стабилан економски раст сваке од земаља до 2008. када је, услед глобалне економске кризе унутар највећег броја земаља дошло до његовог пада, након чега је до краја посматраног периода углавном постепено растао.

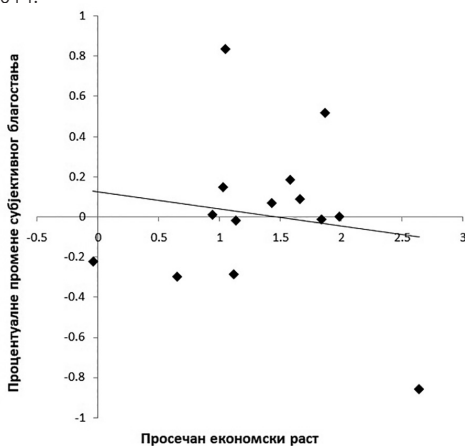
Графикон 4: Трендови просечног субјективног благостања, 2002-2014. године

Са друге стране, приметна је стабилност нивоа субјективног благостања унутар сваке од земаља, што већ може указивати на постојање парадокса прогреса. Даље, као што је приказано на графикау 5, између интензитета економског раста, са једне, и интензитета промена субјективног благостања према земљама, са друге стране, нема значајне повезаности, при чему је Пирсонов коефицијент корелације чак и благо негативан ($r = -.145, p > .05$).

Тиме је указано на неповезаност интензитета економског раста и интензитета промена субјективног благостања посматрајући земље групно.

Графикон 5: корелација између економског раста и промена субјективног благостања 2002–2014.

При томе, доказ постојања парадокса прогреса засигурно је најистакнутији у случају Ирске, која иако је имала просечно највећи економски раст, имала је и просечно највећи пад субјективног благостања популације током посматраног периода. Шведска, за коју је такође била карактеристична такође веома висока просечна стопа раста БДП-а, није имала скоро никакву просечну промену субјективног благостања популације (-0.0001%). Са друге стране, Немачка, иако је остварила убедљиво највећи скок просечних промена субјективног благостања становништва, то међутим не важи и за њен економски раст, који током посматраног периода релативно није био значајан (1,05%).

Што се тиче краткорочнијих, релативно најзначајних промена субјективног благостања популација, требало би посебно истаћи случај Немачке, у периоду до 2006. до 2012., и Ирске у периоду од 2004. до 2010., од којих је у случају прве остварен раст (са 7,06 на 7,73), а друге пад (са 7,95 на 7,14). Међутим, промене БДП-а нису истоветне променама субјективног благостања. У Немачкој је дошло до значајног раста субјективног благостања у периоду између 2008. и 2010. иако је БДП по становнику у немалој мери

опао. У случају Ирске, две варијабле су се међусобно још различитије кретале. Наиме, тамо је током читавог поменутог периода је значајно опадало субјективно благостање, иако је БДП константно растао (изузев у периоду од 2008. до 2010. године).

Случај Португала је такође веома индикативан и то из два разлога. Прво, јер је та земља просечно најмањег БДП-а у односу на друге разматране земље, те би, ако би се трендови економског раста и субјективног благостања игде кретали заједно, како краткорочно, тако и дугорочно, то би требало бити највидљивије у случају ове земље. Друго, као што се види из табеле 2 и графика 5, и у случају Португала су током посматраног периода приметне највеће краткорочне флукуације субјективног благостања, због чега се чини нарочито битним у том случају испитати истоветност тих кретања са променама БДП-а. Иако је у периоду између прва два таласа истраживања дошло до највећег скока БДП-а (са 12.882 на 18.045 долара), дошло и је до највећег пада субјективног благостања (са 7,05 на 6,56). У наредна два таласа долази до благог симултаног раста субјективног благостања и БДП-а, али са уласком у економску кризу, у периоду између 2008. и 2010. долази до опадања БДП-а, док је субјективно благостање наставило да благо расте. Нагли пад субјективног благостања забележен је тек 2012. у односу на 2010. годину, а након чега је дошло до наглог раста измереног 2014. године, иако је БДП само благо порастао у истом периоду.

Подаци дакле, недвосмислено указују на постојање парадокса прогреса у развијеним европским земљама, чиме се, из утилитаристичке перспективе доводи у питање оправданост фокуса економских политика ових земаља. Током 2002-2014. године у четрнаест економски развијених земаља, између економског раста и промена просечног субјективног благостања није било повезаности. Економски раст није неопходан нити довољан услов раста просечног субјективног благостања. Две варијабле се временом нису кретале у истом смеру, а нарочито не у једнакој мери, што иде у прилог Абрамовецевим раније изнетим претпоставкама, насупрот претпоставкама које је износио Артур Сесил Пигу. Исто тако, подаци јасно указују да парадокс прогреса односно Истерлинов парадокс, није никаква Истерлинова илузија.

Закључна разматрања

И поред веома јаких критика упућених максимизацији економског раста као декларативно главном циљу економских политика земаља широм света, а које постају све гласније још од седамдесетих година прошлог века, тежња ка остваривању тог циља до данас не остаје ништа мање примарна. То се односи на економске политике како економски мање, тако и више развијених земаља. Два главна правца критике упућених овом приступу су еколошке и утилитаристичке природе. Из еколошке перспективе, из које тренутно потиче доминантнија критика, нагласак је на неоправданости економског раста услед негативних екстерналија са досад незабележеним последицама по животну средину. Из утилитаристичке перспективе, поставља се питање сврхе даљег раста с обзиром на велику количину евиденције о дугорочном изостанку раста субјективног благостања, макар у економски развијеним земљама. Ипак, у вези са оба становишта и даље не постоји довољан степен слагања у литератури, а нарочито када је у питању потоњи правац критике. Наиме, и данас је веома жива дебата у вези са тим да ли постоји, у којој мери, и каква је природа повезаности између економског раста и субјективног благостања популација.

У овој књизи поменута проблематика се разматрала са тежиштем на економски развијена друштва. Разлози за то су квалитет и обимност података везаних како за објективне економске, тако и субјективне индикаторе благостања, затим закон опадајуће маргиналне корисности, услед којег би потенцијална повезаност економског раста и раста субјективног благостања требало да у овим земљама буде слабија, и најзад, због тамошњих релативно већих еколошких последица раста. Како је показано инстраживањем описаном у четвртном

поглављу, парадокс прогреса је заиста изражен у економски развијеним европским земљама. Конкретније, у 14 развијених европских земаља, у периоду 2002-2014. године економски раст није био повезан са растом субјективног благостања популација. Тиме је, из утилитаристичке перспективе, доведена у питање оправданост фокуса економских политика ових земаља. У спору између аутора окупљених, са једне стране око Артура Сесила Пигуа и, са друге стране око Мозеса Абрамовица, резултати тиме уједно стају на страну потоњег (с обзиром на то да је показано да се економско и социјално благостање кроз време не морају међусобно мењати у истом смеру, а нарочито не у једнакој мери). Показано је да економски раст није ни неопходан нити довољан услов повећања субјективног благостања популација економски развијених земаља.

У поглављима која су претходила изношењу ове емпиријске евиденције, разматрана су најчешће објашњења парадокса прогреса у досадашњој литератури – хипотеза релативног дохотка и теорија социјалног поређења, теорија хедонистиче адаптације и *set-point* теорија, као и теорија нивоа аспирација. Поред тога, размотрени су и симултани чиниоци са економски растом поништавајућег ефекта по субјективно благостање, затим закон опадајуће маргиналне корисности, парадокс избора и парадокс уштеде времена као мање заступљене, али такође корисне врсте објашњења парадокса прогреса, бар у развијеним земљама.

Према хипотези релативног дохотка и теорији социјалног поређења, за изостанак раста субјективног благостања и поред израженог економског раста, могла би бити заслужна изразито неравномерна дистрибуција корисности раста. У томе би улогу играла два могућа механизма. Први би, бар делимично, могао бити тај да се релативне доходовне позиције испитаника нису мењале јер се њиховим референтним групама мењала на истоветан начин, а други, да се доходовна позиција највећег дела становништва апсолутно побољшала, али релативно погоршала јер су се све корисности раста углавном прелиле у руке незнатног удела популације. Деловање оба механизма иде у прилог хипотези релативног дохотка и теорији социјалне компарације, као и могућности објашњења

парадокса прогреса помоћу њих; другим речима, објашњење парадокса се делимично може наћи у томе што просечна особа овде разматраних земаља не осећа конкретну корист од раста, у виду увећања задовољства висином дохотка.

Према теорији хедонистичке адаптације, односно хабитуације или хомеостазе, побољшање објективних услова живота не доноси дугорочне позитивне ефекте по субјективно благостање, јер се оно увек изнова враћа на ранији ниво. Самим тим, ни економски раст, чак иако би доносио корисност највећем делу популације, то би могло бити само краткорочно – ниво субјективног благостања се дугорочно не мења, било индивидуално било групно. За ово је одговорна Брикменова и Кемпбелова тзв. хедонистичка покретна трака. Услед тога, релативно стабилни нивои субјективног благостања превладавају током читавог животног циклуса без обзира на промене у околности. Теорија хедонистичке адаптације према томе веома наликује *set-point* теорији, према којој основне урођене црте личности у знатној мери одређују дугорични ниво субјективног благостања. Услед тога, када се се животни стандард увећа, то краткорочно може имати позитивног ефекта на благостање, међутим због навикавања на новонастале околности, корисност се временом губи и дугорочно остаје неизмењена. Ова теорије, иако нису универзално валидне, могу у веома великој мери објаснити одсуство повезаности раста богатства и раста субјективног благостања.

Теорија нивоа аспирација, која се односи на процес сталног раста аспирација, а без обзира на степен остварења циљева је још једна од значајних у контексту објашњења парадокса прогреса. Како се ниво аспирација одређује као гранични ниво између задовољених и незадовољених постигнућа, према овој теорији субјективно благостање је одређено раскорак између аспирација и постигнућа, због чега се процес константног раста аспирација назива и аспирацијском покретном траком. Субјективно благостање, дакле, директно зависи од тога да ли аспирације расту брже него што долази до адаптације.

За досад наведене процесе – социјалног поређења, хедонистичке адаптације, и раста нивоа аспирација, кључно је да су израженије у материјалним животним доменима, него у

нематеријалним. Наиме, потупна адаптација подразумева да се аспирације мењају у истом степену колико и околности, а то се најчешће дешава у домену материјалног. Непотпуна адаптација, са друге стране, подразумева да се аспирације мењају у мањем обиму него околности – ако се околности мењају на боље, долази до раста испуњења потреба, па је и ниво благостања виши, и обрнуто, ако се околности мењају на горе, смањује се испуњење потреба, па самим тим и ниво благостања. Првенствено када су материјалне ствари у питању, осећај благостања у вези са датим околностима заиста у великој мери зависи од поређења са својим ранијим стањима, као и од околности других референтних појединаца, услед чега повећање материјалног благостања заиста не мора значити и увећање укупног благостања. За раст аспирација такође је показано да је израженији у вези са материјалним доменима благостања.

Парадокс прогреса, дакле, није Истерлинова илузија, бар када се разматрају развијене европске земље и скорашњи период. Корисности раста су вероватно неравномерно, и све неравномерније дистрибуиране. Чак и када би сви имали једнаку корисност од раста, она би вероватно била поништена услед непроменљивости релативних позиција, као и процеса адаптације и раста аспирација.

Симултани процеси економском расту а који могу бити поништавајућих ефеката по субјективно благостање вероватно такође могу објашњавати парадокс прогреса у појединим периодима. Све учесталија потрошња комфорних добара на супрот стимулацијским добрима, потрошња позиционих добара, затим раст депресије, раст стопе самоубиства и криминала, опадање алтруизма, раст индивидуализма, конзумеризма, материјализма, погоршање међуљудских односа и пад поверења у друге, пад поверења у институције, све дужи и стреснији рад уз недостатак слободног времена, уништавање животне средине и слични помињани фактори најчешће су помињани у литератури у том смислу. Истраживања САД указују на велики утицај поменутих процеса на тамошњи парадокс прогреса, док је у европским земљама знатно измешанија слика, а према појединим истраживањима и потпуно супротна. Симултаност ових

процеса са економским растом, наравно, не би требало посматрати у контексту било какве узрочне повезаности.

Закон опадајуће маргиналне корисности такође може бити од великог значаја у објашњењу парадокса прогреса, а можда и од кључног када су у питању економски развијене земље. Иако се у досадашњим истраживањима унутар овог домена најчешће није правила разлика између земаља према нивоу економске развијености, односно у групе изучаваних земаља су се истовремено сврставале земље различитих нивоа развијености, то се не чини оправданим, из простог разлога што природа повезаности између економског раста и промена субјективног благостања не би требало да је истоветне природе у земљама различитог нивоа развијености. Наиме, услед закона опадајуће маргиналне корисности, поменута повезаност ако и постоји, требало би да је јача у економски мање развијеним земљама. На то су, као што је било представљено, указала многа досадашња истраживања. То је и разлог разликовања заправо две врсте парадокса, односно благе, према којој повезаност две варијабле постоји до одређене границе, углавном до нивоа до којег основне потребе становништва нису задовољене, и тврде верзија парадокса, према којој повезаност не важи ни за мање, ни за више развијене земље. Емпиријска евиденција из четвртог поглавља, како је поменуто, указује на неповезаност када су развијене земље у питању. С обзиром на то да економски раст омогућава задовољавање искључиво материјалних потреба и то не свачијих, а нарочито не подједнако, теорија потреба може делимично објаснити парадокс прогреса. Осим тога, у појединим економски развијеним друштвима смањује се потенцијал за испуњење виших потреба, услед великог броја наведених поништавајућих чинилаца. Такође од великог значаја је и чињеница да након нивоа задовољења основних потреба, процеси социјалног поређења као и адаптације и раста аспирације сви постају интензивнији.

Парадокс избора и парадокс уштеде времена, као још једна од могућих објашњења парадокса прогреса, такође могу бити значајни без обзира на слабу заступљеност у досадашњој литератури. Разлог за то, међутим може лежати у релативно већем значају других наведених процеса у овом смислу. Ипак, у

економским развијеним друштвима долази до засићења бројем доступних могућности, па тиме и до одсуства повезаности раста потрошње са растом субјективног благостања. За парадокс избора од кључне важности су информацијска, когнитивна и временска ограничења. Информацијска ограничења се односе на чињеницу да постојање све већег броја могућности захтева доступност све веће информисаности о њима, што често чини немогућим да се донесе рационалан избор. Когнитивна ограничења, са тим уско повезана, и такође израженија са растом доступних могућности, додатно отежавају доношење оптималне одлуке. Временска ограничења односе се на чињеницу да се за константно време ствара могућност задовољења све већег броја потреба, што доводи до убрзања, интензификације и фрагментације времена. Ово је, даље, уско повезано са покретном траком уштеде времена. Наиме, како време постаје све више оскудно са растућим бојем могућности, њени опортунитетни трошкови расту. Тиме се ствара потреба за уређајима који штеде време. Њихово коришћење доводи до све ефикасније потрошње времена, и самим тим, до интензивирања њиховог коришћења. Услед тога, међутим, долази до ефекта одбијања, и уштеда времена се претвара у њен недостатак.

Уопштено, БДП развијених европских земаља наставља да расте и да и даље декларативно представља главни циљ многих економских политика иако не доприноси томе да се људи боље осећају у вези са својим животима, али и доприноси уништавању животне средине у досад незабележеним размерама. Објашњења за прво се вероватно могу наћи у томе што је раст материјалног благостања након границе задовољења основних потреба све слабија детерминанта задовољства животом, а затим и у процесима социјалне компарације, хедонистичке адаптације, раста нивоа аспирација, који су сви релативно израженији у контексту материјалних домена благостања. Што се тиче животне средине, не треба ни очекивати да ће у будућности доћи до значајнијих промена с обзиром на то да интересима највише одговорних за њено уништавање не стоји на путу ништа што би могло да их угрози. У сваком случају, раст материјалног благостања, који би према још увек превладајућој економској теорији требало да нужно има позитивне исходе,

показао се као неоправдан и самим тим непожељан у разматраном контексту. Чак и када би економски раст био позитивно, и то узорчно повезан са растом субјективног благостања, утилитаристички је неоправдан уз садашњи ниво еколошке неодрживости.

Ту, међутим, треба напоменути неколико ствари. Пре свега, наведено не значи да је БДП као индикатор сам по себи неупотребљив. Резултати овог истраживања у том смислу су само допринели утилитаристичкој критици раста развијених земаља, тиме што су показали да је у разматраним периодима и земљама, групно посматрано, заиста изостао раст просечног субјективног благостања упркос веома израженом економском расту, односно, да је у тим случајевима изједначавање Истерлиновог парадокса са Истерлиновом илузијом заправо илузорно. Према подацима коришћеним у овом истраживању, то би се дефинитивно могло односити на верзију парадокса названом благом, док би тврдој верзији, а нарочито кад су мање развијене европске земље у питању, требало посветити више пажње у наредним истраживањима. То се односи и на продужавање посматране временске серије. Даље, наведено не значи ни да је економски раст по себи узрочник константности нивоа субјективног благостања популација развијених земаља (нити обрнуто), као ни то да је економски раст по себи једини узрочник еколошких проблема са којима се свет данас суочава. Чак иако се прихвати претпоставка да повезаност субјективног благостања са економским растом након одређене тачке постаје негативна, наравно, не значи да је повезаност узрочна у било ком смеру.

Литература

- Åberg-Yngve, M., Fritzell, J., Lundberg, O., Diderichsen, F., and Burström, B. (2003). Exploring Relative Deprivation: Is Social Comparison a Mechanism in the Relation between Income and Health? *Social Science and Medicine*, 57, 1463–1473.
- Abramovitz, M. (1959). The Welfare Interpretation of Secular Trends in National Income and Product. In: Abramovitz, M. (ed.). *The Allocation of Economic Resources: Essays in Honor of Bernard Francis Hale*. Redwood City: Stanford University Press.
- Abramovitz, M., Scitovsky, T., and Inkeles, A. (1973). Economic Growth and Its Discontents. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, 27(1), 11–27.
- Ackerman, F. (1997). Consumed in Theory: Alternative Perspectives on the Economics of Consumption. *Journal of Economic Issues*, 31(3), 651–664.
- Ahmed, S. M., Chowdhury, M., and Bhuiya, A. (2001). Micro-credit and Emotional Well-being: Experience of Poor Rural Women from Matlab, Bangladesh. *World Development*, 29, 1957–1966.
- Ahuvia, A., and Friedman, D. (1998). Income, Consumption, and Subjective Well-Being: Toward a Composite Macromarketing Model. *Journal of Macromarketing*, 18(2), 153-168.
- Ahuvia, A. C. (2002). Individualism/Collectivism and Cultures of Happiness: A Theoretical Conjecture on the Relationship between Consumption, Culture and Subjective Well-Being at the National Level. *Journal of Happiness Studies*, 3(1), 1–21.
- Alesina, A., Di Tella, R., and MacCulloch, R. (2004). Inequality and Happiness: Are Europeans and Americans different? *Journal of Public Economics*, 88(9–10), 2009–2042.
- Alexander, S. (2011). The Voluntary Simplicity Movement: Reimagining the Good Life beyond Consumer Culture. *International Journal of Environmental, Cultural, Economic, and Social Sustainability*, 7(3), 133–50.

- Andrews, F. M. (1991). Stability and Change in Levels and Structure of Subjective Well-being: USA, 1972 and, 1988. *Social Indicators Research*, 25(1), 1–30.
- Andrews, F. M., and Withey, S. B. (1974). Developing Measures of Perceived Life Quality: Results from Several National Surveys. *Social Indicators Research*, 1(1), 1–26.
- Anielski, M. (2007). *The Economics of Happiness: Building Genuine Wealth*. Gabriola Island, B. C.: New Society.
- Antoci, A., Sacco, P. L., and Vanin, P. (2005). On the Possible Conflict between Economic Growth and Social Development. In: Gui, B., and Sugden, R. (eds.). *Economics and Social Interaction: Accounting for Interpersonal Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Arthaud-Day, M. L., and Near, J. P. (2005). The Wealth of Nations and the Happiness of Nations: Why “Accounting” Matters. *Social Indicators Research*, 74, 511–548.
- Bagwell, L., and Bernheim, B. (1996). Veblen Effects in a Theory of Conspicuous Consumption. *American Economic Review*, 86(3), 349–373.
- Barry, B. (2000). The Loss of Happiness in Market Democracies by Robert E. Lane. *Political Science Quarterly*, 115, 456–457.
- Bartolini, S. (2007). Why are People So Unhappy? Why Do They Strive So Hard for Money? Competing Explanations of the Broken Promises of Economic Growth. In: Bruni, L., and Porta, P. (eds.). *Handbook on the Economics of Happiness*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Bartolini, S., Bilancini, E., Bruni, L., and Porta, P. (forthcoming). Introduction. In: Bartolini, S., Bilancini, E., Bruni, L., and Porta, P. (eds.). *Policies for Happiness*. Oxford: Oxford University Press.
- BBC (2016). *Good Food Nation Survey 2016: How We Eat Now*. Retrieved November 13, 2016, from <http://www.bbcgoodfood.com/article/bbc-good-food-nation-survey-results>.
- Becchetti, L., and Santoro, M. (2007). The Income-Unhappiness Paradox: a Relational Goods/Baumol Disease Explanation. In: Bruni, L., and Porta, P. (eds.). *Handbook on the Economics of Happiness*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Becchetti, L., Castriota, S., Corrado, L., and Ricca, E. G. (2013). Beyond the Joneses: Inter-country Income Comparisons and Happiness. *The Journal of Socio-Economics*, 45, 187–195.
- Becchetti, L., Corrado, L., and Rossetti, F. (2008). Easterlin-types and Frustrated Achievers: the Heterogeneous Effects of Income Changes on Life Satisfaction. *Cambridge Working Papers in Economics*, 0816. University of Cambridge: Faculty of Economics.

- Benesch, C., Frey, B., and Stutzer, A. (2006). TV Channels, Self Control and Happiness. *IEW Working Paper*, 301. University of Zurich.
- Bertocchi, G. (1994). Colonialism in the Theory of Growth. *Brown University Working Paper*, 94–114.
- Bianchi, M. (2009). Scitovsky: Satiety and Creative Consumption. In: Griffiths, S., and Reeves, R. (eds.). *Well-Being: How to Lead the Good Life and What Government Should Do to Help?* London: Social Market Foundation.
- Binswanger, M. (2001). Technological Progress and Sustainable Development: What about the Rebound Effect? *Ecological Economics*, 36(1), 119–132.
- Binswanger, M. (2004). Time-saving Innovations and Their Impact on Energy Use: Some Lessons from a Household-production-function Approach. *International Journal of Energy Technology and Policy*, 2, 209–218.
- Binswanger, M. (2006). Why Does Income growth Fail to Make Us Happier? *The Journal of Socio-Economics*, 35(2), 366–381.
- Biswas-Diener, R. (2008). Material Wealth and Subjective Well-being. In: Eid, M. E., and Larsen, R. J. (eds.). *The Science of Subjective Well-being*. New York: The Guilford Press, 307–322.
- Biswas-Diener, R., and Diener, E. (2006). The Subjective Well-Being of the Homeless, and Lessons for Happiness. *Social Indicators Research*, 76(2), 185–205.
- Biswas-Diener, R., and Diener, E. (2009). Making the Best of a Bad Situation: Satisfaction in the Slums of Calcutta. *Social Indicators Research Series Culture and Well-Being*, 261–278.
- Biswas-Diener, R., Vittersø, J., and Diener, E. (2009). Most People are Pretty Happy, but There is Cultural Variation: The Inughuit, the Amish, and the Maasai. *Social Indicators Research Series Culture and Well-Being*, 205–226.
- Bittman, M., Rice, J. M., and Wajcman, J. (2004). Appliances and Their Impact: The Ownership of Domestic Technology and Time Spent on Household Work. *The British Journal of Sociology*, 55(3), 401–423.
- Bjørnskov, C., Gupta, N. D., and Pedersen, P. J. (2008). Analysing Trends in Subjective Well-being in 15 European Countries, 1973–2002. *Journal of Happiness Studies*, 9(2), 317–330.
- Blanchflower, D., and Oswald, A. (2004). Well-being over Time in Britain and the USA. *Journal of Public Economics*, 88(7–8), 1359–1386.
- Blanchflower, D., and Oswald, A. (2005). Happiness and the Human Development Index: The Paradox of Australia. *Australian Economic Review*, 38(3), 307–18.
- Blanchflower, D., and Oswald, A. (2008). Is Well-being U-shaped over the Life Cycle? *Social Science and Medicine*, 66(8), 1733–1749.

- Bonanno, G. A., Wortman, C. B., and Nesse, R. M. (2004). Prospective Patterns of Resilience and Maladjustment during Widowhood. *Psychology and Aging*, 19(2), 260–271.
- Bonanno, G. A., Wortman, C. B., Lehman, D. R., Tweed, R. G., Haring, M., Sonnega, J., Carr, D., and Nesse, R. M. (2002). Resilience to Loss and Chronic Grief: A Prospective Study from Preloss to 18-months Postloss. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(5), 1150–1164.
- Borowski, A. (1984). *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 472, 199–200.
- Boyce, C., Wood, A., Banks, J., Clark, A., and Brown, G. (2013). Money, Well-Being and Loss Aversion: Does an Income Loss Have a Greater Effect on Well-Being than an Equivalent Income Gain? *Psychological Science*, 24(12), 2557–2562.
- Bradburn, N. (1969). *The Structure of Psychological Well-Being*. Chicago: Aldine.
- Bradsher, K. (2000). G. M. Has High Hopes for Vehicle Truly Meant for Road Warriors. *New York Times*, August 6. Retrieved November 17, 2016, from <http://www.nytimes.com/2000/08/06/business/gm-has-high-hopes-for-vehicle-truly-meant-for-road-warriors>. Html.
- Brekke, K. A., Howarth, R., and Nyborg, K. (1998). Are There Social Limits to Growth? *Discussion Papers*, 239, Statistics Norway, Research Department.
- Brenner, L., Rottenstreich, Y., and Sood, S. (1999). Comparison, Grouping, *Psychological Science*, 10, 225–229.
- Brickman, P., and Campbell, D. (1971). Hedonic Relativism and Planning the Good Society. In: Appley, M. (ed.). *Adaptation Level Theory: A Symposium*. New York: Academic Press.
- Brickman, P., Coates, D., and Janoff-Bulman, R. (1978). Lottery Winners and Accident Victims: Is Happiness Relative? *Journal of Personality and Social Psychology*, 36(8), 917–927.
- Brinkerhoff, M. B., Fredell, K. A., and Frideres, J. S. (1997). Basic Minimum Needs, Quality of Life and Selected Correlates: Explorations in Villages in Northern India. *Social Indicators Research*, 42, 245–281.
- Brockmann, H. (2010). Why are Middle-Aged People so Depressed? Evidence from West Germany. *Social Indicators Research*, 97(1), 23–42.
- Brockmann, H., Delhey, J., Welzel, C., and Hao, Y. (2009). The China Puzzle: Falling Happiness in a Rising Economy. *Journal of Happiness*, 10(4), 387–405.
- Brown, K. W., and Kasser, T. (2005). Are Psychological and Ecological Well-being Compatible? The Role of Values, Mindfulness, and Lifestyle. *Social Indicators Research*, 74, 349–368.

- Brown, S., Taylor, K., and Price, S. W. (2005). Debt and Distress: Evaluating the Psychological Cost of Credit. *Journal of Economic Psychology*, 26(5), 642-663.
- Bruni, L. (2006). *Civil Happiness: Economics and Human Flourishing in Historical Perspective*. London: Routledge.
- Bruni, L. (2007). The 'Technology of Happiness' and the Tradition of Economic Science. In: Bruni, L., and Porta, P. (eds.). *Handbook on the Economics of Happiness*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Bruni, L. (2010). The Happiness of Sociality. Economics and Eudaimonia: A Necessary Encounter. *Rationality and Society*, 22(4), 383-406.
- Bruni, L., and Porta, P. (2005). Introduction. In: Bruni, L., and Porta, P. (eds.). *Economics and Happiness. Framing the Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Bruni, L., and Porta, P. (2007). Introduction. In: Bruni, L., and Porta, P. (eds.). *Handbook on the Economics of Happiness*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Bruni, L., and Porta, P. (2016). Happiness and Quality of Life Reconciled. In: Bruni, L., and Porta, P. (eds.). *Handbook of Research Methods and Applications in Happiness and Quality of Life*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Bruni, L., and Stanca, L. (2008). Watching Alone: Relational Goods, Television and Happiness. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 65(3-4), 506-528.
- Bruyn, S. M. (2012). *Economic Growth and the Environment: An Empirical Analysis*. Dordrecht: Kluwer Academic.
- Burchardt, T. (2005). Are One Man's Rags Another Man's Riches? Identifying Adaptive Expectations Using Panel Data. *Social Indicators Research*, 74(1), 57-102.
- Busseri, M. A., and Sadava, S. W. (2010). A Review of the Tripartite Structure of Subjective Well-Being: Implications for Conceptualization, Operationalization, Analysis, and Synthesis. *Personality and Social Psychology Review*, 15(3), 290-314.
- Bygren, M. (2004). Pay Reference Standards and Pay Satisfaction: What Do Workers Evaluate Their Pay Against? *Social Science Research*, 33(2), 206-224.
- Camfield, L., Choudhury, K., and Devine, J. (2006). *Relationships, Happiness and Well-being: Insights from Bangladesh (WeD 14)*. Bath, United Kingdom: Economic and Social Research Council (ESRC) Research Group on Wellbeing in Developing Countries.
- Campbell, A. (1981). *The Sense of Well-being in America: Recent Patterns and Trends*. New York: McGraw-Hill.
- Campbell, A., Converse, P., and Rodgers, W. (1976). *The Quality of American Life: Perceptions, Evaluations, and Satisfactions*. New York: Russell Sage Foundation.

- Cantril, H. (1965). *The Pattern of Human Concerns*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Carmon, Z., Wertenbroch, K., Zeelenberg, M. (2003). Option Attachment: When Deliberating Makes Choosing Feel Like Losing. *Journal of Consumer Research*, 30(1), 15–29.
- Casabonne, U., and Kenny, C. (2011). The Best Things in Life are (Nearly) Free: Technology, Knowledge and Global Health. *Centre for Global Development Working Paper*, 252.
- Cheung, F., and Lucas, R. E. (2015). When Does Money Matter Most? Examining the Association between Income and Life Satisfaction over the Life Course. *Psychology and Aging*, 30(1), 120–135.
- Chin Hon Foei, S. (1989). Life-satisfaction in the EC-countries, 1975–1984. In: Veenhoven, R., and Hagenaars, A. (eds.). *Did the Crisis Really Hurt? Effects of the 1980–82 Economic Recession on Satisfaction, Mental Health and Mortality*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam.
- Christoph, B., and Noll, H.-H. (2003). Subjective Well-being in the European Union during the 90s'. *Social Indicators Research*, 64, 521–546.
- Ćirjaković, Z. (2013). *Globalna Afrika: posledice globalizacijskih i modernizacijskih procesa južno od Sahare*. Beograd: Arhipelag.
- Clanton, G. (1979). *Contemporary Sociology*, 8(2), 305–307.
- Clark, A. (2003). Unemployment as a Social Norm: Psychological Evidence from Panel Data. *Journal of Labor Economics*, 21(2), 323–351.
- Clark, A. (2016). Happiness, Habits and High Rank: Comparisons in Economic and Social Life. *Policies for Happiness*, 62–94.
- Clark, A., and Oswald, A. J. (1994). Unhappiness and Unemployment. *The Economic Journal*, 104(424), 648–659.
- Clark, A., and Oswald, A. J. (1996). Satisfaction and Comparison Income. *Journal of Public Economics*, 61(3), 359–381.
- Clark, A., and Senik, C. (2010). Who Compares to Whom? The Anatomy of Income Comparisons in Europe. *The Economic Journal*, 120(544), 573–594.
- Clark, A., Georgellis, Y., and Sanfey, P. (2001). Scarring: The Psychological Impact of Past Unemployment. *Economica*, 68(270), 221–241.
- Conlin, J. (1978). *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 436, 196–197.
- Costa, P. T., Zonderman, A. B., McCrae, R. R., Huntley, J. C., Locke, B. Z., and Barbano, H. E. (1987). Longitudinal Analyses of Psychological Well-being in a National Sample: Stability of Mean Levels. *Journal of Gerontology*, 42(1), 50–55.

- Costanza, R., Hart, M., Posner, S., and Talberth, J. (2009). *Beyond GDP: The Need for New Measures of Progress*. Boston: Boston University.
- Costanza, R., Kubiszewski, I., Giovannini, E., Lovins, H., Mcglade, J., Pickett, K. E., Ragnarsdóttir, K., Roberts, D., De Vogli, R., and Wilkinson, R. (2014). Development: Time to Leave GDP Behind. *Nature*, 505(7483), 283–285.
- Coyne, C. (2004). *The Progress Paradox* by Gregg Easterbrook. *Humane Studies Review*, June 2004.
- Crawford Solberg, E. C., Diener, E., Wirtz, D., Lucas, R. E., and Oishi, S. (2002). Wanting, Having, and Satisfaction: Examining the Role of Desire Discrepancies in Satisfaction with Income. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(3), 725–734.
- Csikszentmihalyi, M. (1999). If We are So Rich, Why aren't We Happy? *American Psychologist*, 54(10), 821–827.
- Cummins, R. A. (2000). Personal Income and Subjective Well-being: A Review. *Journal of Happiness Studies*, 1, 133–158.
- Cummins, R. A. (2011). Comparison Theory in Economic Psychology Regarding the Easterlin Paradox and Decreasing Marginal Utility: A Critique. *Applied Research Quality Life*, 6, 241–252.
- Curran, T., and Hill, A. P. (2017). Perfectionism is Increasing Over Time: A Meta Analysis of Birth Cohort Differences from 1989 to 2016. *Psychological Bulletin*. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/bul0000138>.
- Cutler, D. M., Glaeser, E. L., and Shapiro, J. M. (2003). Why Have Americans Become More Obese? *Journal of Economic Perspectives*, 17(3), 93–118.
- De Graaf, J. D., Wann, D., and Naylor, T. H. (2014). *Affluenza: The All Consuming Epidemic* (3rd ed.). San Francisco, CA: Berrett-Koehler.
- De Neve, J.-E., Diener, E., Tay, L., and Xuereb, C. (2013). The Objective Benefits of Subjective Well-being. In: Helliwell, J., Layard, R., and Sachs, J. (eds.). *World Happiness Report*. New York: UN Sustainable Development Solutions Network.
- De Young, R. (1996). Some Psychological Aspects of Reduced Consumption Behavior. *Environment and Behavior*, 28(3), 358-409.
- De Young, R. (2000). Expanding and Evaluating Motives for Environmentally Responsible Behavior. *Journal of Social Issues*, 56(3), 509-527.
- Deaton, A. (2008). Income, Health, and Well-Being around the World: Evidence from the Gallup World Poll. *Journal of Economic Perspectives*, 22(2), 53–72.
- Deaton, A., and Stone, A. A. (2013). Two Happiness Puzzles. *American Economic Review*, 103(3), 291–297.

- Derclaye, E. (2013). What Can Intellectual Property Law Learn from Happiness Research? In: G. Dinwoodie (ed.). *Methods and Perspectives in Intellectual Property*. Chentelham: Elgar Publishing.
- Di Tella, R. D., and MacCulloch, R. (2006). Some Uses of Happiness Data in Economics. *Journal of Economic Perspectives*, 20(1), 25–46.
- Di Tella, R., and MacCulloch, R. (2010). Happiness Adaptation to Income Beyond “Basic Needs”. In: Diener, E., Kahneman, D., and Helliwell J. (eds.). *International Differences in Well-Being*. Oxford: Oxford University Press.
- Di Tella, R., Haisken-DeNew, J., and MacCulloch, R. (2007). Happiness Adaptation to Income and to Status in an Individual Panel. *The National Bureau of Economic Research. Working Paper*, W13159.
- Di Tella, R., MacCulloch, R., and Oswald, A. J. (2003). The Macroeconomics of Happiness. *Review of Economics and Statistics*, 85(4), 809–827.
- Diener, E. (1996). Traits Can Be Powerful, but are not Enough: Lessons from Subjective Well-Being. *Journal of Research in Personality*, 30(3), 389–399.
- Diener, E. (2000). Subjective Well-being: The Science of Happiness and a Proposal for a National Index. *American Psychologist*, 55(1), 34–43.
- Diener, E. (2009). Assessing SWB: Progress and Opportunities. In: Diener, E. (ed.). *Assessing Well-Being: The Collected Works of Ed Diener*. New York: Springer.
- Diener, E., and Biswas-Diener, R. (2002). Will Money Increase Subjective Well Being?: A Literature Review and Guide to Needed Research. *Social Indicators Research*, 57(2), 119–69.
- Diener, E., and Diener, C. (1996). Most People are Happy. *Psychological Science*, 7(3), 181–185.
- Diener, E., and Diener, M. (2009). Cross-Cultural Correlates of Life Satisfaction and Self-Esteem. *Social Indicators Research Series Culture and Well-Being*, 71–92.
- Diener, E., and Oishi, S. (2000). Money and Happiness: Income and Subjective Well-Being across Nations. In: Diener, E., and Suh, E. (eds.). *Subjective Well-Being across Cultures*. Cambridge: MIT Press.
- Diener, E., and Scollon, C. (2003). Subjective Well-Being is Desirable, but not the Summum Bonum. Paper presented at the *Minnesota Interdisciplinary Workshop on Well-Being*. Minneapolis.
- Diener, E., and Seligman, M. (2004). Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being. *Psychological Science in the Public Interest*, 5(1), 1–31.
- Diener, E., and Suh, E. (1997). Measuring quality of life: Economic, Social, and Subjective Indicators. *Social Indicators Research*, 40(1), 189–216.
- Diener, E., Diener, M., and Diener, C. (2009). Factors Predicting the Subjective Well-Being of Nations. *Social Indicators Research Series Culture and Well-Being*, 43–70.

- Diener, E., Horwitz, J., and Emmons, R. A. (1985). Happiness of the Very Wealthy. *Social Indicators Research*, 16, 263-274.
- Diener, E., Kahneman, D., Tov, W., and Arora, R. (2010). Income's Association with Judgments of Life Versus Feelings. In: Diener, E., Kahneman, D., and Helliwell, J. F. (eds.). *International Differences in Well-Being*. Oxford: Oxford University Press.
- Diener, E., Kesebir, P., and Lucas, R. (2008). Benefits of Accounts of Well-Being – for Societies and for Psychological Science. *Applied Psychology: An International Review*, 57, 37–53.
- Diener, E., Lucas, R., and Scollon, C. (2010). Beyond the Hedonic Treadmill: Revising the Adaptation Theory of Well-Being. In: Diener, E. (ed.). *The Science of Well-Being, Social Indicators Research Series 37*. London: Springer.
- Diener, E., Ng, W., Harter, J., and Arora, R. (2010). Wealth and Happiness across the World: Material Prosperity Predicts Life Evaluation, Whereas Psychosocial Prosperity Predicts Positive Feeling. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99(1), 52–61.
- Diener, E., Oishi, S., and Lucas, R. (2002). Subjective Well-Being: The Science of Happiness and Life Satisfaction. In: Snyder, C., and Lopez, S. (eds.). *Handbook of Positive Psychology*. Oxford: Oxford University Press.
- Diener, E., Oishi, S., and Lucas, R. E. (2015). National Accounts of Subjective Well-being. *American Psychologist*, 70(3), 234–242.
- Diener, E., Sandvik, E., Seidlitz, L., and Diener, M. (1993). The Relationship between Income and Subjective Well-being: Relative or Absolute? *Social Indicators Research*, 28(3), 195–223.
- Diener, E., Suh, E., Lucas, R., and Smith, H. (1999). Subjective Well-Being: Three Decades of Progress. *Psychological Bulletin*, 125, 276–302.
- Diener, E., Tay, L., and Oishi, S. (2013). Rising Income and the Subjective Well-being of Nations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 104(2), 267–276.
- Dolan, P., and Kahneman, D. (2008). Interpretations of Utility and Their Implications for the Valuation of Health. *The Economic Journal*, 118(525), 215–234.
- Donovan, N., and Halpern, D. (2002). *Life Satisfaction: The State of Knowledge and Implications for Government*. London: Strategy Unit.
- Drakopoulos, S. (2013). Hierarchical Needs, Income Comparisons and Happiness Levels. In: Efklides, A., and Moraitou, D. (eds.). *Quality of Life: A Positive Psychology Perspective*. New York: Springer.
- Drakopoulos, S. (2008). The Paradox of Heppiness: Towards an Alternative Explanation. *Journal of Happiness Studies*, 9(2), 303–315.

- Duesenberry, J. S. (1949). *Income, Saving and Theory of Consumer Behaviour*. Harvard: Harvard University Press - Oxford: Oxford University Press.
- Duncan, O. D. (1975). Does Money Buy Satisfaction? *Social Indicators Research*, 2(3), 267–274.
- Dutt, A. (2009a). Consumption Takes Time: Some Implications for Happiness. In: Vint, J., Metcalf, D., Kurz, H., Samuelson, P., and Salvadori, N. (eds.). *Economic Theory and Economic Thought: Essays in Honor of Ian Steedman*. London: Routledge.
- Dutt, A. (2009b). Happiness and the Relative Consumption Hypothesis. In: Dutt, A., and Radcliff, B. (eds.). *Happiness, Economics, and Politics: Towards a Multi-Disciplinary Approach*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Easterlin, R. (1973). Does Money Buy Happiness? *The Public Interest*, 30, 3–10.
- Easterlin, R. (1974). Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence. In: David, P., and Reder, M. (eds.). *Nations and Households in Economic Growth*. New York: Academic Press.
- Easterlin, R. (1995). Will Raising the Incomes of All Increase the Happiness of All? *Journal of Economic Behavior and Organization*, 27, 35–48.
- Easterlin, R. (2001). Income and Happiness: Towards a Unified Theory. *The Economic Journal*, 111(473), 465–484.
- Easterlin, R. (2002). The Income Happiness Relationship. In: Glatzer, W. (ed.). *Rich and Poor: Disparities, Perceptions, Concomitants*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Easterlin, R. (2003). Explaining Happiness. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 100(19), 11176–11183.
- Easterlin, R. (2004). *A Brief History of Quality of Life Studies in Economics*. Draft, Retrieved November 17, 2016, from <http://www-bcf.usc.edu/~easterl/papers/HistoryQOL.pdf>.
- Easterlin, R. (2005a). A Puzzle for Adaptive Theory. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 56(4), 513–521.
- Easterlin, R. (2005b). *Building a Better Theory of Well-being*. In: Bruni, L., and Porta, P. (eds.). *Economics and Happiness*. Oxford: Oxford University Press.
- Easterlin, R. (2005c). Diminishing Marginal Utility of Income? Caveat Emptor. *Social Indicators Research*, 70, 243–255.
- Easterlin, R. (2005d). Feeding the Illusion of Growth and Happiness: A Reply to Hagerty and Veenhoven. *Social Indicators Research*, 74(3), 429–443.
- Easterlin, R. (2012). *When Growth Outpaces Happiness*. Retrieved November 17, 2016, from <http://www.nytimes.com/2012/09/28/opinion/in-china-growth-outpaces-happiness.html>.

- Easterlin, R. (2013a). Cross-Sections are History. *Population and Development Review*, 38(1): 302–308.
- Easterlin, R. (2013b). Happiness, Growth, and Public Policy. *IZA Discussion Paper*, 7234.
- Easterlin, R. (2013c). Happiness and Economic Growth: The Evidence. *Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit. Discussion Paper*, 7187.
- Easterlin, R. (2016). Paradox Lost? *IZA Discussion Papers*, 9676.
- Easterlin, R., and Angelescu McVey, L. (2010). Happiness and Growth the World over: Time Series Evidence on the Happiness-Income Paradox. In: Hinte, H., and Zimmermann, K. (eds.). *Happiness, Growth, and the Life Cycle*. Oxford: Oxford University Press.
- Easterlin, R., and Sawangfa, O. (2010). Happiness and Economic Growth: Does the Cross Section Predict Time Trends? Evidence from Developing Countries. *International Differences in Well-Being*, 166–216.
- Easterlin, R., Angelescu McVey, L., Switek, M., Sawangfa, O., and Smith Zweig, J. (2010). The Happiness-Income Paradox Revisited. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107(52), 22463–22468.
- Easterlin, R., Morgan, R., Switek, M., and Wang, F. (2012). China's Life Satisfaction, 1990–2010, *PNAS* 109(25), 9775–9780.
- Easterly, W. (1999). Life during Growth. *Journal of Economic Growth*, 4(3), 239–275.
- Easton, M. (2006). *Britain's Happiness in Decline*. BBC Online, Tuesday, 2 May. Retrieved November 17, 2016, from http://news.bbc.co.uk/1/hi/programmes/happiness_formula/4771908.
- Eckersley, R. (2000). The Mixed Blessings of Material Progress: Diminishing Returns in the Pursuit of Happiness. *Journal of Happiness Studies*, 1(3), 267–292.
- Edgeworth, F. Y. (1994). *Mathematical Psychics: An Essay on the Application of Mathematics to the Moral Sciences*. London: Kegan Paul.
- Eid, M., and Diener, E. (2004). Global Judgments of Subjective Well-Being: Situational Variability and Long-term Stability. *Social Indicators Research*, 65, 245–277.
- Ekins, P. (2000). *Economic Growth and Environmental Sustainability: The Prospects for Green Growth*. London: Routledge.
- Ellis, H. (1985). *The Journal of Economic History*, 45(3), 770–772.
- Elster, J. (1983). *Sour Grapes: Studies in the Subversion of Rationality*. New York: Cambridge University Press.
- Etzioni, A. (1989). Humble Decision-making. *Harvard Business Review*, 89406.
- Etzioni, A. (1998). Voluntary Simplicity: Characterization, Select Psychological Implications, and Societal Consequences. *Journal of Economic Psychology*, 19(5), 619–643.
- Etzioni, A. (2014). Humble Decision-Making Theory. *Public Management Review*, 16(5), 611–619.

- Ferrer-i-Carbonell, A. (2005). Income and Well-being: An Empirical Analysis of the Comparison Income Effect. *Journal of Public Economics*, 89(5–6), 997–1019.
- Ferrer-i-Carbonell, A., and Frijters, P. (2004). How Important is Methodology for the Estimates of the Determinants of Happiness? *The Economic Journal*, 114(497), 641–659.
- Festinger, L. (1954). A Theory of Social Comparison Processes. *Human Relations*, 7(2), 117–140.
- Fischer, C. (2008). What Wealth-Happiness Paradox? A Short Note on the American Case. *Journal of Happiness Studies*, 9, 219–226.
- Flügel, J. C. (1925). A Quantitative Study of Feeling and Emotion in Everyday Life. *British Journal of Psychology*, 15, 318–355.
- Frank, R. H. (1985). *Choosing the Right Pond: Human Behavior and the Quest for Status*. New York: Oxford University Press.
- Frank, R. H. (2012). The Easterlin Paradox Revisited. *Emotion*, 12(6), 1188–1191.
- Frank, R. H. (2005). Does Absolute Income Matter? In: Bruni, L., and Porta, P. (eds.). *Economics and Happiness: Framings of Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Frederick, S., and Loewenstein, G. (1999). Hedonic Adaptation. In: Kahneman, D., Diener, E., and Schwarz, N. (eds.). *Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology*. New York: Russell Sage Foundation.
- Frey, B. (2008). *Happiness: A Revolution in Economics*. Cambridge-London: The MIT Press.
- Frey, B., and Gallus, J. (2012). Political Economy of Happiness. *XV Conference of Applied Economics*, 6–9 June. A Coruña.
- Frey, B., and Stutzer, A. (2000). Happiness, Economy and Institutions. *The Economic Journal*, 110(466), 918–938.
- Frey, B., and Stutzer, A. (2002). What Can Economists Learn from Happiness Research? *Journal of Economic Literature*, 40, 402–435.
- Frey, B., and Stutzer, A. (2006). Should We Maximize National Happiness? *University of Zurich. Institute for Empirical Research in Economics. Working Paper*, 306.
- Frey, B., and Stutzer, A. (2007). Should National Happiness Be Maximized? *Enter for Research in Economics, Management and the Arts. Working Paper*, 2006/26.
- Frey, B., and Stutzer, A. (2010). *Happiness and Economics: How the Economy and Institutions Affect Human Well-Being*. Princeton: Princeton University Press.
- Frey, B., and Stutzer, A. (2012). The Use of Happiness Research for Public Policy. *Social Choice and Welfare*, 38(4), 659–674.
- Frey, B., and Stutzer, A. (2014). Economic Consequences of Mispredicting Utility. *Journal of Happiness Studies*, 15(4), 937–956.

- Frey, B., and Stutzer, A. (2016). Policy Consequences of Happiness Research. In: Bartolini, S., Bilancini, E., Bruni, L., and Porta, P. (eds.). *Policies for Happiness*. Oxford: Oxford University Press.
- Frijters, P., Shields, M. A., and Haisken-DeNew, J. P. (2002). Individual Rationality and Learning: Welfare Expectations in East Germany Post-reunification. *IZA Discussion Paper*, 498.
- Fuentes, N., and Rojas, M. (2001). Economic Theory and Subjective Well-being: Mexico. *Social Indicators Research*, 53, 289–314.
- Fujita, F., and Diener, E. (2005). Life Satisfaction Set Point: Stability and Change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(1), 158–164.
- Gambrel, P. A., and Cianci, R. (2003). Maslow's Hierarchy of Needs: Does It Apply in a Collectivist Culture. *Journal of Applied Management and Entrepreneurship*, 8(2), 143–161.
- Giannetti, B., Agostinho, F., Almeida, C., and Huisingh, D. (2015). A Review of Limitations of GDP and Alternative Indices to Monitor Human Well-being and to Manage Eco-system Functionality. *Journal of Cleaner Production*, 87, 11–25.
- Gilbert, D. T., Pinel, E. C., Wilson, T. D., Blumberg, S. J., and Wheatley, T. P. (1998). Immune Neglect: A Source of Durability Bias in Affective Forecasting. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(3), 617–638.
- Goethals, G. R., and Klein, W. M. (2000). Interpreting and Inventing Social Reality: Attributional and Constructive Elements in Social Comparison. In: Suls, J., and Wheeler, L. (eds.). *The Handbook of Social Comparison: Theory and Research*. New York: Plenum, 23–44.
- Graaf, J. D., Naylor, T. H., and Wann, D. (2014). *Affluenza: How Overconsumption is Killing Us--and How to Fight Back*. Berrett-Koehler.
- Graaff, J. de Van (1957). *Theoretical Welfare Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Graham, C. (2011a). Does More Money Make You Happier? Why So Much Debate? *Applied Research Quality Life*, 6(3), 219–239.
- Graham, C. (2011b). *The Pursuit of Happiness: An Economy of Well-being*. Washington, DC: The Brookings Institution Press.
- Graham, C., and Pettinato, S. (2002). Frustrated Achievers, Winners, Losers, and Subjective Well-Being in New Market Economies. *The Journal of Development Studies*, 38, 100–140.
- Graham, C., Eggers, A., and Sukhtankar, S. (2004). Does Happiness Pay? An Exploration Based on Panel Data from Russia. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 55(3), 319–342.

- Griffin, D. (1988). *Spirituality and Society: Postmodern Visions*. Albany: State University of New York Press.
- Grubel, H. (1978). *The Canadian Journal of Economics / Revue Canadienne D'Economique*, 11(1), 151–154.
- Guillén-Royo, M. (2007). Well-being and Consumption: Towards a Theoretical Approach Based on Human Need Satisfaction. In: Bruni, L. (ed.). *Handbook on Happiness in Economics*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Guriev, S., and Zhuravskaya, E. (2009). (Un)Happiness in Transition. *Journal of Economic Perspectives*, 23(2), 143–168.
- Hagerty, M. R. (2000). Social Comparisons of Income in One's Community: Evidence from National Surveys of Income and Happiness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78(4), 764–771.
- Hagerty, M., and Veenhoven, R. (2003). Wealth and Happiness Revisited – Growing Wealth of Nations Does Go with Greater Happiness. *Social Indicators Research*, 64, 1–27.
- Hagerty, M., and Veenhoven, R. (2006). Rising Happiness in Nations, 1946–2004. A Reply to Easterlin. *Social Indicators Research*, 79, 421–436.
- Halligan, L. (2009). Keynes: Economic Possibilities for Our Grandchildren. In: Griffiths, S., and Reeves, R. (eds.). *Well-Being: How to Lead the Good Life and What Government Should Do to Help?* London: Social Market Foundation.
- Hamilton, C., and Denniss, R. (2005). *Affluenza: When Too Much is Never Enough*. Crows Nest, NSW: Allen and Unwin.
- Hannis, M. (2016). *Freedom and Environment: Autonomy, Human Flourishing and the Political Philosophy of Sustainability*. New York: Routledge.
- Hartig, T., Evans, G. W., Jamner, L. D., Davis, D. S., and Gärling, T. (2003). Tracking Restoration in Natural and Urban Field Settings. *Journal of Environmental Psychology*, 23(2), 109–123.
- Hawken, P., Lovins, A. B., and Lovins, L. H. (2010). *Natural Capitalism: The Next Industrial Revolution*. London: Earthscan.
- Hayhurst, K. P., Massie, J. A., Dunn, G., Lewis, S. W., and Drake, R. J. (2014). Validity of Subjective Versus Objective Quality of Life Assessment in People with Schizophrenia. *BMC Psychiatry*, 14(1).
- Headey, B. (2010). The Set Point Theory of Well-Being Has Serious Flaws: On the Eve of a Scientific Revolution? *Social Indicators Research*, 97(1), 7–21.
- Helliwell, J. (2003). How's life? Combining Individual and National Variables to Explain Subjective Well-Being. *Economic Modelling*, 20(2), 331–360.
- Helliwell, J., and Putnam, R. (2004). The Social Context of Well-Being. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Series B*, 359, 1435–1446.

- Helliwell, J., Layard, R., and Sachs, J. (2012). *World Happiness Report*. New York: The Earth Institute, Columbia University.
- Hicks, J. R. (1975). The Scope and Status of Welfare Economics. *Oxford Economic Papers*, 27(3), 307-326.
- Hirsch, F. (1976). *Social Limits to Growth*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Howell, R. T., and Howell, C. J. (2008). The Relation of Economic Status to Subjective Well-Being in Developing Countries: A Meta-Analysis. *Psychological Bulletin*, 134(4), 536–560.
- Inglehart, R., and Klingemann, H.-D. (2000). Genes, Culture, Democracy, and Happiness. In: Diener, E., and Suh, E. (eds.). *Culture and Subjective Well-Being*. Cambridge: MIT Press.
- Inglehart, R., Foa, R., Peterson, C., and Welzel, C. (2008). Development, Freedom and Rising Happiness: A Global Perspective (1981–2007). *Perspectives on Psychological Science*, 3, 264–285.
- International Labour Organization (2013). *Case Study: Karoshi: Death from Overwork*. Accessed on 03 March 2018, http://www.ilo.org/safework/info/publications/WCMS_211571/lang-en/index.Htm.
- International Labour Organization (2013). *Case Study: Karoshi: Death from Overwork*. Retrieved January 20, 2018, from http://www.ilo.org/safework/info/publications/WCMS_211571/lang-en/index.htm.
- Iyengar, S. S., and Lepper, M. R. (2000). When Choice is Demotivating: Can One Desire Too Much of a Good Thing? *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(6), 995-1006.
- Iyengar, S. S., Wells, R. E., and Schwartz, B. (2006). Doing Better but Feeling Worse: Looking for the “Best” Job Undermines Satisfaction. *Psychological Science*, 17, 143–150.
- Jackson, T. (2008). Where is the “Well-Being Dividend”? Nature, Structure and Consumption Inequalities. *Local Environment*, 13(8), 703-723.
- Jackson, T., and Marks, N. (1999). Consumption, Sustainable Welfare and Human Needs — with Reference to UK Expenditure Patterns between 1954 and 1994. *Ecological Economics*, 28(3), 421-441.
- Jacob, J. C., and Brinkerhoff, M. B. (1999). Mindfulness and Subjective Well-Being in the Sustainability Movement: A Further Elaboration of Multiple Discrepancies Theory. *Social Indicators research*, 46, 341–368.
- Jacobs, J. A., and Gerson, K. (2001). Overworked Individuals or Overworked Families?: Explaining Trends in Work, Leisure, and Family Time. *Work and Occupations*, 28(1), 40–63.
- James, O. (2007). *Affluenza: How to Be Successful and Stay Sane*. London: Vermilion.

- Jovanović, N., and Mentus, V. (2017). Classical Roots of Contemporary Understanding of Islam as Religion of Warriors – the Implications of Weber’s Interpretation of Islamic Dogma. In: Blagojević, M., and Matić, Z. (eds). *Religion in contemporary society FOREL*. Belgrade: Institute of Social Sciences, Centre for sociological and anthropological research, 213–228.
- Kahneman, D. (1999). Objective Happiness. In: Kahneman, D., and Diener, E. (eds.). *Well-Being: Foundations of Hedonic Psychology*. New York: Russell Sage Foundation.
- Kahneman, D. (2006). Would You Be Happier if You were Richer? A Focusing Illusion. *Science*, 312(5782), 1908–1910.
- Kahneman, D., and Deaton, A. (2010). High Income Improves Evaluation of Vife but not Emotional Well-Being. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107(38), 16489–16493.
- Kahneman, D., and Krueger, A. (2006). Developments in the Measurement of Subjective Well-Being. *Journal of Economic Perspectives*, 20(1), 3–24.
- Kahneman, D., and Thaler, R. (2006). Anomalies: Utility Maximization and Experienced Utility. *Journal of Economic Perspectives*, 20(1), 221–234.
- Kahneman, D., and Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 47(2), 263–291.
- Kahneman, D., Krueger, A., Schkade, D., Schwarz, N., and Stone, A. (2004). A Survey Method for Characterizing Daily Life Experience: The Day Reconstruction Method. *Science*, 306(5702), 1776–1780.
- Kanai, A. (2009). Karoshi (Work to Death) in Japan. *Journal of Business Ethics*, 84(2), 209–216.
- Kapteyn, A., Van Praag, B. M., and Herwaarden, F. G. (1978). Individual Welfare Functions and Social Reference Spaces. *Economics Letters*, 1(2), 173–177.
- Kasser, T. (2000). Two Versions of the American Dream: Which Goals and Values Make for a High Quality of Life! In: Diener, E., and Rahtz, D. R. (eds.). *Advances in Quality of Life Theory and Research*, Vol. 1. Kluwer-Dordrecht, 3–12.
- Kasser, T., and Ryan R. M. (1996). Further Examining the American Dream: Differential Correlates of Intrinsic and Extrinsic Goals. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 280–287.
- Kasser, T., and Ryan, R. (1993). A Dark Side of The American Dream: Correlates of Financial Success as a Central Life Aspiration. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 410–422.
- Kasser, T., Ryan, R. M., Couchman, C. E., and Sheldon, K. M. (2004). Materialistic Values: Their Causes and Consequences. In: Kasser, T., and Kanner, A. D. (eds.). *Psychology and Consumer Culture: The Struggle for a Good Life in a*

- Materialistic World*. Washington, D.C.: American Psychological Association, 11-28.
- Kennelly, B. (2014). Income and Wellbeing: A Selective Review. In: McDaid D., and Cooper, C. L. (eds.). *Wellbeing: A Complete Reference Guide, Vol. 5. Economics of Wellbeing*. Wiley–Blackwell, 33–48.
- Kenny, C. (1999a). Does Growth Cause Happiness, or Does Happiness Cause Growth? *Kyklos*, 52, 3–26.
- Kenny, C. (1999b). Why aren't Countries Rich?: Weak States and Bad Neighbourhoods. *Journal of Development Studies*, 35(5), 26–47.
- Kenny, C. (2006). Were People in the Past Poor and Miserable? *Kyklos*, 59(2), 275–306.
- Kenny, C. (2009). There's More to Life than Money: Exploring the Levels/Growth Paradox in Income and Health. *Journal of International Development*, 21, 24–41.
- Kenny, C. (2012a). *The Age of Scarcity*. Retrieved November 13, 2016, from <http://www.bloomberg.com/news/articles/2012-07-26/the-age-of-scarcity>.
- Kenny, C. (2012b). *Work More, Make More?* Retrieved November 13, 2016, from <http://foreignpolicy.com/2012/10/08/work-more-make-more/>.
- Kenny, C., and Williams, D. (2001). What Do We Know about Economic Growth? Or, Why Don't We Know Very Much? *World Development*, 29(1), 1–22.
- Knight, J., and Gunatilaka, R. (2011). Does Economic Growth Raise Happiness in China? *Oxford Development Studies*, 39(1), 1–24.
- Knight, J., Song, L., and Gunatilaka, R. (2009). Subjective Well-being and Its Determinants in Rural China. *China Economic Review*, 20(4), 635–649.
- Koçkesen, L. (2008). Relative Income Hypothesis. In: Sills, D. (ed.). *International encyclopedia of the social sciences* (2nd ed). Detroit: Macmillan Reference.
- Krueger, A. B., Kahneman, D., Schkade, D., Schwarz, N., and Stone, A. A. (2009). National Time Accounting: The Currency of Life. In: Krueger, A. B. (ed.). *Measuring the Subjective Well-being of Nations: National Accounts of Time Use and Well-being*, Vol. 1. Chicago: University of Chicago Press, 9–86.
- Kuttner, R. (1992). No Time to Smell the Roses Anymore. *New York Times*, 2 Feb, 1992, 1. Retrieved November 17, 2016, from <http://www.nytimes.com/books/business/9806schor-overworked.html>.
- Lane, R. E. (1994). The Road not Taken: Friendship, Consumerism, and Happiness. *Critical Review*, 8(4), 521-554.
- Lane, R. E. (2000). *Loss of happiness in market democracies*. Princeton: Yale University Press.
- Lane, R. E. (1998). The Joyless Market Economy. In: Ben-Ner, A., and Putterman, L. (eds.). *Economics, Values, and Organization*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Layard, R. (2003a). *Income and Happiness: Rethinking Economic Policy*. Lecture 2: Lionel Robbins Memorial Lectures.
- Layard, R. (2003b). *How Can We Make a Happier Society?* Lecture 3: Lionel Robbins Memorial Lectures.
- Layard, R. (2003c). *What is Happiness? Are We Getting Happier?* Lecture 1: Lionel Robbins Memorial Lectures.
- Layard, R. (2006). Happiness and Public Policy: A Challenge to the Profession. *The Economic Journal*, 116(510), C24-C33.
- Layard, R. (2008). *Social Science and the Causes of Happiness and Misery*. Max Weber Lecture Series 2008/09, Centre for Economic Performance, London School of Economics.
- Layard, R. (2009). The Greatest Happiness Principle: Its Time Has Come. In: Griffiths, S., and Reeves, R. (eds.). *Well-Being: How to Lead the Good Life and What Government Should Do to Help?* London: Social Market Foundation.
- Layard, R. (2011). *Happiness: Lessons from a New Science* (2nd ed.). New York: Penguin Books.
- Layard, R. (2016). Promoting Happiness Ethics: The Greatest Happiness Principle. In: Helliwell, J., Layard, R., and Sachs, J. (eds.). *World Happiness Report 2016, Update*, Vol. I. New York: Sustainable Development Solutions Network.
- Layard, R., Mayraz, G., and Nickell, S. (2008). The marginal utility of income. *Journal of Public Economics*, 92(8–9), 1846–1857.
- Layard, R., Mayraz, G., and Nickell, S. (2010). Does Relative Income Matter? Are the Critics Right? In: Diener, E., Kahneman, D., and Helliwell, J. (eds.). *International Differences In Well-Being*. Oxford: Oxford University Press.
- Leibenstein, H. (1950). Bandwagon, Snob, and Veblen Effects in the Theory of Consumers' Demand. *The Quarterly Journal of Economics*, 64(2), 183–207.
- Leigh, A., and Wolfers, J. (2006). Happiness and the Human Development Index: Australia is not a Paradox. *Australian Economic Review*, 39, 176–184.
- Lever, J. P. (2004). Poverty and Subjective Well-being in Mexico. *Social Indicators Research*, 68, 1–33.
- Loewenstein, G. (1999). "Is More Choice Always Better?" *Social Security Brief*, 7, National Academy of Social Insurance. Available at <https://www.nasi.org/research/1999/more-choice-always-better> (accessed February 1, 2018).
- Loewenstein, G., and Schkade, D. (1999). Wouldn't It Be Nice? Predicting Future Feelings. In: Diener, E., Schwartz, N., and Kahneman, N. (eds.). *Foundations of Hedonic Psychology: Scientific Perspectives on Enjoyment and Suffering*. New York: Russell Sage Foundation.
- Loewenstein, G., O'Donoghue, T., and Rabin, M. (2003). Projection Bias in Predicting Future Utility. *The Quarterly Journal of Economics*, 118(4), 1209–1248.

- Lucas, R., Clark, A. E., Georgellis, Y., and Diener, E. (2003). Reexamining Adaptation and the Set Point Model of Happiness: Reactions to Changes in Marital Status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(3), 527–539.
- Lucas, R., Clark, A., Georgellis, Y., and Diener, E. (2004). Unemployment Alters the Set Point for Life Satisfaction. *Psychological Science January*, (15)1, 8–13.
- Luhmann, M., Schimmack, U., and Eid, M. (2011). Stability and Variability in the Relationship between Subjective Well-being and Income. *Journal of Research in Personality*, 45(2), 186–197.
- Luttmer, E. F. (2005). Neighbors as Negatives: Relative Earnings and Well-Being. *The Quarterly Journal of Economics*, 120(3), 963–1002.
- Lykken, D., and Tellegen, A. (1996). Happiness is a Stochastic Phenomenon. *Psychological Science*, 7, 186–189.
- Lyubomirsky, S. (2011). Hedonic Adaptation to Positive and Negative Experiences. In: Folkman, S. (ed.). *The Oxford Handbook of Stress, Health, and Coping*. Oxford: Oxford University Press.
- Lyubomirsky, S., King, L., and Diener, E. (2005). The Benefits of Frequent Positive Affect: Does Happiness Lead to Success?, *Psychological Bulletin*, 131(6), 803–855.
- Lyubomirsky, S., Sheldon, K. M., and Schkade, D. (2005). Pursuing Happiness: The Architecture of Sustainable Change. *Review of General Psychology*, 9(2), 111–131.
- MacCulloch, R. (2002). The Loss of Happiness in Market Democracies by Robert E. Lane. *Journal of Economic Literature*, 40(1), 183–185.
- Mackerron, G., and Mourato, S. (2013). Happiness is Greater in Natural Environments. *Global Environmental Change*, 23(5), 992–1000.
- Macquarie Youth Index Annual Report, 2018. Available at <https://www.princes-trust.org.uk/about-the-trust/news-views/macquarie-youth-index-2018-annual-report>.
- Maltus, T. (2015). *Ogled o načelu razvoja stanovništva*. Beograd: Službeni glasnik.
- Marks, K. (2006). *Predgovor prilogu kritike političke ekonomije / Najamni rad i kapital*. Beograd: Liber, CLS.
- Marks, N., and Shah, H. (2004). *A Well-Being Manifesto for a Flourishing Society*. London: The New Economics Foundation.
- Marks, N., Simms, A., Thompson, S., and Abdallah, S. (2006). The Happy Planet Index: An Index of Human Well-being and Environmental Impact. Washington, D.C.: Friends of the Earth.
- Maslow, A. H. (1943). A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370-96.

- Maslow, A. H. (1954). *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row.
- Matthews, R. (1977). *The Economic Journal*, 87(347), 574–578.
- Max-Neef, M. (1995). Economic Growth and Quality of Life: A Threshold Hypothesis. *Ecological Economics*, 15(2), 115–118.
- McBride, M. (2001). Relative-income Effects on Subjective Well-being in the Cross-section. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 45(3), 251–278.
- McManners, P. (2010). *Green Outcomes in the Real World: Global Forces, Local Circumstances and Sustainable Solutions*. Farnham: Gower Publishing.
- Meadows, D. H., Meadows, D. C., Randers, J., and Behrens, W. (1972). *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York: Universe Books.
- Mentus, V. (2015). *Economic Crisis and Self-Evaluation of Economic Security in the European Union*. In: Đorđević, I., et al. (eds). *Twenty Years of Human Security: Theoretical Foundations and Practical Applications Faculty of Security Studies*, Belgrade: University of Belgrade - Paris: Institut Français de Géopolitique, Université Paris 8, 453–464.
- Mentus, V. (2016). *Determinante zadovoljstva životom u Srbiji*. In: Lazarević, Lj., et al. (eds.). *Empirijska istraživanja u psihologiji*. Beograd: Institut za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu; Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 100–104.
- Mentus, V. (2017). *Gender Differences in Affective and Cognitive Well-being in Serbia*. In: Tošković, O., Damjanović, K., and Lazarević, L. (eds). *Empirical Studies in Psychology*. Belgrade: Institute of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Laboratory for experimental psychology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, 114–118.
- Michalos, A. (1989). Discrepancies between Perceived Income Needs and Actual Incomes. *Social Indicators Research*, 21(3), 293–296.
- Mick, D. G., Broniarczyk, S., and Haidt, J. (2004). Choose, Choose, Choose, Choose, Choose, Choose, Choose: Emerging and Prospective Research on the Deleterious Effects of Living in Consumer Hyperchoice. *Journal of Business Ethics*, 52(2), 207–211.
- Møller, V., and Saris, W. E. (2001). The Relationship between Subjective Well-being and Domain Satisfactions in South Africa. *Social Indicators Research*, 55, 97–114.
- Myers, D., and Diener, E. (1995). Who Is Happy? *Psychological Science*, 6(1), 10–19.
- Neumark, D., and Postlewaite, A. (1998). Relative Income Concerns and the Rise in Married Women's Employment. *Journal of Public Economics*, 70(1), 157–183.

- Ng, Y.-K. (1978). Economic Growth and Social Welfare: The Need for a Complete Study of Happiness. *Kyklos*, 31(4), 575–587.
- Ng, Y.-K. (1997). A Case For Happiness, Cardinalism, and Interpersonal Comparability. *The Economic Journal*, 107, 1848–1858.
- Nickerson, C., Schwarz, N., Diener, E., and Kahneman, D. (2003). Zeroing in on the Dark Side of the American Dream: A Closer Look at the Negative Consequences of the Goal for Financial Success. *Psychological Science*, 14(6), 531–536.
- Nussbaum, M. (2000). *Women and Human Development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- OECD (2001). *The Well-Being of Nations: The Role of Human and Social Capital*. Paris: OECD Publishing.
- Oishi, S., Diener, E., Lucas, R. E., and Suh, E. M. (2009). Cross-Cultural Variations in Predictors of Life Satisfaction: Perspectives from Needs and Values. *Social Indicators Research Series Culture and Well-Being*, 109–127.
- Olson, J. M., and Hazlewood, J. D. (1986). Relative Deprivation and Social Comparison: An Integrative Perspective. In: Olson, J. M., Herman, C. P., and Zanna, M. P. (eds.). *Relative Deprivation and Social Comparison: The Ontario Symposium*, Vol. 4. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum, 1–15.
- Omar, F. (2007). *Commemorating Thomas Sankara*. Group for Research and Initiative for the Liberation of Africa (GRILA). Available at <https://web.archive.org/web/20120124093433/http://www.zcommunications.org/commemorating-thomas-sankara-by-farid-omar>.
- Oswald, A. (1997). Happiness and Economic Performance. *The Economic Journal*, 107, 1815–1831.
- Oswald, A., and Powdthavee, N. (2008). Does Happiness Adapt? A Longitudinal Study of Disability with Implications for Economists and Judges. *Journal of Public Economics*, 92, 1061–1077.
- Otsuka, Y., Hori M., and Kawahito, J. (2013). Income is not Associated with Positive Affect, Life Satisfaction, and Subjective Happiness among Japanese Workers. In: Knoop, H. H., and Delle Fave, A. (eds.). *Well-being and Cultures: Perspectives from Positive Psychology (Cross-cultural Advancements in Positive Psychology)*. Dordrecht: Springer.
- Palafox, B. (2011). Further Insights from China, Costa Rica, Kerala and Sri Lanka. In: Balabanova, D., McKee, M., and Mills, A. (eds.). *'Good Health at Low Cost' 25 Years on: What Makes a Successful Health System?* London: London School of Hygiene and Tropical Medicine.

- Paul, S., and Guilbert, D. (2013). Income-happiness paradox in Australia: Testing the Theories of Adaptation and Social Comparison. *Economic Modelling*, 30, 900–910.
- Pettigrew, T. (2015). Samuel Stouffer and Relative Deprivation. *Social Psychology Quarterly*, 78(1), 7–24.
- Phelps, C. D. (2001). A Clue to the Paradox of Happiness. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 45(3), 293–300.
- Porta, P. (2015). Italy. In: Barnett, V. (ed.). *Routledge Handbook of the History of Global Economic Thought*. New York: Routledge.
- Powdthavee, N. (2009). What Happens to People Before and after Disability? Focusing Effects, Lead Effects, and Adaptation in Different Areas of Life. *Social Science and Medicine*, 69(12), 1834–1844.
- Proto, E., and Rustichini, A. (2013). A Reassessment of the Relationship between GDP and Life Satisfaction. *PLoS ONE*, 8(11), e79358.
- Proto, E., and Rustichini, A. (2015). Life Satisfaction, Income and Personality. *Journal of Economic Psychology*, 48, 17–32.
- Pugno, M. (2007). The Subjective Well-being Paradox: a Suggested Solution Based on Relational Goods. In: Bruni, L., and Porta, P. (eds.). *Handbook on the Economics of Happiness*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Pugno, M. (2014). Scitovsky's The Joyless Economy and the Economics of Happiness. *European Journal of the History of Economic Thought*, 21, 278–303.
- Reeves, R. (2009). Introduction: The New Utilitarianism. In: Griffiths, S., and Reeves, R. (eds.). *Well-Being: How to Lead the Good Life and What Government Should Do to Help?* London: Social Market Foundation.
- Richins, M. L., and Dawson, S. (1992). A Consumer Values Orientation for Materialism and Its Measurement: Scale Development and Validation. *Journal of Consumer Research*, 19(3), 303–316.
- Riis, J., Loewenstein, G., Baron, J., Jepson, C., Fagerlin, A., and Ubel, P. A. (2005). Ignorance of Hedonic Adaptation to Hemodialysis: A Study Using Ecological Momentary Assessment. *Journal of Experimental Psychology: General*, 134(1), 3–9.
- Royo, M. G., and Velazco, J. (2006). *Exploring the Relationship between Happiness, Objective and Subjective Well-being: Evidence from Rural Thailand (WeD 16)*. Bath, United Kingdom: ESRC Research Group on Wellbeing in Developing Countries.
- Runge, C. F. (2007). Economic Consequences of the Obese. *Diabetes*, 56(11), 2668–2672.
- Ryan, R. M., and Deci, E. L. (2001). On Happiness and Human Potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Well-Being. *Annual Review of Psychology*, 52(1), 141–166.

- Sacks, D., Stevenson, B., and Wolfers, J. (2010). Subjective Well-Being, Income, Economic Development and Growth. *The National Bureau of Economic Research. Working Paper*, 16441.
- Sacks, D., Stevenson, B., and Wolfers, J. (2012). The New Stylized Facts about Income and Subjective Well-being. *Emotion*, 12(6), 1181–1187.
- Sacks, D., Stevenson, B., and Wolfers, J. (2013). *Growth in Income and subjective Well-being over Time*. New York. Retrieved November 17, 2016, from: <http://www.sole-jole.org/14126.pdf>.
- Saks, Dž. (2014). *Doba održivog razvoja*. Beograd: Centar za međunarodnu saradnju i održivi razvoj – CIRSD - Službeni glasnik.
- Salins, M. (2002). *Prvobitno društvo blagostanja: Esej o ekonomiji lovaca-sakupljača*, Anarhija/blok 45, Porodična biblioteka br. 3.
- Sanfey, R., and Teksoz, U. (2005). Does Transition Make You Happy? *European Bank for Reconstruction and Development. Working Paper*, 91.
- Sarracino, F. (2010). *Social Capital, Economic Growth and Well-Being*. PhD in Policy and Economics for Developing Countries at the University of Florence, Italy.
- Schafer, A., and Victor, D. G. (2000). The Future Mobility of the World Population. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 34(3), 171-205.
- Schepelmann, P., Goossen, Y., and Makipaa, A. (2010). Towards Sustainable Development, Alternative to GDP for Measuring Progress. *Wuppertal Spezial*, 42.
- Schimmack, U., Oishi, S., Furr, R. M., and Funder, D. C. (2004). Personality and Life Satisfaction: A Facet-Level Analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30(8), 1062–1075.
- Schkade, D. A., and Kahneman, D. (1998). Does Living in California Make People Happy? A Focusing Illusion in Judgments of Life Satisfaction. *Psychological Science*, 9(5), 340–346.
- Schwandt, H. (2016). Unmet Aspirations as an Explanation for the Age U-shape in Wellbeing. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 122, 75–87.
- Schwartz B., and Ward, A. (2004). Doing Better but Feeling Worse: The Paradox of Choice. In: Linley, A., and Stephen, J. (eds.). *Positive Psychology in Practice*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Schwartz, B. (2004a). *The Paradox of Choice: Why More is Less*. New York: HarperCollins.
- Schwartz, B. (2004b). The tyranny of choice. *Scientific American*, April, 71–75.
- Schyns, P. (1998). Crossnational Differences in Happiness: Economic and Cultural Factors Explored. *Social Indicators Research*, 43(1-2), 3–26.

- Schyns, P. (2002). Wealth of Nations, Individual Income and Life Satisfaction in 42 Countries: A Multilevel Approach. *Advances in Quality of Life Research 2001 Social Indicators Research Series*, 5-40.
- Scitovsky, T. (1976). *The Joyless Economy: An Inquiry into Human Satisfaction and Consumer Dissatisfaction*. Oxford: Oxford University Press.
- Seligman, M., Forgeard, M. J., Jayawickreme, E., and Kern, M. L. (2011). Doing the Right Thing: Measuring Well-Being for Public Policy. *International Journal of Wellbeing*, 1(1), 79-106.
- Sen, A. K. (1987). *On Ethics and Economics*. Oxford: Blackwell.
- Senik, C. (2009). Direct Evidence on Income Comparisons and Their Welfare Effects. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 72(1), 408–424.
- Shenk, D. (1998). *Data smog: Surviving the Information Glut*. San Francisco: Harper.
- Siegel, S., Hinson, R., Krank, M., and Mccully, J. (1982). Heroin „Overdose“ Death: Contribution of Drug-associated Environmental Cues. *Science*, 216(4544), 436–437.
- Silver, R. L. (1982). *Coping with an Undesirable Life Event: A Study of Early Reactions to Physical Disability*. PhD, Ill: Nonhwestern University, Evanston.
- Simon, H. A. (1955). A Behavioral Model of Rational Choice. *Quarterly Journal of Economics*, 59, 99–118.
- Simon, H. A. (1956). Rational Choice and the Structure of the Environment. *Psychological Review*, 63, 129–138.
- Simon, H. A. (1957). *Models of Man, Social and Rational: Mathematical Essays on Rational Human Behavior*. New York: Wiley.
- Sirgy, J. (1998). Materialism and Quality of Life. *Social Indicators Research*, 43, 227–260.
- Sirgy, J. (2012). *The Psychology of Quality of Life Hedonic Well-Being, Life Satisfaction, and Eudaimonia* (2nd ed.). Dordrecht - Heidelberg - New York - London: Springer.
- Skinner, A. C., Perrin, E. M., and Skelton, J. A. (2016). Prevalence of Obesity and Severe Obesity in US Children, 1999-2014. *Obesity*, 24(5), 1116-1123.
- Smith, T. W. (1979). Happiness: Time Trends, Seasonal Variations, Intersurvey Differences, and Other Mysteries. *Social Psychology Quarterly*, 42(1), 18-30.
- Social Limits to Growth (2013). Retrieved September 12, 2016, from <https://zielonygrzyb.wordpress.com/2012/01/22/social-limits-to-growth/>.
- Soukiazis, E., and Ramos, S. (2016). The Structure of Subjective Well-being and Its Determinants: a Micro-data Study for Portugal. *Social Indicators Research*, 126(3), 1375-1399.
- Stanca, L. (2010). The Geography of Economics and Happiness: Spatial Patterns in the Effects of Economic Conditions on Well-Being. *Social Indicators Research*, 99(1), 115–133.

- Stebbins, R. (2009). *Personal Decisions in the Public Square: Beyond Problem Solving into a Positive Sociology*. Piscataway: Transaction Publishing.
- Stellar, J. (2011). *How Has the Recession Affected Our Happiness?* Retrieved from internet on August 30, 2011. Available at http://greatergood.berkeley.edu/author/jennifer_stellar.
- Stevenson, B., and Wolfers, J. (2008). Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing the Easterlin Paradox. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, 1–87.
- Stevenson, B., and Wolfers, J. (2013). Subjective Well-Being and Income – Is There Any Evidence of Satiation? *Institute for the Study of Labor. Discussion Paper*, 7353.
- Stiglitz, J., Sen, A., and Fitoussi, J. (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress.
- Stoll, L. (2014). A Short History of Wellbeing Research. In: McDaid, D., and Cooper, C. L. (eds.). *Wellbeing: A Complete Reference Guide, Vol. 5. Economics of Wellbeing*. Wiley – Blackwell, 13–30.
- Stutzer, A. (2004). The Role of Income Aspirations in Individual Happiness. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 54(1), 89–109.
- Stutzer, A. (2009). Happiness When Temptation Overwhelms Willpower. In: Dutt, A. K., and Radcliff, B. (eds.). *Happiness, Economics, and Politics: Toward a Multi-disciplinary Approach*. Edward Elgar Publishing, 97–126.
- Stutzer, A., and Frey, B. (2004). Reported Subjective Well-Being: A Challenge for Economic Theory and Economic Policy. *Schmoller Jahrbuch: Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, 124(2), 191–231.
- Stutzer, A., and Lalive, R. (2004). The Role of Social Work Norms in Job Searching and Subjective Well-Being. *Journal of the European Economic Association*, 2(4), 696–719.
- Suh, E., Diener, E., and Fujita, F. (1996). Events and Subjective Well-being: Only Recent Events Matter. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(5), 1091–1102.
- Sullivan, O. (2011). Harried Leisure Class. In: Southerton, D. (ed.). *Encyclopedia of Consumer Culture*, Vol. 1, 703-705.
- Suls, J., and Wheeler, L. (2000). A Selective History of Classic and Neo-social Comparison Theory. In: Suls, J. M., and Wheeler, L. (eds.). *Handbook of Social Comparison: Theory and Research*. New York: Plenum.
- Szreter, S. (2001). Economic Growth, Disruption, Deprivation, Disease, and Death: On the Importance of the Politics of Public Health for Development. *Plagues and Politics*, 76-116.

- Tawney, R. H. (1920). *The Sickness of an Acquisitive Society*. London: Fabian Society, G. Allen and Unwin.
- Tay, L., and Diener, E. (2011). Needs and Subjective Well-being around the World. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(2), 354-365.
- Tellegen, A., Lykken, D., Bouchard, T., Wilcox, K., Segal, N., and Rich, S. (1988). Personality Similarity in Twins Reared Apart and Together. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 1031-1039.
- Trigg, A. B. (2001). Veblen, Bourdieu, and Conspicuous Consumption. *Journal of Economic Issues*, 35(1), 99-115.
- Tversky, A., and Kahneman, D. (2000). Loss Aversion in Riskless Choice: A Reference Dependent Model. In: Kahneman, D. and Tversky, A. (eds.). *Choices, Values and Frames*. Cambridge: Cambridge University Press.
- United Nations Development Programme (1998). *Human Development Report*. New York: Oxford University Press.
- Van den Bergh, J., and Antal, M. (2014). Evaluating Alternatives to GDP as Measures of Social Welfare/Progress. *WWWforEurope. Working Paper*, 56.
- Van Hoorn, A. (2009). *Measurement and Public Policy Uses of Subjective Well-Being*. *Institute for Management Research*. SSRN Electronic Journal, Nijmegen Center for Economics (NiCE); Institute for Management Research; Radboud University Nijmegen.
- Van Praag, B. M. S. (2005). The Connection between Old and New Approaches to Financial Satisfaction. In: Bruni, L., and Porta, P. (eds.). *Economics and Happiness. Framing the Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Van Praag, B., and Ferrer-i-Carbonell, A. (2004). *Happiness Quantified: A Satisfaction Calculus Approach*. Oxford: Oxford University Press.
- Van Praag, B., and Frijters, P. (1999). The Measurement of Welfare and Well-Being: the Leyden Approach. In: Kahneman, D., Diener, E., and Schwarz, N. (eds.). *Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology*. New York: Russell Sage Foundation.
- Van Praag, B., Frijters, P., and Ferrer-I-Carbonell, A. (2003). The Anatomy of Subjective Well-being. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 51(1), 29-49.
- Veenhoven, R. (1984). *Conditions of happiness*. Dordrecht: D. Reidel.
- Veenhoven, R. (1989). National Wealth and Individual Happiness. In: Grunert, K. G., and Ölander, F. (eds.). *Understanding Economic Behaviour Understanding Economic Behaviour*. Dordrecht: Kluwer Academic.
- Veenhoven, R. (1991). Is Happiness Relative? *Social Indicators Research*, 24(1), 1-34.
- Veenhoven, R. (1994). Is Happiness a Trait? *Social Indicators Research*, 32(2), 101-160.

- Veenhoven, R. (1999). Quality-of-life in Individualistic Society: A Comparison of 43 Nations in the Early 1990s'. *Social Indicators Research*, 48, 157–186.
- Veenhoven, R. (2005). Apparent Quality-of-Life in Nations: How Long and Happy People Live. *Social Indicators Research*, 71(1–3), 61–86.
- Veenhoven, R. (2005). Happiness in Hardship. In: Bruni, L. P., and Porta, P. L. (eds.). *Economics and Happiness. Framing the analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Veenhoven, R. (2007). Healthy Happiness: Effects of Happiness on Physical Health and the Consequences for Preventive Health Care. *Journal of Happiness Studies*, 9(3), 449–469.
- Veenhoven, R. (2008a). Sociological Theories of Subjective Well-Being. In: Eid, M., and Larsen, R. (eds.). *The Science of Subjective Well-being: A tribute to Ed Diener*. New York: Guilford Publications.
- Veenhoven, R. (2008b). Sustainable Consumption and Happiness. In: Reddy, S. (ed.). *Green Consumerism: Approaches and Country Experiences*. Hyderabad: Icfai University Press, 39–68.
- Veenhoven, R. (2010). Life is Getting Better: Societal Evolution and Fit with Human Nature. *Social Indicators Research*, 97(1), 105–122.
- Veenhoven, R. (2012). Evidence Based Pursuit of Happiness: What Should We Know, Do We Know and Can We Get to Know? *Erasmus Happiness Economics Research Organization, EHERO EHERO White Paper*, 1, version 2.
- Veenhoven, R. (2014). Need Theory. In: Michalos, A. C. (ed.). *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*. Dordrecht: Springer, 4293–4295.
- Veenhoven, R., and Hagerty, M. (2006). Rising Happiness in Nations, 1946–2004: A Reply to Easterlin. *Social Indicators Research*, 79(3), 421–436.
- Veenhoven, R., and Kalmijn, W. (2005). Inequality-Adjusted Happiness in Nations: Egalitarianism and Utilitarianism Married in a New Index of Societal Performance. *Journal of Happiness Studies*, 6(4), 421–455.
- Veenhoven, R., and Vergunst, F. (2013). The Easterlin Illusion: Economic Growth Does Go with Greater Happiness. *Erasmus Happiness Economics Research Organization, Working Paper*, 2013/1.
- Velarde, M., Fry, G., and Tveit, M. (2007). Health Effects of Viewing Landscapes – Landscape Types in Environmental Psychology. *Urban Forestry and Urban Greening*, 6(4), 199–212.
- Vladisavljević, M., and Mentus, V. (2018). The Structure of Subjective Well-Being and Its Relation to Objective Well-Being Indicators: Evidence from EU-SILC for Serbia. *Psychological Reports*, online first. doi: 10.1177/0033294118756335.
- Waligorski, C. (2002). The Loss of Happiness in Market Democracies by Robert E. Lane. *The American Political Science Review*, 96(1), 185–186.

- Walker, P. R., and John, M. (2012). *From Public Health to Wellbeing: The New Driver for Policy and Action*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Weimann, G. (1996). Cable Comes to the Holy Land: The Impact of Cable TV on Israeli Viewers. *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 40(2), 243-257.
- Weller, C., Scott, R., and Hersh, A. (2003). The Unremarkable Record of Liberalized Trade. In: Driscoll, W., and Clark, J. (eds.). *Globalization and the Poor: Exploitation Or Equalizer?* New York: International Debate Education Association.
- Wheeler, L. (1966). Motivation as a Determinant of Upward Comparison. *Journal of Experimental Social Psychology*, 1, 27-31.
- White, J. B., Langer, E. J., Yariv, L., and Welch, J. C. (2006). Frequent Social Comparisons and Destructive Emotions and Behaviors: The Dark Side of Social Comparisons. *Journal of Adult Development*, 13(1), 36-44.
- White, M. P., Alcock, I., Wheeler, B. W., and Depledge, M. H. (2013). Would You Be Happier Living in a Greener Urban Area? A Fixed-Effects Analysis of Panel Data. *Psychological Science*, 24(6), 920-928.
- Wilson, S. (2016). *The End of the American Dream – Money Week*. Retrieved September 08, 2016, from <http://moneyweek.com/the-end-of-the-american-dream/>.
- Wright, N. D., and Larsen, V. (1993). Materialism and Life Satisfaction: A Meta-Analysis. *Journal of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction, and Complaining Behavior*, 6, 157-165.
- Wu, S. (2001). Adapting to Heart Conditions: A Test of the Hedonic Treadmill. *Journal of Health Economics*, 20(4), 495-507.
- WWF (2014). *Living Planet Report 2014*. Gland: WWF International.
- Zimmermann, A. C., and Easterlin, R. (2006). Happily Ever After? Cohabitation, Marriage, Divorce, and Happiness in Germany. *Population and Development Review*, 32(3), 511-528.
- Zolotas, X. (1981). *Economic Growth and Declining Social Welfare*. New York: New York University Press.
- Ментус, В. (2014). Друштвена моћ у теоријама размене – Хомансова и Блауова схватања односа моћи и размене. *Социолошки преглед*, 48(2), 165-182.
- Ментус, В. (2015). Економски раст и субјективно благостање у развијеним земљама. *Култура*, 147, 209-225.
- Ментус, В. (2017а). Валидност и поузданост субјективних индикатора благостања у социолошким истраживањима – мерење задовољства животом. *Социолошки преглед*, 51(1), 157-180.
- Ментус, В. (2017б). Еколошки (не)одржив раст европских земаља. У: Чичкарић, Л., и Новаковић, Н. (ур). *Регион и Европа пред изазовима промена*.

Београд: Институт друштвених наука, Центар за социолошка и антрополошка истраживања, 52–56.

Ментус, В. (2017в). Културни чиниоци карошија и каро-ђисатсуа. *Култура*, 157, 129–144.

Ментус, В., и Ментус, Т. (2017). Изложеност стресу као механизам утицаја социоекономског положаја на квалитет здравља. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 163(3), 471–483.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

316:330.34
330.1

МЕНТУС, Владимир, 1987-

О парадоксу прогреса / Владимир Ментус. - Београд :
Институт друштвених наука, 2018 (Београд : РИЦ графичког
инжењерства Технолошко-металуршког факултета). - 195 стр. ;
21 см. - (Монографије / [Институт друштвених наука,
Београд]) Тираж 150. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија: стр. 167-195.

ISBN 978-86-7093-214-2

а) Економски раст - Социолошки аспект б) Субјективно
благостање с) Политичка економија
COBISS.SR-ID 271675148

Лектура и коректура: Марина Спасојевић | Графичко обликовање:
Милорад Митић | Тираж: 150 примерака | Штампа: РИЦ графичког
инжењерства Технолошко-металуршког факултета, Београд

9 786709 321421

Из рецензије проф. др Владимира Вулећића

На свеобухватан начин, колега Ментус нас хронолошки уводи у проблематику повезаности економског раста и субјективног благостања, најпре на теоријском, а затим и на емпиријском нивоу, и нуди детаљан приказ могућих објашњења парадокса прогреса, од оних веома заступљених у литератури до оних веома ретко помињаних, а потом се и сам упушта у емпиријску проверу тезе о том парадоксу. Налази колеге Ментуса, који потврђују тезу о неповезаности економског раста и субјективног благоатања доприносе утилитарстичкој критици економског раста економски развијених европских земаља.

Из рецензије проф. др Слободана Цвејића

На веома занимљив и просечно упућеном читаоцу засигурно јасан начин, аутор Владимир Ментус обрађује тему која је не само социолошка, већ и економска и психолошка. Тема се генерално тиче утилитаристичког погледа на економски раст земаља које су економски још одавно развијене. Заправо аутор се пита да ли је даљи економски раст неопходан и/или довољан услов раста субјективног благостања њихових популација. Иако већ деценијама предмет веома живих расправа у америчкој и западноевропској друштвеној науци, код нас је до сада то било потпуно занемарено питање.

Из рецензије др Наде Новаковић

Ова монографија је заправо први покушај детаљног разматрања парадокса прогреса на српском говорном подручју. Аутор даје оригиналан приступ статистичкој анализи у овом научном пољу, при чему је предмет студије тако описан да је текст разумљив и интересантан и читаоцима који потичу из других професија.